II 23.677
T.S.

CUM PATRIBUS

LACTANTIUS

DE IRA DEI

(DESPRE MÂNIA LUI DUMNEZEU)

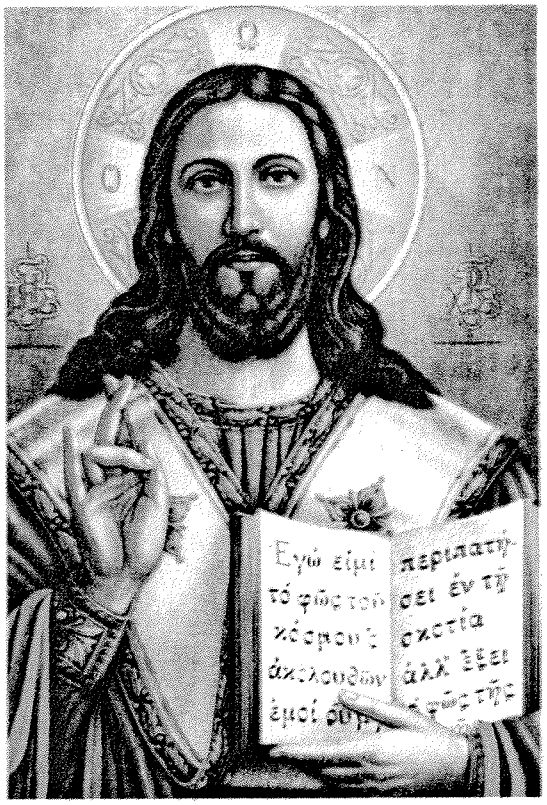

EDITURA „ÎNVIEREA“

Colecția CUM PATRIBUS apare cu binecuvântarea
Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Corneanu,
Mitropolitul Banatului

Colecție îngrijită de CLAUDIU T. ARIEȘAN

© – 2006. Toate drepturile asupra acestei versiuni sunt rezervate Editurii „ÎNVIEREA", Arhiepiscopia Timișoarei, b-dul C. D. Loga, nr. 7, tel.: 0256/490287, fax.: 0256/491176, e-mail: mitropolia-banatului@home.ro

231.223/.23
931.33
T. S.

LACTANTIUS

DE IRA DEI
(DESPRE MÂNIA LUI DUMNEZEU)

**Traducere, studiu introductiv,
note și comentarii de PETRU PISTOL**

**ARHIEPISCOPIA TIMIȘOAREI
2006**

Tehnoredactare computerizată: Cristian Cioteanu

INV. 52.964
MITROPOLIA MOLDOVEI ŞI BUCOVINEI
BIBLIOTECA ECUMENICĂ
"DUMITRU STANILOAE"
COTA: II 23.677

Cuvânt înainte

Dezicându-se, anul de rezonanţă apocaliptică, 2000, a „programat" apariţia la noi a două lucrări de substanţă lactanţiană:

1). Lactantius, *De mortibus persecutorum* (Despre morţile persecutorilor), traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de Claudiu T. Arieşan, Timişoara, text bilingv, „primul text lactanţian integral care vede lumina tiparului în ţara noastră", după cum subliniază (p. 70) pe drept universitarul timişorean (Universitatea de Vest);

2). Petru Pistol, *Lucius Cae(ci)lius Firmianus Lactantius, scriitor creştin şi umanist paideic*, Râmnicu Vâlcea.

Menţionăm că aceste două lucrări au fost semnalate în *Dictionnaire des Philosophes antiques*, t. IV, CNRS Editions, Paris, 2005, L7, p.70 de către Christiane Ingremeau, *sub voce* „Lactantius".

În 2004 primesc ospitalitate – după expresia lui Paul Ricoeur vizând actul traducerii – în limba română cele şapte cărţi care compun *Instituţiile divine*, opera majoră a apologetului african, traducerea şi notele aparţinând subsemnatului, iar studiul introductiv fiind semnat de acelaşi Claudiu T. Arieşan, cel care girează, dăruit, colecţia *Cum Patribus*, patronată de Mitropolia Banatului cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Părinte Mitropolit Nicolae Corneanu.

Lucrarea prezentă se înscrie promisiunii de rigoare paideică a realizării unei „integrale" *Lactantius*. Deşi *De ira Dei* (*Despre mânia lui Dumnezeu*) apare pentru prima dată în lumina tiparului românesc, se străduieşte să îndeplinească standardele unei ediţii, cuprinzând text latinesc, traducere, studiu introductiv, comentarii şi indice la nivelul cercetărilor recente. Revendicându-şi atributele elaborării ştiinţifice, considerăm că nu va ajunge în postura surorii fără carte printre semenele sale mai norocos şcolite; chiar dacă soseşte *mai târzior* la banchet, va fi legitim acceptată şi recunoscută.

Este momentul, dincolo de toate, să mulţumim colegei noastre Christiane Ingremeau, care ne-a furnizat, printre altele, ediţia proprie, cea mai recentă, a tratatului lactanţian, dotată cu tot aparatul critic

cuvenit unei lucrări de prestigiu: Lactance, *La colère de Dieu.* Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par Christiane Ingremeau, Maître – Assistant à l'Université du Maine. Les Editions du Cerf, Paris, 1982 (col. „Sources Chrétiennes", nr. 289).

Şi, încă o mulţumire, *last but non least*, Celui care, în ultimă instanţă, a făcut posibilă o astfel de întreprindere: umil prinos mâniei, *id est* înţelepciunii Sale divine.

Petru Pistol

Romanitate paideică în tratatul lactanţian. *DESPRE MÂNIA LUI DUMNEZEU*

I. *Despre mânia lui Dumnezeu*. Modele în ascendenţa conceptului.

Într-un studiu anterior[1] evidenţiam ocurenţa generoasă a conceptului *humanitas* în opera esenţială a lui Lactanţiu, *Instituţiile divine*, în cele două ipostaze clasice: paideică şi filantropică.

Contrar aşteptărilor, opusculul *De ira Dei*, *Despre mânia lui Dumnezeu*, ne surprinde cu o singură prezenţă a vocabulei[2]. Intenţia noastră este să găsim explicaţia acestei unicităţi, întrucât, pornind de la o premiză pe care o recomandăm aprioric, Lactanţiu nu poate sta în afara coordonatei umane, aceasta fiind axa centrală a creştinismului său. S-a susţinut în mod frecvent şi argumentat că Lactanţiu umanizează relaţia om – divinitate[3]. Fiind ciceronian şi creştin, el revendică deopotrivă şi farmecul discursului clasic şi graţia divină.

În căutarea explicaţiei acreditate mai sus, se impune menţionată singularitatea, ca perspectivă de rezolvarea problemei, a tratatului *Despre mânia lui Dumnezeu*, în contextul literaturii antice. Nu înseamnă că retorul profan şi apologetul creştin lucrează pe un pământ nou, nedesţelenit, „neîntinat" de gândirea greco-romană. Este adevărat că acest concept al mâniei divine nu este unul frecventat de filosofie, dar el nu lipseşte dimensiunii religioase a spiritului. În ordine profană *Despre mânia lui Dumnezeu* se înscrie în tradiţia tratatelor de limbă greacă *Perì pathõn*, *Despre pasiuni*. În literatura latină trimiterea este sigură, din titlu, către tratatul filosofului Seneca, *De ira*, *Despre mânie*. Cât de îndatorat este însă Lactanţiu literelor profane reiese din tehnica de redactare a tratatului, din formula ciceroniană pe care o adoptă. Nu neapărat despre formula de început, din preambul, este vorba: *Animadverti saepe, Donate*...(Lactanţiu), *Animadverti, Brute, saepe*...(Cicero), sau de peroraţia patetică din

final, asemănătoare pledoariilor ciceroniene, după mărturisirea autorului însuşi: „Urmează în încheiere să întrebuinţăm, în manieră ciceroniană, epilogul"[4]. Exegeza lactanţiană a remarcat că a vorbi despre mânia divină este un paradox, un „joc literar" pe care l-a experimentat Cicero însuşi în *Paradoxuri stoice*, intenţia lui fiind să acorde un statut de loc comun şi, implicit, liberă trecere unor „propoziţii greu de acceptat". „Joc literar deci, dar în acelaşi timp exerciţiu de independenţă"[5].

Influenţa este mai mică tocmai acolo unde ne-am aştepta mai puţin şi anume din partea literaturii creştine. Dumnezeul Vechiului Testament este plin de milă şi totuşi capabil de o mânie ardentă, fiind într-un dialog permanent cu oamenii. Mânia nu-i diminuează grandoarea, ci dimpotrivă, ea sancţionând nerespectarea contractului, încălcarea măsurii, comiterea nedreptăţii, manifestându-se prin urmare ca o *ira iusta*. De ce nu recurge totuşi Lactanţiu la exemplul şi citatul biblic? Răspunsul l-a formulat el însuşi în *Instituţiile divine*[6]. Iată-l, explicit, şi în *Despre mânia lui Dumnezeu*: „Profeţii în totalitate, plini de spirit divin, nimic altceva nu vorbesc decât despre bunătatea lui Dumnezeu faţă de cei drepţi şi de mânia lui împotriva celor lipsiţi de pietate. Între-adevăr, mărturiile lor nouă ne sunt suficiente; dar, cum nu cred cei care îşi etalează înţelepciunea în frizură şi ţinută, va trebui să-i respingem prin argumente raţionale"[7]. La predecesorii de limbă latină ai apologeticii nu există o linie fermă, unitară. În timp ce profesorul de retorică al lui Lactanţiu se întreabă: „Ce altceva înseamnă a te mânia decât a-ţi ieşi din minţi, a înnebuni?"[8], Tertullian, cu spiritul său riguros – justiţiar, nu are cum să-i refuze lui Dumnezeu mânia, înscriind-o printre prerogativele divinităţii şi conferindu-i atributele raţiunii – *rationalis indignatio*; teama existentă în suflet nu este – după Tertullian – decât ecoul mâniei divine: „Prin urmare de unde frica naturală faţă de Dumnezeu existentă în suflet, dacă Dumnezeu nu cunoaşte mânia?"[9] Novaţian operează distincţia între mânia divină şi cea umană, subliniind efectul pedagogic al celei dintâi, al cărei impuls este bunătatea lui Dumnezeu şi nicidecum viciul. Orientul grec al secolului al III-lea considera *apátheia* un ideal al desăvârşirii creştine, al asemănării cu

Dumnezeu: se cuvine, spune Clemens Alexandrinul, ca omul „să se străduiască să devină asemănător Învăţătorului în *apátheia*"[10]. Influenţa filosofiei antice este aici de netăgăduit; iată-l pe Cicero mărturisind că în unanimitate filosofia concede la o *apátheia* divină: „Dar acest lucru este comun tuturor filosofilor: zeul nici nu se mânie vreodată, nici nu vatămă"[11].

(Cititorul va observa cu siguranţă că îi rămânem datori cu traducerea conceptului filosofic grecesc *apátheia*. În modernitatea limbii el a ajuns „apatie". Lexemul porneşte de la prefixul *a* – „fără" şi *páthos* – „suferinţă". În limba latină echivalentul semic ar fi *otiosus*, *deus otiosus* fiind zeul acela dedat liniştii, indiferenţei senine, dar şi – paradoxal – active. Încercând să transpunem în limba română conceptul pe care latinii l-au calchiat în atributul *impassibilis*[12], „indiferenţa" noastră ni se pare insuficientă pentru a acoperi semantica lexemului clasic, de nu chiar condamnabilă. Pentru că indiferenţa, în orice postură, morala modernă o găseşte mai agravantă decât se apreciază ea însăşi. Drept pentru care se ajunge la formulări oximoronice precum „mânie senină" ori „indiferenţă activă", sprijinindu-ne pe augustinianul „te mâniezi şi eşti senin"[13]. Este tot ceea ce putem îndrăzni şi absolut insuficient. Studierea limbilor clasice în timbrul cuvintelor cheie – aşa cum recomandă timpurile noastre, pentru că în urmă cu un secol o astfel de cerinţă ar fi fost catalogată drept barbară – se impune măcar pentru a înţelege limitele înţelegerii noastre.)

II. Reflexe ale mentalităţii romane în gândirea lactanţiană.

Pe un astfel de traseu pendulând între o divinitate biblică justiţiară şi alta de seninătate filosofică, originalitatea operei lui Lactanţiu ar consta – este de părere Christiane Ingremeau – în modularea unei idei despre mânia lui Dumnezeu care să fie pe gustul gândirii păgâne obişnuite cu examenul raţiunii.

Demersul propedeutic lactanţian se construieşte cu precauţie. Lectorul păgân nu este dispus să accepte dialogul decât în regim de compatibilitate cu ştiinţa sa despre divin. Or, considerând mânia

drept *páthos* (în limba elină), *perturbatio* (în limba latină), stoicii o găseau contrară naturii raționale a omului. Și atunci Lactanțiu o plasează printre afecte, ca „mișcări", *motus*, ale sufletului. Ea devine astfel conformă naturii și, de ce nu, chiar utilă, cu condiția să se revendice din dreptate (*ira iusta*). Ca apoi umanul, cu inerenta sa capacitate de receptare, să deschidă către mânia unui Dumnezeu deopotrivă rațional (*sapiens*) și sensibil (*sentiens*). Astfel, tratatul *Despre mânia lui Dumnezeu* devine pentru alumn un protreptic către cunoașterea esenței divine, într-o ordine totuși inversată, de care Lactanțiu în mod deschis ne îndeamnă să luăm aminte: „Ordinea naturală este, de fapt, inversată, așa încât umanul acordă credit divinului, deși divinul ar fi trebuit mai curând să-i acorde umanului"[14].

Mânia lui Dumnezeu, în doctrină lactanțiană, se înscrie deci între cele două atribute divine: *sapiens* și *sentiens*. Cât privește mânia umană, ea de asemenea se poate revendica drept *ira iusta*, fiind omul și *iustus* și *religiosus*. Ființa umană, înzestrată cu *ratio*, este capabilă să dimensioneze la proporții raționale propria mânie, cultivarea ei neafectând viciul, ci virtutea.

Intenția protreptică (Christiane Ingremeau) a discursului lactanțian își croiește drum printre preceptele imanente învățăturii clasice profane. Unul dintre acestea, intrat în tiparele mentalității romane, constitutiv acesteia, este conceptul *pater familias*. Sintagma, devenită în opera lui Lactanțiu loc comun, încât să acrediteze ideea cumulării atributelor de iubire, *gratia* (ca *pater*), dar și de severitate, mânie, *ira* (în postura de *dominus*), se regăsește în *Instituțiile divine*[15]. Invocarea susținută a recomandărilor de viață romană în diferitele ei ipostaze, pentru a realiza aderența lectorului la modul de viață creștină – într-un fel de *captatio benevolentiae* – ne îndreptățește să-l considerăm pe Lactanțiu un *civis Romanus* mândru de tradiția romanității și umanității sale.

Lactanțiu însă nu lasă lucrurile la nivelul *humanitas* (fie ea filantropică ori ciceronian-paideică); pasul următor, de esență anagogică, vizează divinitatea, logica demersului fiind: după cum *pater familias* deține *manu proprio* destinele iubirii, dar și ale fricii

(*timor*) ca temei al puterii (*imperium*) și după cum prezența lui este unică, nu este oare normal ca Dumnezeu să fie singura sursă de iubire, dar și de teamă, încât puterea lui, astfel alcătuită, să țină în ascultare o „familie"[16] numeroasă, compusă din „sclavi" docili și iubitori, dar și din specia aceea blestemată a fugarilor și răuvoitorilor?

În termeni moderni, Lactanțiu concepe lumea entropic; dacă nu ar exista autoritatea unui *pater familias* (la nivel microsocial, „al casei", *domus*), a unui *imperator* (la proporțiile lumii romane, *Imperium Romanum*), dacă nu ar exista un *Dominus Deus*[17], unic guvernator al universului, atunci atotputernică ar fi o singură lege, aceea a destrămării, confuziei, risipei de ființă, neantului. În consecință, viața pretinde adevăruri supraordonatoare, de esență transcendentală, în care omul să se regăsească în proximitatea divinității, a binelui și frumosului și nicidecum „aruncat în lume", acolo unde răul și urâtul intersectează. După ce logica discursului a urcat de la *humanitas* la *divinitas*, ea se încheie, într-un *feed-back* perfect, prin revenirea la condiția umană. Bucla aceasta a demersului retoric – existențial bineînțeles că nu va găsi omul în locul de unde l-a preluat inițial, ci pe o treaptă superioară, după regula spiralei urcătoare, care se oferă închiderii într-o permanentă *ascensio ad superos*. Aici se regăsește conceptul de *humanitas*, pe traseul acesta *humanitas – divinitas – humanitas*, în care numai realitatea mediană, *divinitas*, este în permanență aceeași, desăvârșită, sublimă, în timp ce *humanitas* își asumă procesul devenirii continui, de la statutul profan, către o umanitate îndumnezeită. Un carusel dar nu terestru, ci unul în care stația de destinație este alta decât aceea de pornire. Realitatea „regăsită" va fi și ea alta: cea dintâi dispera sub povara păcatului, cea de a doua, aceeași, inspiră virtutea credinței.

Nu a scăpat exegezei lactanțiene nici varianta aulică a interpretării. Paradigmei divine, desăvârșite, de guvernare a universului îi corespunde pe pământ modelul *pater familias* la nivel domestic, respectiv *Imperator* pentru *orbis Romanus*. Și, după cum mânia lui Dumnezeu este *ira iusta*, drept trebuie să stea în mânia sa și omul, fie el tată de familie ori împărat de temut. Rolul dreptei

mânii este benefic: „Aceasta este mânia cea dreaptă; ea, necesară fiind omului spre corectarea strâmbătății, la fel se întâmplă şi cu Dumnezeu, de la care exemplul a ajuns la om".[18] Împăratul va trebui deci în mod necesar să gestioneze o *ira iusta* spre binele „casei" sale, a Imperiului Roman[19]. Accentul pe care mizează Lactanțiu pare a fi acela al discursului parenetic, de îndreptar, de introducere în ştiința conducerii, acum când lumea se modelează altfel şi anume pe ideea iubirii frățeşti, de sorginte hristică.

Cert este că în tratatul *Despre mânia lui Dumnezeu*, în gândirea unui african deci, transpare atâta realitate romană, interpretată în aşa spirit autentic roman, cât nu gândiseră vreodată *maiores Romani* despre această parte a lumii. Este gestul de profundă umanitate paideică din partea celui care concepe învățătura lui Hristos nu precum nişte *fabellae aniles* – „povestiri bătrâneşti", pe gustul acelor *simpliciores*, ci ca doctrină îndreptățită să poarte un dialog valabil cu parteneri şcoliți cu pedanterie în meşteşugul dialecticii. Realitatea în care Lactanțiu pare a-şi exersa cu prioritate spiritul justițiar (pe care – bineînțeles – îl invocă în numele unor instanțe de decizie: *pater familias*, *imperator*, *Deus*) este domeniul jurisdicției. Uneori el ajunge la formulări preluate de literatura genului ca inspirate: „Răufăcător este acesta care fie că vatămă un nevinovat, fie că iartă un vinovat, încât aduce prejudicii mai multora"[20]. Alteori Lactanțiu avansează un fel de *controversiae*, familiare şcolilor de retorică. Spre exemplu: unui judecător, în prezența vinovatului în fața legii (şi nu față de el personal), îi este permis să se mânie, ori este de preferat să-şi păstreze calmul în vederea unei pedepse corecte? Problema aceasta este ridicată de stoici, care vor – ne spune Lactanțiu – să extirpeze mânia. Şi, bănuind că printr-un exercițiu de minimă sofistică s-ar putea susține argumentat şi *pro* şi *contra*, apologetul creştin eludează chestiunea: „Eu nu vorbesc despre cei care sunt culpabili în fața legii; chiar dacă un judecător, situat în afara prejudiciului personal, ar putea să se mânie pe ei, vom presupune totuşi că este de datoria lui să fie împăcat în suflet atunci când îl supune pe răufăcător pedepsei, fiind el slujitorul legilor, nu al sufletului ori al puterii sale. Aşa ceva intenționează cei care se căznesc să extirpeze mânia. Dar eu vorbesc

mai curând despre aceştia care...[21]. Este corect să nu fie încercat de mânie judecătorul mai înainte de a se dovedi vinovăția. De altfel, în orice delict apărarea îşi are locul său incontestabil: „Căci nu poate fărădelegea să fie atât de evidentă încât apărarea să devină inutilă; de aceea este posibil ca judecătorul să nu fie pornit împotriva celui care s-ar putea să fie găsit nevinovat, iar dacă delictul a fost dezvăluit şi adus la lumină, atunci el se foloseşte nu de aprecierea sa, ci a legilor"[22]. Dar, când tu însuți eşti parte vătămată, nu poți să nu te indignezi, „căci şi numai spectacolul fărădelegii te revoltă"[23].

Asimilarea divinității unui judecător, slujbaş de rând al legii, este nedreaptă. Pentru că legea civilă este mai presus de slujitorul ei, acesta nu face decât să o asculte şi să i se supună. Lactanțiu atinge aici un punct delicat al jurisdicției romane[24], rămas ca atare până în zilele noastre, acela al atotputerniciei legii în raport cu puterea legiuitorului. Să fie oare creatura mai puternică decât creatorul?! (Da, atunci când, pe lângă puterea omului, intervine şi inspirația divină!) Neajunsurile care pot fi imputate acestei stări de fapt îi erau cunoscute lui Lactanțiu, aşa cum ne sunt cunoscute şi nouă. Apologetul creştin găseşte însă aici argumentul superiorității legii divine în raport cu legea profană: „Un judecător nu poate să acorde iertare fărădelegii, el fiind supusul unei voințe străine, dar Dumnezeu poate, fiind el însuşi arbitrul şi judecătorul propriei sale legi: când a statornicit legea, el nu şi-a suprimat întreaga sa putere, ci şi-a păstrat libertatea de a ierta"[25]. Şi încă un neajuns strigător la cer de atunci şi până acum al legii profane este invocat de Lactanțiu: „Legile statului îi condamnă pe vinovații dovediți, dar foarte mulți sunt cei care prin rugăminți ori răsplăți îl fac pe acuzator să tacă, foarte mulți cei care eludează judecățile datorită unei protecții ori influențe proprii"[26].

Păcatul acționează asupra omului cu autoritatea legii gravitaționale. Prins în rețeaua acesteia, devii inexorabil rob al păcatului, al suferinței, al bolii[27]. Dacă legea divină n-ar fi iertătoare, noi toți am fi în lanțuri. (Nu înseamnă că față de legea civilă se greşeşte mai puțin. Mulți însă, cum-necum, scapă). În fața lui Dumnezeu se cuvine să stăm cu fruntea plecată: îi datorăm o scuză;

el ştie şi poate să ierte. În viaţa civilă nu e nimeni mai presus de lege, în ordine divină Dumnezeu este Legea.

Exegeza lactanţiană nu exclude posibilitatea ca modul acesta de a vorbi despre prestanţa legiuitorului în raport cu prestaţia judecătorului, „simplu funcţionar de execuţie", tendinţa de a face un subiect de rezervă din morala individuală şi plasarea în prim plan a moralei colective să constituie reflexul influenţei suferite de către viitorul împărat, Constantin, din partea apologetului creştin Lactanţiu încă din perioada Nicomedia.

Părerea lui Pierre Monat este că Lactanţiu se străduieşte să acrediteze ideea – deloc apteră – că dreptatea nu poate fi opera specialiştilor, a unui conclav de „tehnicieni". Dreptatea este lotul omului şi – mai ales – al creştinului. „Nu e imposibil ca Lactanţiu să fi tratat despre dreptate în momentul în care cancelaria constantiniană lucra la punerea la punct a unei noi jurisdicţii", conchide editorul, traducătorul şi comentatorul tratatului lactanţian *Instituţiile divine*[28], aducând realitatea moralei creştine în proximitatea unei ideologii, asimilând-o acesteia, încât să inspire direcţii noi în vechile instituţii.

Oricum, vom spune, tratatul *De ira dei* afirmă ceva despre o lege care se plămădeşte şi despre paradigma exemplară a acesteia aflată în posesie divină.

III. Mânia divină sau despre acomodarea planului lui Dumnezeu la provocările zilei.

În tentativa lactanţiană de a conferi dimensiune filosofică retoricii sale apologetice, perspectiva luminoasă nu este absentă. Aşa încât, chiar dacă, „trăind în carne muritoare, nu putem să cunoaştem cele divine prin simţurile noastre", observăm totuşi că „nu numai răul există în cele omeneşti, ci şi binele"[29]. Prin urmare lumea aceasta sensibilă, păcătoasă – deci muritoare, dă seama şi de un prim impuls către divinitate, cunoaşterea ei (a lumii sensibile) devenind condamnabilă numai atunci când implică atracţie, seducţie. Altfel, ea instituie – în orizontul gândirii academice – un util traseu propedeutic către cunoaşterea divinului. Cât priveşte opusculul

lactanţian *Despre mânia lui Dumnezeu* el ne oferă un bun exemplu de tratat isogogic, introducându-ne în ştiinţa noii legislaţii, aceea a unei lumi deschise către credinţa mântuirii.

De ce totuşi despre *mânie*, când aceasta nu a făcut niciodată figură frumoasă în tradiţia prosopologică? Retorului roman şi – mai ales – avocatului care ar fi putut fi dacă îmbrăţişa cariera publică, nu-i era necunoscut efectul dezagreabil pe care-l produce mânia străină asupra firilor înţelepte, cumpătate, dar şi cultivate cu rafinament şi eleganţă. Iată ce poate face mânia din chipul luminos al fiinţei umane: „Într-adevăr, când pune stăpânire pe sufletul cuiva, ca o furtună sălbatică ridicând valuri uriaşe, ea schimbă starea de spirit, ochii ard, gura tremură, limba se bâlbâie, clănţănesc dinţii, faţa se degradează când invadată de roşeaţă, când pălind, pierzându-şi culoarea"[30]. Este adevărat că Lactanţiu redă ca fiind părerea stoicilor aceasta; dar, exprimând-o, devine şi a lui – nu se poate altfel –, mai ales că în termeni similari, ba chiar identici, vorbeşte nu numai Seneca, dar şi Vergiliu, Ovidiu ş.a.

Explicaţia ar putea fi următoarea: Lactanţiu recomandă – conform învăţăturii creştine – virtutea răbdării, a supunerii, *patientia*. Dar gândul răzbunării divine, care este absolut dreaptă, *iusta vindicta*, nu-i este străin. Dimpotrivă, ideea milenaristă i se pare o dilaţiune, o amânare *sine die constituta*, a revanşei creştine. Pentru că Lactanţiu priveşte disputa creştinism-păgânism ca pe un agon. Cum încearcă apologetul creştinismului să repare „defecţiunea"? Bineînţeles prin apropierea de ziua prezentă a termenului judecăţii finale, aceasta nemaifiind la mii de ani, aşa cum o definesc noţiunile de *milenarism* (din limba latină) şi *hiliasm* (din limba greacă), ci plasând-o doar peste două sute de ani, un fel de *centenarism* de extracţie lactanţiană. Lactanţiu nu-şi poartă gândul atât de departe încât să se piardă în negura timpului; fiind el un spirit îmbibat de romanitate tradiţională, este receptiv şi la trendul timpului său. Nu ştie – e adevărat – cât de aproape e ziua în care mânia, *id est* dreptatea lui Dumnezeu va consimţi la consolidarea Noii Legi în lume[31], dar el este prea îndrăgostit de lumea aceasta ca să nu-i ofere o şansă. Lactanţiu a susţinut (în *Instituţiile divine*) cu voce tare că, în

urma devastatoarelor persecuții la care el însuși a fost martor, creștinismul a ieșit mai puternic, persecuțiile certificând temeinicia și valabilitatea credinței creștine. Se uită însă că nimeni nu-și dorește o victorie plătită atât de scump. Am văzut cum lucrările lui Lactanțiu se anunță, apologetul fiind crainicul viitoarelor sale tratate. *Despre mânia lui Dumnezeu* devine astfel *prooimion* pentru redutabilul manifest al mâniei divine, *De mortibus persecutorum.* Cum ar fi căzut virulentul rechizitoriu la adresa nedreptăților comise împotriva lui Dumnezeu și umanității peste o lume care nu știa decât că Atotputernicul e bun și milostiv (lumea creștină), *apathés* și *otiosus* (lumea îndatorată metafizicii stoice ori epicureice), că la el nu găsim decât bunătate (*gratia*) și nu mânie? Sună frumos, zice interpretul actelor divine: „Este un discurs cât se poate de plăcut și pe gustul mulțimii că Dumnezeu n-ar cunoaște această pusilanimitate a gândului, încât să se considere lezat de cineva, din moment ce nu poate fi lezat, ori să fie agitat, tulburat, înfuriat în liniștea aceea și în măreția sa sfântă, ceea ce ține de slăbiciunea terestră (...). Sunt cuvinte frumoase și pe placul mulțimii, care pe mulți îi încântă determinându-i să creadă. Însă cei ce gândesc astfel mult se apropie de adevăr, dar și greșesc, în parte, judecând insuficient natura lucrului"[32].

În ordinea așteptării va veni *Despre morțile persecutorilor* cu suita de exemplificări.

IV. Umanitate paideică lactanțiană.

Simțul practic, de roman înnăscut, nu-i permite apologetului creștinismului să construiască *in abstracto*. Înseși cuvintele denumind realități romane tradiționale îi sunt dragi lui Lactanțiu. Universul, condus cu înțelepciune de Providență, nu este imperiu, ci republică: „Dar dacă, în ceea ce aș numi republica acestei lumi, nu ar exista nici o providență care să guverneze..."[33]. Drept este că pentru idealitatea vieții s-a păstrat termenul acesta: republică (republică a literelor, spre exemplu, și nu imperiu), pe care Lactanțiu îl preferă.

Cât despre „republica" literelor ea este o natură secundă, un fel

de a doua carte a fiecăreia dintre cărțile lui Lactanțiu. Nici un subiect nu stă bine pe picioarele lui dacă nu e susținut de citate prioritar din literatura profană, nici chiar *Despre morțile persecutorilor* unde intertextualitatea cu poezia ar părea neavenită. Vom urmări câteva secvențe ale acestei ospitalități paideice în tratatul de apologie creștină *De ira Dei.*

IV, 1. Repere filosofice ale conceptului de umanitate paideică.

Tullius Cicero nu poate să lipsească într-un proces *de repetundis* intentat lui Lactanțiu. El este partenerul de dialog cel mai agreat de autorul nostru, invocat adesea, *pro* ori *contra*, într-o familiaritate dialectică (în sens etimologic) aproape perfectă. „Fiind omul înzestrat cu o poziție dreaptă, cu fața întoarsă către cer, el este chemat la contemplarea lumii; privirea lui se unește cu Dumnezeu, rațiunea lui cunoaște rațiunea divină"[34]. Starea aceasta privilegiată (*status rectus, os sublime*) îi conferă omului posibilitatea comunicării în Absolut, luând cunoștință de existența divină. „De aceea, spune Cicero, «nu există o altă ființă, în afară de om, care să posede cât de cât cunoașterea lui Dumnezeu». Singur omul a fost dăruit cu înțelepciune ca numai el să înțeleagă religia, aceasta fiind cea mai importantă, dacă nu singura deosebire dintre om și viețuitoarele fără grai"[35]. La modul acesta se sprijină Lactanțiu pe opiniile mentorului său (Cicero, *Leg.*,1 ,24), făcând să se nască în lector confortul receptării, presupunând disponibilitatea cvasiunanimă a acestuia pentru clasicismul ciceronian.

Mergem către un alt exemplu unde Lactanțiu se regăsește în „complicitate" ideatică – este vorba de originea sufletului de data aceasta – cu autorul tratatului *Tusculanae disputationes*; „«Originea sufletelor nu poate fi găsită nicăieri pe pământ. Căci nu există ceva amestecat ori compus în suflete, încât să pară născut ori plămădit din pământ, nimic nu aduce a apă, a aer, a foc»"[36].

După cum se observă, Lactanțiu își fortifică raționamentele prin citate din Cicero, care se pliază perfect gândirii scriitorului creștin.

Este un argument peremptoriu de umanitate lactanțiană în ipostază paideică acest recurs permanent la literatura profană. Din tratatul ciceronian *De natura deorum* Lactanțiu se opreşte la mărturisirea neputinței umane în strădania descoperirii adevărului, „o mărturie grea de sens în ochii lui Lactanțiu", spune Christiane Ingremeau, comentând textul lactanțian[37] (*Ira*, 11, 10): „O, de-aş fi în stare să descopăr aşa de uşor cele adevărate pe cât le evidențiez pe cele false"[38].

Raportul lui Lactanțiu cu Cicero este strâns, „conlucrarea" lor este temeinică: au evidențiat-o anticii, au subliniat-o modernii, iar contemporanii încearcă să o redimensioneze. Pe Cicero Lactanțiu „nu-l consultă, nu-l foloseşte: Lactanțiu se pătrunde de el, Cicero îi modelează forma de gândire şi elocința"[39]. Fiind amândoi orientați către soluții practice, demersul speculativ preocupându-i mai puțin, este normal să ajungă la soluția eclectismului, pe ei interesându-i problema supremului bine, calea către acesta fiind o morală desăvârşită. „Dacă (Cicero) îl preferă pe Cato lui Socrate, eroul roman înțeleptului grec, aceasta pentru că unul a vorbit, celălalt a acționat", apreciază René Pichon[40].

Similitudinile fiind atât de pregnante şi esențiale, cum s-ar putea indigna Lactanțiu pe cei care nu au cunoscut învățătura creştină din moment ce nu aveau cum să o cunoască? Şi atunci, intenția acestei „intertextualități" cu literatura profană este de a se ajunge la o continuitate a spiritului, capetele de sudură fiind estompate prin interpătrunderea celor două culturi, în fond una singură, creație a spiritului.

Ochiul prevăzător al lui Lactanțiu este deschis în permanență spre realitate, raporturile interumane îl sfătuiesc mult în determinarea relației om – Divinitate. Este o relație activă, omul sacrificând lui Dumnezeu prinosul arderii lui sufleteşti, Dumnezeu răspunzându-i prin grija sa atotcuprinzătoare. Constanta de relevanță a umanității este religia. Ea absoarbe ființa umană din starea de necunoaştere, unde adevărul este lotul hazardului şi nimic mai mult. Dacă religia va fi abandonată, vor cădea şi virtuțile conectate la tensiunea acesteia: dreptatea, adevărul, rațiunea. Starea omului va fi

mai de plâns decât a fiarelor, care, în cadrul speciei măcar, înțeleg să se cruțe[41]. „Teama de Dumnezeu este aşadar singura în stare să vegheze societatea umană, prin ea viața se susține, se întăreşte, se dirijează. Această teamă dispare însă dacă omul va fi convins că Dumnezeu este lipsit de mânie"[42]. Legătura cu Dumnezeu sfințeşte legătura dintre noi înşine: „Este un sacrilegiu ca un cinstitor al lui Dumnezeu să fie vătămat de un alt cinstitor al lui Dumnezeu"[43], proclamă Lactanțiu, punând în chiasm spre a conferi relief afirmației cu valoare de apoftegmă: omul religios, *homo religiosus*, este un om al dreptății.

Aici Lactanțiu se desparte de învățătura mentorului său, Marcus Tullius, orientându-se către umanitatea hristică, superioară, după ce – bineînțeles – a făcut, generos, oficiile de gratitudine datorate umanității profane.

Conform unei *sententia* antice, „mânia este o scurtă nebunie", *ira furor brevis est*. Da, *ira* poate să degenereze în *furor* acolo unde accentul cade pe răzbunare. Aşa este percepută mânia în definițiile enumerate de Seneca în tratatul *De ira*: „Mânia este dorința de a răzbuna o nedreptate, sau, după cum spune Poseidonius, dorința de a pedepsi pe cel care te-a lovit, după părerea ta, pe nedrept... Definiția dată de Aristotel nu este cu mult departe de a noastră. El spune că mânia este dorința de a răspunde suferinței prin suferință"[44]. O astfel de mânie poate conduce către fapte abominabile, nefiind ceea ce Lactanțiu numeşte o *iusta ira*. Dar ea este specifică omului, pentru că numai omul poate fi rănit în neputința lui; iar omul, dacă este drept, va trebui să-şi înfrâneze mânia, să o redreseze în tipare acceptabile, nicidecum să devină *furiosus*. Mânia dreaptă a lui Dumnezeu trebuie să-i fie îndreptar în viață, pentru că natura umană şi natura divină pe cât se deosebesc, pe atât se aseamănă[45]. *Vindicta* pe care o recomandă scriitorul creştin nu este cumplita vendetă: ochi pentru ochi, dinte pentru dinte. Este normal ca o faptă rea, dacă eşti om bun, să-ți displacă şi să te mişte. „Prin urmare revendicăm reparația nu pentru că am fost vătămați, ci pentru menținerea disciplinei, redresarea moravurilor, reprimarea libertății nepermise"[46]. Măsura binelui şi a justului se află în om, în numele disciplinei, salubrității

morale se ridică omul drept, mânia lui fiind motivată educativ şi orientată protreptic. Fapta rea, păgubitoare ori doar dezagreabilă, provoacă mânia, iar aceasta pretinde sancţiunea; în dimensionarea corectă a pedepsei constă măiestria educatorului. Lucrurile, la prima vedere, par extrem de simple, învăluite în „aura" de superfluitate. Să nu uităm însă că măsura lucrurilor este omul, spune Protagoras din Abdera, investiţia pe care o face fiinţa umană determinând greutatea lor. În plus, există nume cu încărcătură semnificativă remarcabilă, care pot influenţa destine. A se vedea denumiri de localităţi salvate în nemurire pentru simplul fapt că acolo s-a născut un sfânt, un geniu ori un erou. Despre administrarea corectă a sancţiunilor s-a exprimat metafizica. „Este elogiat Archytas din Tarent care, atunci când a descoperit că toată recolta a fost compromisă din vina administratorului său, a spus: «Nenorocitule, te-aş ucide în bătaie dacă n-aş fi mânios!»"[47]. Despre exemplul dat de filosoful Archytas, exemplu de care s-au entuziasmat spirite, când, de fapt, el se cuvine contabilizat în detrimentul bunei întocmiri a educaţiei, Lactanţiu spune: „Iată ce rău exemplu a propus bărbatul înţelept"[48]. Pe aceeaşi „metafizică" se înscrie şi afirmaţia lui Platon: „Nici un om înţelept – spune filosoful – nu pedepseşte pentru că s-a greşit, ci pentru a nu se greşi" [49].

Răgazul necesar deliberării raţionale, stăpânirii mâniei, contrar abandonării de sine în dezlănţuirea ei devastatoare, se impune în mod categoric. Altfel cum s-ar deosebi fiinţa umană, în furia ei necontrolată, de restul vieţuitoarelor ori de insul produs al lumii barbare? Orice gest, mai cu seamă acela indus de mânie, se cuvine pus sub controlul unei doze minimale de raţiune indispensabilă, încât omul să nu fie transportat în nedreptate. Răgazul acesta se va interpune stării de mânie pentru a lua o decizie dreaptă; dar se va suspenda apoi, ca pedeapsa să-şi intre în drepturi. Se observă cum, la capătul de început şi sfârşit al detaşării de *ira* este revendicat actul judicios al dreptăţii. Aici convenim că trebuie situată şi afirmaţia lui Platon, salvând-o unei interpretări din registrul nastratinesc şi redându-i altitudinea la care o plasează numele şi autoritatea filosofului[50].

Exegeza modernă (Jean-Claude Fredouille) descoperă în Lactanţiu şi un istoric al religiilor. Argumentul ar fi, la nivelul întregii opere, efortul de a plasa faptele religioase în contextul lor, de a le determina cauzal, a le circumscrie temporal. Învăţătura lui Lactanţiu despre mânia lui Dumnezeu nu vine din Scriptură, ci este rezultatul unei dezbateri, unui dialog cu înţelepciunea profană. Dialogul devine posibil pentru că omul, păgân ori creştin, este dominat de „sensul sacrului", omul este o fiinţă religioasă. Lactanţiu, argumentând superioritatea creştinismului, discreditează religia păgână, dovedind însă „indulgenţă faţă de cei care s-au înşelat în căutarea adevărului". Dacă ne întrebăm care este sursa posibilă a privirii acesteia înţelegătoare, a „relativei seninătăţi" de care dă dovadă Lactanţiu, Jean-Claude Fredouille ne sfătuieşte să eliberăm efigia apologetului de formulări emblematice şi constrângătoare precum „un Cicero creştin" (iniţiată de Hieronim şi desăvârşită de Renaştere), ori „un spirit mediocru în sensul antic dar şi modern al cuvântului" (René Pichon) şi să acordăm judecăţii lui mai mult credit. „Lactanţiu are sentimentul foarte corect că, sub formele lor tradiţionale, religiile păgâne nu mai au viitor; ele pot subzista, rezista, dar aparţin de acum trecutului. Lor li s-a substituit, sau este pe cale de-a li se substitui, o altă viziune religioasă a lumii. Această convingere explică atitudinea senină a lui Lactanţiu faţă de religia păgână (...). Dar, pentru a prevedea o mutaţie de acest ordin se impunea să fie capabil să deceleze o evoluţie ireversibilă în mentalităţi"[51].

Pledoaria exegetului lactanţian pentru o disponibilitate mai generoasă a lecturării scriitorului creştin o găsim de la sine înţeleasă. Pacea (relativă, ce-i drept) pe care o pune în dialogul cu vocea profană nu se datorează numai structurii sale sufleteşti (de om liniştit, care a studiat oratoria, dar nu a pledat nici măcar o singură dată), ci vizionarismului său raţional. Insistăm pe tema aceasta pentru că, în comparaţie cu *Instituţiile divine*, tratatul *Despre mânia lui Dumnezeu* pare mai apropiat de o astfel de interpretare: acolo era o analiză a stării de fapt, aici avertismentul paulinian *me theomachein*, „să nu te iei la luptă cu Dumnezeu".

IV, 2. Reflexul paideic al poeziei.

Poezia este chemată să depună mărturie despre Adevăr înaintea istoriei ori filosofiei. Poetul, prin harul său, pare mai aproape de graţia divină, rolul său *pontifical* (acela de a arunca punţi de legătură între cele două lumi) îndreptăţindu-i mărturia. Şi mai este căutată poezia şi pentru suavitatea spunerii[52]. Uneori, în cazul numelor notorii, nici nu mai este menţionat poetul, Lactanţiu provocând lectorul la ceea ce am numit mai sus complicitate erudită, punte de legătură între scriitorul creştin şi lectorul profan, acestuia din urmă inoculându-i-se ideea – în mod convingător, pentru că Lactanţiu crede în ea – că drumul este comun, numai că el nu a reuşit să vadă atât de departe. Gestul lui Lactanţiu este unul de trezire a călătorului în această viaţă la un mers conştient: un gest de autentică umanitate, instrumentată paideic.

La un moment dat pare că Lactanţiu conferă poeziei dimensiunea sacră, într-atât foloseşte nediferenţiat textul poetic sacru ori profan. „Lactanţiu a amestecat amintirile biblice şi citatele din poeţi ca şi când şi unii şi ceilalţi aparţineau aceluiaşi context al tradiţiei sacre", este de părere Alain Goulon[53]. Amestecul acesta, fuziunea de sacru şi profan nu sunt întâmplătoare; stă în intenţia apologetului creştin de a demonstra natura comună a celor două lumi, despărţite arbitrar şi samavolnic prin intruziunea unei concepţii religioase aberante, risipitoare de fiinţă. Apropieri între cele două literaturi s-au făcut şi mai înainte de Lactanţiu, dar se invoca teoria acelui *Logos spermaticos*, a Cuvântului care s-a răspândit, trecând din literatura sacră ebraică în literatura de factură filosofică, profană. Ar fi fost vorba deci de plagieri din partea filosofilor şi poeţilor profani ale autorilor sacri. „Lactanţiu, spune Alain Goulon, reexaminând chestiunea într-un sens aproape raţionalist, propune o metodă de interpretare a miturilor poetice"[54]. Este o tehnică pe care o întâlnim frecvent în *Instituţiile divine*, dar, păstrând proporţiile, şi în *Despre mânia lui Dumnezeu*.

Citatul poetic într-un tratat înrudit genului filosofic, precum *De*

ira Dei, nu este o noutate pentru tradiţia apologetică de limbă greacă. Începând cu apostolul Pavel, continuând cu Iustin Martirul, apoi cu Clement Alexandrinul, practica se fixează spre ilustrarea concordanţei religiei creştine cu aceea tradiţională (în accepţiunea cât se poate de largă a cuvântului). Constituie însă o noutate pentru literatura creştină de limbă latină, unde Lactanţiu este cel dintâi (cu excepţia unor urme firave la Minucius Felix) în scriitura căruia trama este puternic impregnată de prezenţa citatului poetic. „Această atitudine (...) marchează deci o continuitate şi o ruptură. Continuitate cu linia apologetică greacă şi în deosebi cu tradiţia filosofică păgână a lui Cicero şi Seneca, ruptură cu practica obişnuită a apologeţilor latini care l-au precedat"[55]. Scriitorul creştin îşi va întâlni lectorul avizat intelectual pe un teren neutru, neîndatorat nici unei literaturi religioase, păgâne ori creştine; în acelaşi timp lectorul, recunoscându-şi autorii preferaţi, va concede mai uşor la înţelegere, ocolite fiind cu graţie (prin poezie) capcanele neînţelegerii. În consecinţă contează nu numai argumentul logic conţinut poeziei, ci şi suavitatea versului. Când Lactanţiu spune, citând din Vergiliu, „poetul nostru", *noster poeta*, sau – mai concludent – când citează fără a sufla o vorbă despre numele poetului (arhicunoscut), el întinde cititorului o fină, delicată şi agreabilă plasă a unei înţelegeri superioare, dincolo de ritualul închinării unei puteri divine ori alteia.

Considerăm că Lactanţiu operează o selecţie de calitate în opera poetică. Se spune, spre exemplu, că poezia lui Ennius este mai bine cunoscută prin fragmentele păstrate de Cicero ori Lactanţiu decât prin cele ale gramaticilor. Lactanţiu se încântă de versurile frumoase ale poetului, dar şi învaţă din ele. El află despre euhemerism (sau îl cunoaşte mai bine), teorie acreditată de istoria religiilor care pe Lactanţiu îl interesează, întrucât el încearcă să închege o învăţătură în perspectivă religioasă. Să ne imaginăm relaţia „interumană" Lactanţiu – Lucreţiu: apologetul îi este îndatorat dublu poetului-filosof, o dată pentru suavitatea versurilor, devenită la el suavitate a spunerii şi apoi pentru învăţătura lui Epicur pe care poetul i-o furnizează în regim deopotrivă de delectare şi învăţătură (*delectando pariterque monendo*, în expresie horaţiană). Se ajunge

acolo încât – remarcă exegeza – Lactanțiu citează din Lucrețiu doar pentru a înfrumuseța discursul, în afara oricărei mize doctrinare[56].

IV, 3. Citatul biblic şi statutul său întâmplător.

Locurile de inspirație biblică sunt *rari nantes* în opera lactanțiană. În *Despre mânia lui Dumnezeu* sunt descifrate două, dintre care citãm: „Nu este permis să zăboveşti în mânie (...) din moment ce Dumnezeu însuşi porunceşte ca oamenii să se împace înainte de apusul soarelui", cu rezonanțe pauliniene: „Să nu apună soarele întru mânia voastră!"[57].

Se descifrează în această utilizare fortuită detaşarea apologetului de textul propriu-zis; în timp ce – spre exemplu – Ciprian „rămâne", uită de sine în textul biblic pentru că îl trăieşte, Lactanțiu îl atinge superior, în ceea ce-i serveşte şi la modul la care îi serveşte; Lactanțiu îl mânuieşte, nu se lasă mânuit de el. Iată cum este judecat Lactanțiu (poate puțin cam sever) de către René Pichon: „El datorează puțin Bibliei, nu îi pretinde decât documentele pe care le foloseşte pentru demonstrarea tezei sale, dar supunându-le felului său obişnuit de a gândi şi de a scrie şi fără a fi profund influențat în judecata şi imaginația sa de către această literatură aşa de puternică şi de originală"[58]. Corect, dar – spuneam – poate puțin cam sever, gândind că sunt apreciate mişcări ale sufletului după urmele pe care le lasă ele pe foaia de papirus, urmele fiind de regulă mai încăpătoare decât ceea ce le generează. Cu certitudine, Lactanțiu nu a gustat, cum nu a făcut-o nimeni până la el şi nici după el un Hieronim ori Augustin, farmecul scriiturii vetero – ori neo – testamentare; lucru de neînțeles, dar real. Dacă l-ar fi gustat, probabil că raportul citat profan – citat biblic ar fi fost altul, pentru că nu ar mai fi apelat la el doar ca document. Ceea ce recunoaşte şi René Pichon când afirmă că atracția către sursa profană este spontană şi naturală. Citatul profan apare – spune el – „acolo unde te-ai aştepta mai puțin"[59], iar când are de ales între citatul biblic şi cel profan, Lactanțiu îl preferă pe cel de pe urmă, fiind aceasta util nu numai în scop polemic, dar şi selectat pentru un lector dimensionat pe gust clasic.

Concluzii.

Vocația tratatului *Despre mânia lui Dumnezeu* este una doctrinară, aşa încât nu poate fi lipsit de un reflex filosofic, permițându-i autorului recursul la *copia dicendi*[60]. Este un mod de a prezenta idei filosofice în forme literare, oratorice, care-i convine şi lui Lactanțiu. René Pichon vorbeşte despre filosoful – orator, în general, şi despre avantajele tehnicii acestuia: nu descoperă adevărul doar pentru sine, demersul lui fiind întru totul exoteric şi nici nu este absorbit într-o zonă a abstracțiilor pure, a logicii strânse, pasiunea lui deschizându-l societății omeneşti. „Cu acest gen de filosofie, pe care o urmăm noi, oratorul are o bună tovărăşie", afirmă Cicero[61]. De aici stilul limpede, clar al lui Lactanțiu, care nu-şi propune riscul originalității, ci îşi impune să se mențină în armonie clasică, lipsită de *excursus* ori *párerga*.

Deşi coordonata oratorică rămâne linia de forță a discursului lactanțian, în agonistica sa apologetul se lasă condus şi de tăria argumentului, convins că acesta poartă asupra izbânzii: „raționamentul sistematic să ne dirijeze către tainițele adevărului"[62]. Dar raționamentul, fiind al unui orator şi nu al logicianului, se desfăşoară în parametrii oratoriei: repetiții, enumerări, augmentări de situații, abundență verbală (*copia verborum*). Raționamentele lui Lactanțiu nu se mulțumesc să existe doar; ele sunt în mişcare, scontând un efect sporit: „interogații, apostrofări, dialoguri s-au exclamații", îmbrăcând forma luptei şi nu „a dizertației liniştite şi reci" şi „până la strigătul de triumf" deschizând către adevărul divin[63].

Tratatul lactanțian *Despre mânia lui Dumnezeu* s-a bucurat încă din veacul apariției lui – secolul IV – de certificatul de valabilitate, chiar de excelență: *pulcherrimum De ira Dei*, „admirabilul (volum) Despre mânia lui Dumnezeu", spune ilustrul notar al epocii, Hieronim[64]. Într-un regim discursiv în totalitate clasic – după părerea unanimă a cercetătorilor literaturii latine creştine – este dezbătută o

problemă cu un conținut eminamente creștin: sălășluiește ori nu printre atributele Divinității mânia?

Răspunsul, ca să-și asume sufragiul credibilității, trebuie să fie consecvent unui demers dialectic: vor trebui întrebați predecesorii, acolo unde vocea lor se face auzită, în scrierile sfinte ori în literatura profană. Dialogul[65] se poartă în proporție covârșitoare cu înțelepciunea profană, epicureică ori stoică, miza constând, conform tehnicii lactanțiene îndatorate profund matricii sale culturale, în „a da o soluție religioasă problemelor filosofice"[66].

Dar nu numai metoda convenabilă este căutată de Lactanțiu, ci și modalitatea literară, forma de exprimare. De ce este Lactanțiu un literat? Pentru că este, ca formație, retor, iar arta vorbirii este cea care propulsează individul la funcții înalte în stat; iar dacă respectivul este un convertit la noua credință, cum altfel s-ar cuveni să se exprime el decât cu eleganță, cu suavitate, când predecesorilor tocmai aceste neajunsuri li s-au reproșat? „Cei care urmează prioritar metoda dialectică a gânditorilor greco-romani au stilul cel mai oratoric, cel mai echilibrat, cel mai elegant, cel mai ciceronian. Cei care sunt cantonați strict și exclusiv în controverse religioase vorbesc o limbă mai puțin armonioasă și au un stil mai fantezist, mai original"[67]. Lactanțiu se înscrie printre cei dintâi, el fiind un clasic, aceasta însemnând „un om care se îngrijește de toate detaliile (...) caracterul său moderat, un pic tern, respinge stilul excentric, precum și doctrinele paradoxale". Acesta este locul pe care René Pichon îl stabilește, în cadrul clasicismului, lui Lactanțiu[68]. Redutabilul istoric literar ce-i dă cu o mână, îi ia cu alta, lăsându-i scriitorului starea de mijloc.

Însăși invocarea conceptului de mânie, divină ori umană, constituie un argument al umanității în *Despre mânia lui Dumnezeu*. Este cunoscut adagiul: *Se pedepsește rău când se pedepsește cu sânge rece*; pedeapsa, respectiv mânia care o determină, e necesar să se revendice din iubire. Pedeapsa în afara iubirii este un act de răutate și atâta tot. Pedeapsa nu trebuie să însemne descărcarea adversității cumulate în suflet, eliberarea de teroarea mâniei proprii, cât să vizeze un *telos*, o finalitate morală: iubirea creștină

Note

1. Petru Pistol, *Lucius Caecilius Firmianus Lactantius – scriitor creștin și umanist paideic*, Almarom, Rm Vâlcea, 2000.

2. *Ira*, I, 4: (...) *hoc differt ab humanitate divinitas, quod humanitatis est ignoratio, divinitatis scientia.* (Pentru traducerea în limba română a fragmentelor din *Institutiones divinae* ori *De mortibus persecutorum* trimitem la lucrările menționate în „Cuvânt înainte"). Degradarea, în sens cazon, de la *concept* la *vocabulă* se datorează tocmai prezenței singulare a lexemului.

3. Loc comun în exegeza lactanțiană; citățm, *e.g.*, Lactance, *La colère de Dieu*, introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par Christiane Ingremeau, Les Éditions du Cerf, Paris, 1982, p. 24, 52 ș. a.

4. *Restat ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandum* (*Ira*, 22, 2).

5. *Cf.* Christiane Ingremeau, *op. cit.*, p. 46-50.

6. Și în cazul lui Lactanțiu – lucru valabil pentru orice instanță gânditoare – se poate vorbi de „anumite constante ale gândirii lactanțiene... Autorul reutilizează în tratatul său demonstrațiile elaborate anterior" (Christiane Ingremeau, *op. cit.*, p. 32).

7. *Ira*, 22, 3. (Considerăm că aici textul solicită o minimă lămurire gramaticală: *his* înțelegem că face pandant cazual cu *nobis*; dar autorul îi scoate apoi în prim plan, în cazul nominativ, pe cei înfumurați pentru prețioasa lor înțelepciune, încredințându-i unui alt pronume, *isti*, cu sens depreciativ. Astfel *his* rămâne „suspendat", acordul gramatical fiind chemat de o logică mai „dură". Generoasa competență a doamnei Christiane Ingremeau ne face să ne întrebăm totuși: să nu înțelegem noi oare textul?!).

8. *Quid est enim aliud irasci quam insanire, quam furere?* (Arnobius, *Adversus nat.*, 1, 17).

9. *Unde igitur naturalis timor animae in deum, si deus non novit irasci?* (*Test. an.*, 2, 5).

10. *Exomoiústhai biázetai to didascálo eis apátheian* (*Strom.*, VI).

11. *At hoc quidem commune est omnium philosophorum* (...) *numquam nec irasci deum, nec nocere* (*Off.*, 3, 102).

12. Traducerea termenilor greceşti, adjectiv şi substantiv, *apathés* şi *apátheia* a dat bătaie de cap şi romanilor. Dificultatea o semnalează Seneca (*Epistulae,* 9, 2); Cicero şi Aulus Gellius, considerând – probabil – radicalul semic *pat* cunoscut romanilor (*patior,-i, passus sum*, „a suferi"), transcriu doar cuvântul *apátheia*; Hieronim îl redă prin *imperturbatio, impassibilitas,* cel de al doilea fiind preluat şi de Augustin: *impassibilem dei naturam*, (*Pat.*, 1). *Cf.* Christiane Ingremeau, *op. cit.,* p. 327-328.

13. *Irasceris et tranquillus es* (*Conf.*, I, 4).

14. Lact. *Ira*, 22, 4.

15. *Instituţiile divine* anunţă de fapt intenţia autorului de a dezbate pe larg, într-o lucrare aparte (nu alta decât *Ira*), dacă în desăvârşita alcătuire a Fiinţei îşi află locul şi mânia: „Ne reţinem însă deocamdată să discutăm despre mânie, fiind un subiect foarte bogat, care va fi dezbătut într-o lucrare specială" – *Sed seponatur interim nobis de ira dei disserendi, quod et uberior est materia et opere proprio latius exequenda* (*Inst.*, II, 17, 5). Pentru *pater familias* în *Instituţiile divine, cf.* IV, 3, 16-17).

16. *Familia* romană includea şi sclavii care gravitau inevitabil în jurul acesteia.

17. *Dominus Deus*, „Dumnezeu – Stăpânul", ajunge – se ştie – în limba română, prin moştenire, „Dumnezeu".

18. Lact. *Ira*, 17, 18.

19. În orizontul unei astfel de lecturi se înscrie şi cea de a doua dedicaţie către împăratul Constantin: *Te providentia* (...) *ad fastigium principale provexit, qui possis vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata corrigere, saluti hominum paterna clementia providere* (*Inst.*, VI, 26, 12), „Pe tine puterea divină te-a înălţat pe cea mai mare culme, ca să reuşeşti prin adevărata pietate să anulezi hotărârile nedrepte ale altora, să îndrepţi greşelile, să veghezi cu o clemenţă părintească asupra sorţii oamenilor".

20. *Is est nocens qui aut innocenti nocet aut nocenti parcit, ut pluribus noceat* (*Ira*, 17, 7). Traducerea în limba română nu reuşeşte

să redea jocul de cuvinte pe care mizează retorul. Pentru că atât este: doar un joc de cuvinte, regăsit însă în florilegiile paremiologice în circulaţie.

21. Lact. *Ira*, 17, 16.

22. Lact. *Ira*, 18, 1.

23. Lact. *Ira*, 18, 2.

24. Ne exprimăm astfel deoarece dreptul roman trece – după cum se ştie – ca *summum* al jurisprudenţei antice.

25. Lact. *Ira*, 19, 9.

26 Lact. *Ira*, 20, 7.

27. Se spune, în glumă, un adevăr incontestabil: orice individ este un virtual pacient al medicului.

28. Pierre Monat, *Lactance. Institutions divines.* Livre V, introduction, texte critique, traduction, Les Éditions du Cerf, Paris, 1973, p. 31.

29. Lact. *Ira*, 1, 5; 3, 3.

30. Lact. *Ira*, 5, 3.

31. Cum nici noi nu bănuiam, în cel de-al doilea lustru al deceniului al nouălea din secolul trecut, prăbuşirea comunismului.

32. Lact. *Ira*, 5, 2, 8.

33. Lact. *Ira*, 10, 42.

34. Lact. *Ira*, 7, 5.

35. Lact. *Ira*, 7, 6.

36. *Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil est enim in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut umidum quidem aut flabile aut ignem* (*Tusc.* 1, 66 în *Ira*, 10, 45).

37. *Op. cit.*, p. 296.

38. *Utinam tam facile vera invenire possem quam falsa convincere* (*Nat. Deor.*,1, 91).

39. René Pichon, *Lactance. Étude sur...*, Hachette, Paris, 1901, p. 247.

40. *Ibidem,* p. 250.

41. *Cf. Ira*, 12, 3.

42. Lact. *Ira*, 12, 5.

43. Lact *Ira*, 14, 3.

44. Lact. *Ira*, 17, 13.

45. Impropriu spus, de altfel, *natura* divină, ne avertizează savant şi corect Lactanţiu, pentru că *natura*, respectiv *natus*, „născut", provin de la *nascor, i, natus sum*, „a se naşte", în timp ce Dumnezeu este *„nenăscut"*. În concluzie Lactanţiu propune *divina necessitas* şi nu *natura divina* (*Ira*, 15, 7).

46. Lact. *Ira*, 17, 17.

47. Lact. *Ira*, 18, 4.

48. Lact. *Ira*, 18, 5.

49. *Leg.*, 11, 934 a, *apud* Lactantius, *Ira*, 18, 5. Păstrându-ne în coordonata minimalizării, noi, cei de la Porţile Orientului, regăsim afirmaţia în gestul lui Nastratin Hogea: acesta „aplică" o palmă copilului care porneşte cu ulciorul la apă. Este o lecţie nedreaptă; ea poate deveni *ira* în sufletul celui nedreptăţit şi atunci ulciorul se poate sparge voluntar, în contul răscumpărării avansului nemeritat.

50. Procedând astfel – pentru că aşa e drept – nu credem că impietăm amintirii profesorilor noştri: la un seminar Platon, profesorul Florea Fugariu, super inteligent şi teatral străduindu-se să scoată sensul adânc din *Dialoguri* şi, în acelaşi timp, să ne scoată şi pe noi din starea de inerţie nocivă la orice vârstă şi cu atât mai mult la vârsta pasiunilor intelectuale, afişând parcă o nemulţumire de sine, dar şi pentru Platon, spunea: „Nu se poate, Socrate trebuie să fi făcut glume mai bune". Noi însă, în lipsa unui Socrate – Socrate, ne mulţumim cu prisosinţă şi cu un Socrate – Platon. Numai de nu ne-ar lipsi puterea înţelegerii...

51. Jean-Claude Fredouille, *Lactance, historien des religions,* în *Lactance et son temps. Recherches actuelles. Actes du IV-e Colloque d`Études Historiques et Patristiques.* Chantilly, 1976, édités par J. Fontaine et M. Perrin, Éditions Beauchesne, Paris, p. 247-248.

52. Citând din Ovidiu, Lactanţiu zice: „spune poetul nu lipsit de farmec", *ait poeta non insuavis* (*Ira*, 20, 2).

53. Alain Goulon, *Les citations des poètes latins dans l`oeuvre de Lactance,* în *Lactance et son temps*, ed. cit., p. 146.

54. *Ibidem*, p. 152.

55. *Ibidem*, p. 111.

56. Lucreţiu spune: *lingua interpres animi* (VI, 1149), iar în *Ira* Lactaniu: *linguam cogitationis interpretem* (14, 2). *Cf.* René Pichon, *op. cit.*, p. 238.

57. *Prohibet in ira permanere* (...) *cum ipse homines reconciliari iubeat ante solis occasum* (*Ira*, 21, 5, 9), cu trimitere la *Psalm.*, 4, 5; *Ephes.*, 4, 26.

58. René Pichon, *op. cit.*, p. 207.

59. *Ibidem*, p. 218.

60. *Nos ea philosophia plus utimur quae peperit dicendi copiam*, „Noi ne folosim mai mult de această filosofie (academică, n.n.) care generează bogăţia oratorică" (Cicero, *Parad.*, praef., 2).

61. *Cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem* (Cicero, *De fato,* 2, 3).

62. Lact. *Ira*, 2, 10.

63. René Pichon, *op. cit.*, p. 297-298.

64. *De viris illustribus*, LXXX.

65. *Dialog* şi (*demers*) *dialectic* sunt termeni care definesc, etimologic, acelaşi semantem.

66. René Pichon, *op. cit.*, p. 171.

67. *Ibidem*, p. 191.

68. *Ibidem*, p. 192.

De ira dei în context lactanțian.

1. Datarea opusculului.

După cum însăşi viaţa lui Lactanţiu se susţine prin date personale sărace, acelaşi lucru se întâmplă şi cu opera. Se cunoaşte data compunerii celei dintâi lucrări apologetice, *De opificio Dei*, *Despre opera lui Dumnezeu*, anii 303-304. *Instituţiile divine*, fiind anunţate în *Despre opera lui Dumnezeu*, îi urmează, aşadar începând cu anul 305; cât timp însă durează elaborarea nu se ştie cu certitudine. Pentru *DMP* (pentru *De mortibus persecutorum* vom utiliza prescurtarea recomandată de Claudiu T. Arieşan, *Lactantius...*), de asemenea suntem în posesia unei date sigure: sfârşitul persecuţiilor. În termeni aproximativi se poate spune că tratatul *De ira Dei* este posterior *Instituţiilor*, fiind anunţat de acestea (*Inst.*, II, 17, 5: *opere proprio*).

2. Identitatea celui căruia i se dedică lucrarea.

Intervine – fără a lămuri lucrurile – şi argumentul persoanei căreia îi este dedicată lucrarea, Donatus, care nu poate fi acelaşi cu Donatus din *DMP*. Este vorba de felul în care îşi poartă credinţa fiecare: cel dintâi cu paşi nesiguri, solicitudinea lui Lactanţiu în acest sens justificându-se (*Ira*, 1, 1; 22,1), în timp ce Donatus din *DMP* este el însuşi credinţa vie, rezistând multiplelor încercări exercitate asupra lui de persecutori de-a lungul mai multor ani de temniţă (*DMP*, 1, 1; 35, 2; 52, 5).

3. Argumente „din interior" pentru o datare posibilă.

Spre deosebire de *Instituţiile divine* unde discursul este „împănat" cu revolta subterană ori pe faţă a apologetului împotriva persecutiilor anticreştine, *Despre mânia lui Dumnezeu* pare a fi „copilul" unei perioade de linişte, când omul de spirit se poate lăsa în seama unui *otium* netulburat, dezbătând în dialog cu *profana sapiantia* despre mânie în plan uman ori transcendental. Dumnezeu nu ameninţă cu mânia lui într-un avânt devastator, dimpotrivă,

indignarea lui poate uşor atipi, fapta bună şi gândul curat fiind „narcoticul" agreat de divinitate. Lactanţiu nu revendică neapărat mânia – dreaptă, *ira iusta* – a lui Dumnezeu; el pare a spune că, totuşi, pentru om cea mai dreaptă mânie divină este lipsa acesteia. Prin urmare, descifrăm aici exigenţele unei epoci de linişte, nu de obscurum sufletesc, ceea ce o determină pe Christiane Ingremeau să propună ca dată a compunerii tratatului anul 311 (*v. Introduction*, p. 30).

4. Asemănarea cu *Instituţiile divine*.

Nu trebuie să fii neapărat specialist în *Lactanţiu* pentru a descoperi această asemănare, pentru că ea se impune cu forţa – şi candoarea – evidenţei. Exegeza stabileşte cu acribie echivalenţe între cele şapte cărţi ale *Instituţiilor* şi anumite capitole din *Despre mânia lui Dumnezeu*, ceea ce ar conduce la simultaneitatea redactării. Ne întrebăm însă: este acesta cu adevărat un argument? Va fi resimţit oare Lactanţiu efortul compunerii supradimensionatului tratat altfel decât ca o misiune acaparatoare, obsesivă, încât să-şi permită luxul dialogului simultan cu încă unul?

Asemănarea creşte dacă ne raportăm la *Epitome divinarum institutionum*, încât putem acorda tratatului *De ira Dei* statutul de rezumat al *Instituţiilor*, orientat însă pe o temă precisă.

Îi dăm totuşi dreptate editoarei Christiane Ingremeau mai ales atunci când evocă „anumite constante ale gândirii lactanţiene pe care autorul le refoloseşte" (*op. cit.*, p. 32).

Adunate fiind „piesele de dosar", soluţia pare una de compromis: „Il pourrait donc avoir été rédigé à l'occasion d'une relecture par Lactance de l'ensemble des *Institutions,* peut – être pour la composition de *l'Epitome* peut-être même plus tard encore" (*Ibidem*, p. 36).

Notă asupra ediției

În ediția sa cuprinzând opera completă a lui Lactanțiu, Samuel Brandt prezintă absolut toate edițiile anterioare, începând cu *editio princeps*, publicată în 1465, în Italia, la mănăstirea Subiaco, de către Conrad Sweynheim şi Arnold Panmartz, reluată la Roma în 1468 şi 1470[1].

Pentru edițiile de până la aceea a lui Pierre Quentel, din 1544, căreia i se recunoaşte meritul unei ediții critice serioase, S. Brandt remarcă atenția deosebită acordată operei capitale lactanțiene, *Instituțiilor*, în defavoarea celor mai mărunte, vizând deci şi opusculul *Despre mânia lui Dumnezeu.*

Menționăm însă doar edițiile de care ne-am folosit în elaborarea lucrării noastre, *De ira dei,* cuprinzând opera integrală a apologetului ori numai tratatul *De ira Dei* şi anume:

– S. Brandt – G Laubmann, Viena, 1890-1893 (CSEL, 19 şi 27); cuprinde opera integrală a apologetului creştin, însoțită de substanțialele *Prolegomena.* Această ediție am utilizat-o şi noi în traducerea *Instituțiilor divine.*

– Cea dintâi ediție separată şi, în acelaşi timp, cea dintâi traducere a tratatului *De ira Dei*, apare abia în 1957, *Vom Zorne Gottes,* la Darmstadt, autori fiind Heinrich Kraft şi Antonie Wlosok.

– Christiane Ingremeau, *La colère de Dieu,* Paris, 1982. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index, col. „Sources Chrétiennes", nr. 289. O apreciem drept o ediție completă, autoarea fiind în măsură să folosească informația anterioară, îmbogățind-o cu achiziții proprii, recente. Mărturisim că nu am găsit spații albe pe care să le marcăm cu siglă proprie în demersul redactării noastre. Poate că au existat uneori puncte de vedere diferite sau – rarisim – am venit cu o informație în plus, dar toate intervențiile noastre sunt subsumate gestului de recunoaştere.

Despre nota distinctivă a ediției în limba română – dacă poate fi

vorba de o distincție într-o lucrare copleşită de prinosul predecesorilor – am putea spune doar atât:

Tot exersând pe texte lactanțiene, înțelegem că tratatul *De ira Dei* nu este decât o formă concentrată a temei regăsite şi exemplificate în *Institutiones divinae.* Astfel se şi explică în demersul prezent frecvența relativ însemnată a citatelor lămuritoare din consistentul tratat. Cu alte cuvinte, am recurs la explicarea lui Lactanțiu prin Lactanțiu însuşi. Cine a citit cu atenție *Instituțiile,* în bună parte recunoaşte în *Despre mânia lui Dumnezeu* un *déjà vu*, orientat însă, la modul sistematic, spre o problemă de demonstrat. Astfel te convingi încă o dată câtă dreptate au criticii lui Lactanțiu care-i plasează opera *sub specie solius litterae*, în cele zece cărți: *De opificio Dei* (1), *Institutiones divinae* (7), *De ira Dei* (1), *De mortibus persecutorum* (1),[2] linear desfăşurate pe tema credinței şi a iubirii lui pentru Dumnezeu. Şi te mai convingi de asemenea câtă inteligență şi spirit critic a cheltuit René Pichon în a demonstra puternicatea lactanțiană a unui tratat de o cu totul altă factură, *DMP,* când opera lui Lactanțiu se remarcă printr-o circularitate tematică obsedantă.

Note

1. Regretăm lipsa de spațiu; o trecere în revistă a tuturor editărilor ne-ar îndulioşa pentru gestul nostru „auroral" la început de secol XXI. Ne consolăm totuşi la gândul că acum mai bine de o jumătate de mileniu nici noi nu stăteam cu mâinile la piept.

2. O astfel de privire înglobantă este recomandată de Paul Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, t. III, Paris, 1905, p. 287-359; Florica Mateescu, „Lactantius", în *Istoria literaturii latine.* Lucrare colectivă, coordonator dr. Eugen Cizek, vol. IV, Bucureşti, 1986, p. 542-543. Anticii de asemenea prezentau opera lactanțiană ca un *unicum corpus* în zece cărți.

Critică de text

Deşi fidelitatea noastră faţă de textul lactanţian propus de Christiane Ingremeau în ediţia citată este, în general, de-a dreptul servilă, pentru cursivitatea lecturii ne-am permis uneori libertatea intervenţiei. Spre exemplu :

- înlocuirea lui ***u*** cu ***v***, într-o pronunţie îndatorată deci tradiţiei româneşti şi mai puţin docilă normei stabilite prin *pronuntiatio restituta*, de rigoare ştiinţifică (nu ***Animaduerti*** ci ***Animadverti***; nu ***diuina***, ci ***divina***; nu ***uitae***, ci ***vitae*** etc.);

- asimilarea consoanelor la întâlnirea dintre un afix terminat în consoană şi lexemul începător cu consoană (nu ***inpulsus*** ci ***impulsus*** ; nu ***adrogantes*** ci ***arrogantes*** ; nu ***inluminato*** ci ***illuminato*** etc.);

- despărţirea prin virgulă a unor părţi de vorbire în enumerare (nu ***contempsit derisit abiecit***, ci ***contempsit, derisit, abiecit*** etc.)

În chestiuni privind alegerea unei lecţiuni ori alteia, aşa cum va reieşi din exemplele următoare punând faţă în faţă textul ediţiei care ne călăuzeşte cu texte din ediţii anterioare, opţiunea noastră a fost în mod constant Ch. Ingremeau; chiar dacă uneori am manifestat reţineri (suprasolicitarea – spre exemplu – a punctului de vedere metric în stabilirea lecţiunii corecte), acestea nu au mers până la constituirea unui raport logic de contrarietate. Iată câteva dintre exemplele anunţate mai sus:

10, 17. *certum est*. (Alineat). *Nisi forte* : este printre puţinele dăţi când optăm pentru o variantă diferită de aceea propusă de editoarea franceză, ediţiile vechi confirmându-ne. Citim deci : *certum est; nisi forte* (v. frg. 1, p. 213)

10, 41. *ratione quantam fragilitas*: deşi cu îndoieli, acceptăm şi noi varianta *quantam* (Ch. Ingremeau ezită între *quanta* şi *quantam*). Pentru *quantum* a se vedea frg. 2, p. 213)

13, 7. *quo vita hominum sustinetur*. Lecţiunea aceasta aleasă de Ch. Ingremeau este recomandată de ms. *B* (*Bononiensis*), în timp ce

altele, numeroase, dar *recentiores,* propun *sustineatur* (v. frg. 3, p. 213). Comparaţia se fece şi cu *Inst.*,VII, 6, 4, unde se întâlneşte tot indicativul.

13, 10. *inventuiri :* formă târzie de infinitiv viitor pasiv. Vechile mss. *Bononiensis* (*B*) şi *Parisinus* (*P*) dau *inventuri ;* în *recentiores* găsim *inveniri*, lecţiune păstrată până la S. Brandt (v. frg. 4, p. 214). Acesta propune *inventu< i >ri,* iar Kraft–Wlosok *inventu<m i>ri*, prin urmare forma clasică, întâlnită frecvent la Cicero. Ch. Ingremeau preferă forma târzie, pe care, de altfel, o folosește Lactanţiu în *Inst.*

13, 11. *Quae si est, invenietur aliquando*: folosirea conjunctivului *inveniatur* a fost propunerea lui Heumann (autorul ediţiei de la Göttingen, din 1736). S. Brandt, apoi Kraft–Wlosok îl urmează. Ch. Ingremeau revine – cu dreptate – la lecţiunea manuscrisă (v. frg. 5, p. 214).

14, 3. *et eum qui*: Ch. Ingremeau consideră drept scolie *deum videlicet*, aceasta fiind lecţiunea mss. *B* şi *P* (v. frg. 6, p. 214).

15, 2. *frigore*: admitem şi aici lecţiunea Ch. Ingremeau, deşi *P* şi *recentiores* în cea mai mare parte recomandă *frigido*. Explicaţia editoarei franceze: *frigido* ar fi chemat de către *calidum* într-o corelaţie care devine de acum banalizare a textului lactanţian. Iar Lactanţiu urmăreşte echilibrul, dar nu se înscrie într-o retorică a uniformului, sau chiar a banalului. Deşi explicaţia are logica ei, nu putem fi suficient de siguri că Lactanţiu nu a fost aici „banal", efectul dezechilibrului păstrându-l pentru alt context (v. frg. 7, p. 214).

16, 2. *eumque, quia sit*: lecţiune conform ms. *B* şi adoptată în ediţiile Brandt, Kraft–Wlosok, Ingremeau (şi nu *eumque qui sit*, v. frg. 8, p. 215); *et precibus*: lecţiunea *et*, întâlnită în majoritatea manuscriselor, dar şi în ediţii mai vechi. Brandt, Kraft, Wlosok corectează însă pe *et* în *ei*. Deşi astfel textul capătă un plus de fluiditate, Ch. Ingremeau păstrează *lectio difficilior*, propunând „un découpage nouveau de la phrase", *Comm.*, p. 322, (v. frg. 9, p. 215); laborantes. *Est ergo*: dificultatea constă în prezenţa lui *est* după participiul prezent terminat în *–es*. În frg. 10 se va observa cum editorul încearcă să evite întâlnirea acuzată, plasându-l pe *ergo*

înaintea verbului. Ch. Ingremeau explică de foarte multe ori lecțiunea aleasă prin argumente metrice.

17, 7. *quae et nocenti*: din nou *lectio difficilior*, justificată însă prin prezența masivă a lui *et* în manuscrise. S. Brandt pune conjuncția între paranteze, Kraft–Wlosok o elimină: *quae nocenti*. Observăm aici concordanța opțiunii ediției pe care o urmăm cu frg. 11, p. 215.

17, 13. *iniuriae aut, ut ait*: edițiile recente preferă lecțiunea dată de ms. *P* aceleia din ms. *B*. (*iniuriae . Alii ut ait*) (v. frg. 12, p. 215).

18, 11. *sic irae affectu ad nocendum his*: dacă în intenția lui Lactanțiu *ira et affectu* nu a fost o hendiadă, devine exprimare superfluă, spune Ch. Ingremeau care adoptă varianta Brandt. Contrar tuturor editorilor anteriori, editoarea renunță la conjuncția *dum: ira et affectu ad nocendum; dum iis*, conformându-se lecțiunii ms. *B*. (v frg. 13, p. 215).

TEXT ŞI TRADUCERE

Cap. I. Hoc differt ab humanitate divinitas, quod humanitatis est ignoratio, divinitatis scientia.

1, 1. Animadverti saepe, Donate, plurimos id aestimare, quod etiam nonnulli philosophorum putaverunt, non irasci deum, quoniam vel benefica sit tantummodo natura divina nec cuiquam nocere praestantissimae atque optimae congruat potestati vel certe nihil curet omnino, ut neque ex beneficentia eius quicquam boni perveniat ad nos neque ex maleficentia quicquam mali.

2. Quorum error, quia maximus est et ad evertendum vitae humanae statum spectat, coarguendus est nobis, ne et ipse fallaris impulsus auctoritate hominum qui se putant esse sapientes. 3. Nec tamen nos arrogantes sumus ut comprehensam nostro ingenio veritatem gloriemur, sed doctrinam dei sequimur qui scire solus potest et revelare secreta. 4. Cuius doctrinae philosophi expertes aestimaverunt naturam rerum coniectura posse deprehendi. Quod nequaquam fieri potest, quia mens hominis tenebroso corporis domicilio circumsaepta longe a veri perspectione submota est et hoc differt ab humanitate divinitas, quod humanitatis est ignoratio, divinitatis scientia. 5. Unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras quibus offusa est hominis cogitatio, quoniam in carne mortali agentes de nostris sensibus divinare non possumus.

6. Lumen autem mentis humanae deus est, quem qui cognoverit et in pectus admiserit, illuminato corde mysterium veritatis agnoscet. Remoto autem deo caelestique doctrina, omnia erroribus plena sunt recteque Socrates, cum esset omnium philosophorum doctissimus, tamen ut ceterorum argueret inscitiam qui se aliquid tenere arbitrabantur, ait se nihil scire nisi unum, quod nihil sciret.

Cap. I. Prin aceasta se deosebeşte starea divină de cea umană: umanităţii îi aparţine necunoaşterea, divinităţii cunoaşterea.

1, 1. Adesea am observat, Donate, că foarte mulţi apreciază, lucru pe care îl împărtăşesc chiar unii filosofi, că Dumnezeu nu cunoaşte mânia, din moment ce, fie că natura divină este în excelsitate binefăcătoare şi nu i se potriveşte unei puteri dăunătoare şi de cel mai înalt rang să facă vreun rău cuiva, fie că Dumnezeu nu se îngrijeşte de absolut nimic, încât nici vreun bine din partea bunătăţii lui nu ne ajunge, nici vreun rău.

2. Se impune ca noi să destrămăm judecata greşită a acestora, întrucât este foarte gravă şi conduce la compromiterea statutului vieţii omeneşti şi, în acelaşi timp, ca tu însuţi, împins de autoritatea mulţimilor care se consideră înţelepţi, să nu cazi în greşeală. 3. Nu suntem totuşi într-atât de încrezuţi încât să ne mândrim cu un adevăr dobândit prin natura noastră; ne călăuzim însă după învăţătura lui Dumnezeu, singurul în măsură să ştie şi să pună în lumină cele ascunse. 4. Lipsiţi de învăţătura lui, filosofii au considerat că natura lucrurilor poate fi înţeleasă prin prezumţie. Lucru de-a dreptul imposibil, deoarece spiritul omului, închis în întunecatul sălaş al corpului, a fost ţinut departe de profunda cunoaştere a adevărului, prin aceasta deosebindu-se starea divină de cea umană: umanităţii îi aparţine necunoaşterea, divinităţii dimpotrivă, cunoaşterea. 5. Prin urmare noi avem nevoie de o anumită lumină ca să respingem tenebrele în care s-a înfundat gândirea omului, pentru că, aflându-ne în trup muritor, nu putem cunoaşte cele divine prin simţurile noastre.

6. Lumina minţii omeneşti este cu adevărat Dumnezeu; acela care îl va cunoaşte şi îl va primi în pieptul său va afla în propria-i inimă iluminată misterul adevărului. Iar dacă Dumnezeu şi învăţătura cerească vor fi respinse, toate rămân pline de greşeli. Pe bună dreptate Socrate, deşi era cel mai cunoscător dintre toţi filosofii, totuşi, pentru a demonstra necunoaşterea celor care considerau că ei deţin un adevăr, spunea că el nu ştie decât un singur lucru şi anume că nu ştie nimic.

7. Intellexit enim doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil veri nec, ut putabant quidam, dissimulavit ipse doctrinam ut alios refelleret, sed vidit ex parte aliqua veritatem testatusque est etiam in iudicio, sicut traditur a Platone, quod nulla esset humana sapientia; adeo doctrinam qua tum philosophi gloriabantur, contempsit, derisit, abiecit, ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur quod nihil scire didicisset. 8. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit, apparet esse divinam nec ulli alii quam deo veritatis notitiam subiacere.

9. Deus igitur noscendus est in quo solo veritas est, ille mundi parens et conditor rerum qui oculis non videtur, mente vix cernitur, cuius religio multis modis impugnari solet ab his qui neque veram sapientiam tenere potuerunt neque magni et caelestis arcani comprehendere rationem.

Cap. II. De gradibus per quos ad veritatem ascenditur et qui de ipsis gradibus deiciantur.

2, 1. Nam cum sint gradus multi per quos ad domicilium veritatis ascenditur, non est facile cuilibet evehi ad summum. Caligantibus enim veritatis fulgore luminibus, qui stabilem gressum tenere non possunt revolvuntur in planum.

2. Primus autem gradus est intellegere falsas religiones et abicere impios cultus humana manu fabricatorum, secundus vero perspicere animo quod unus sit deus summus, cuius potestas ac providentia effecerit a principio mundum et gubernet in posterum, tertius cognoscere ministrum eius ac nuntium quem legavit in terram, quo docente, liberati ab errore quo implicati tenebamur formatique ad veri dei cultum, iustitiam disceremus. 3. Ex quibus omnibus gradibus, ut dixi, pronus est lapsus et facilis ad ruinam, nisi pedes inconcussa stabilitate figantur.

7. Înțelesese așadar că învățătura aceea a lui nu avea nimic sigur, nimic adevărat, și nici nu și-a ascuns propria știință, așa cum gândeau unii, ca să respingă neștiința altora; dimpotrivă, el a întrezărit oarecum adevărul, a mărturisit chiar la proces, după cum ne transmite Platon, că nu există o înțelepciune umană. Iar cunoașterea de care alții erau mândri într-atât a disprețuit-o, a luat-o în râs, respingând-o, încât mărturisea drept culme a învățăturii sale chiar faptul că a învățat că nu știe nimic. 8. În concluzie, dacă nu există o înțelepciune umană, după cum a arătat Socrate și a transmis Platon, este clar că există înțelepciunea divină și că nimănui nu-i revine cunoașterea adevărului, decât lui Dumnezeu.

9. Prin urmare trebuie cunoscut Dumnezeu, singurul în care constă adevărul, acel părinte al lumii și întemeietor al lucrurilor, care nu se vede cu ochii, cu mintea abia se discerne, cultul căruia fiind combătut în felurite moduri de cei care nu au fost în stare să dețină adevărata înțelepciune, nici să înțeleagă rațiunea imensei și celestei taine.

Cap. II. Despre treptele pe care se urcă spre adevăr și cine sunt cei ce se prăvălesc de pe aceste trepte.

2. 1. Pentru că există multe trepte prin care se urcă spre lăcașul adevărului, nu este ușor pentru cel ce ar dori să ajungă în vârf. Căci, întunecându-li-se privirea de strălucirea adevărului, se vor rostogoli în loc sigur cei care nu sunt capabili să-și mențină siguranța pasului.

2. Prima treaptă constă în a înțelege falsele religii și a respinge nedemnele culte ale obiectelor confecționate de mâna omului; cea de a doua, de a înțelege în adâncul sufletului că supremul Dumnezeu e unul singur, că puterea lui providențială a zidit dintr-un început lumea și o guvernează pentru vecie; cea de a treia constă în a-l cunoaște pe înfăptuitorul și vestitorul pe care el l-a trimis pe pământ, ca, învățându-ne, eliberați de greșeala în care eram sechestrați și orientați spre cinstirea adevăratului Dumnezeu, să ne deprindem cu dreptatea. 3. De pe aceste trepte, după cum am spus, poți aluneca ușor, în pantă, către pierzanie, dacă picioarele nu-ți sunt făcute pentru o stabilitate de nezdruncinat.

4. De primo gradu eos excuti videmus qui, cum falsa intellegant, tamen verum non inveniunt contemptisque terrenis fragilibusque simulacris non ad colendum se deum conferunt, quem ignorant, sed mundi elementa mirantes, caelum, terram, mare, solem ceteraque astra venerantur. Sed horum imperitiam iam coarguimus in secundo Divinarum Institutionum libro.

5. De secundo vero gradu eos dicimus cadere qui, cum sentiant unum esse summum deum, idem tamen a philosophis irretiti et falsis argumentationibus capti aliter de unica illa maiestate sentiunt quam veritas habet; qui aut figuram negant habere ullam deum aut nullo affectu commoveri putant, quia sit omnis affectus imbecillitatis, quae in deo nulla est.

6. De tertio vero hi praecipitantur qui, cum sciant legatum dei eumdemque divini et immortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum aut aliter accipiunt quam fides poscit; quos ex parte iam refutavimus in quatro supra dicti operis libro et refutabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas coeperimus, quae veritatem, dum dissipant, perdiderunt.

7. Nunc vero contra eos disserimus qui de secundo gradu lapsi prava de summo deo sentiunt. Aiunt enim quidam nec gratificari eum cuiquam nec irasci, sed securum et quietum immortalitatis suae bonis perfrui.

8. Alii vero iram tollunt, gratiam relinquunt deo: naturam enim summa virtute praestantem, ut non maleficam, sic beneficam esse debere. Ita omnes philosophi de ira consentiunt, de gratia discrepant.

9. Sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio, huiusmodi facienda nobis et sequenda partitio est: cum diversa et repugnantia sint ira et gratia, aut ira tribuenda est deo et gratia detrahenda, aut utrumque pariter detrahendum, aut ira demenda est et gratia tribuenda, aut utrumque tribuendum.

4. Observăm cum se pierd de pe prima treaptă cei care, deşi înţeleg cele greşite, nu găsesc totuşi adevărul şi, chiar dacă dispreţuiesc simulacrele pământeşti şi fragile, nu se dedică cultului lui Dumnezeu, pe care nu-l cunoscuseră, ci, seduşi de elementele universului, cinstesc pământul, marea, soarele şi celelalte astre. Noi am combătut nepriceperea acestora deja în cartea a II-a a *Instituţiilor divine*.

5. De pe cea de a doua treaptă cad - spunem noi - cei care, deşi înţeleg că există un singur Dumnezeu suprem, prinşi totuşi în plasă de către filosofi şi înrobiţi falselor argumentări, apreciază acea unică măreţie altfel decât sfătuieşte adevărul. Ei fie resping faptul că Dumnezeu ar avea o figură oarecare, fie consideră că nu cunoaşte nicio emoţie, din moment ce orice afect ţine de slăbiciune şi la Dumnezeu nu există aşa ceva.

6. De pe cea de a treia treaptă se prăbuşesc de bună seamă cei care, deşi îl cunosc pe trimisul lui Dumnezeu şi, în acelaşi timp, întemeietorul templului divin şi fără de moarte, nu îl primesc totuşi, sau îl primesc altfel decât cere credinţa; pe aceştia deja i-am combătut în parte în cea de a IV-a carte a operei citate mai sus şi îi vom combate în continuare cu mai mult sârg, când ne vom ocupa să răspundem tuturor sectelor care, împărţindu-şi adevărul, l-au pierdut.

7. Acum însă ne orientăm împotriva celor care, alunecând de pe cea de a doua treaptă, gândesc de rău despre supremul Dumnezeu. Căci spun unii că Dumnezeu nu arată nici bunăvoinţă faţă de cineva, însă nu se mânie contra cuiva, ci că se bucură de bunul nemuririi în siguranţă şi linişte. 8. Alţii însă îi iau lui Dumnezeu mânia, dar îi lasă bunătatea: pentru că natura divină, distingându-se prin cea mai mare virtute, se cuvine să fie benefică şi nu malefică. Aşa că toţi filosofii gândesc la fel despre mânie, deosebindu-se în privinţa bunătăţii lui.

9. Totuşi, ca expunerea noastră să vină la subiectul propus, mai întâi, se impune o împărţire de felul acesta: fiindcă mânia şi binefacerea sunt diferite şi contrare, fie că lui Dumnezeu trebuie să i se acorde mânia, iar binefacerea să i se retragă, fie că ambele deopotrivă trebuie să i se refuze, sau mânia să i se respingă şi binefacerea să i se acorde, sau trebuie să i se acorde ambele.

10. Aliud amplius praeter haec nihil potest capere natura, ut necesse sit in uno istorum aliquo verum quod quaeritur inveniri. Consideremus singula, ut nos ad latebras veritatis et ratio et ordo deducat.

Cap. III. Nullus asseruit deum irasci et gratia non moveri

3, 1. Primum illud nemo de deo dixit umquam: irasci eum tantummodo, gratia non moveri; est enim inconveniens deo ut huiusmodi potestate sit praeditus qua noceat et obsit, prodesse vero ac bene facere nequeat. 2. Quae igitur ratio, quae spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantummodo auctor est deus? Quod si fit, iam maiestas illa venerabilis non ad iudicis potestatem, cui licet servare ac liberare, sed ad tortoris et carnificis officium deducetur.

3. Cum autem videamus non modo mala esse in rebus humanis sed etiam bona, utique, si deus est auctor malorum, esse alterum necesse est qui contraria deo faciat et det nobis bana. 4. Si est, quo nomine appellandus est? Aut cur nobis qui male facit notior est quam ille qui bene? Si autem nihil potest esse praeter deum, absurdum est et vanum putare divinam potestatem, qua nihil est maius, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse; et ideo nemo extitit qui auderet id dicere, quia nec rationem habet nec ullo modo potest credi.

5. Quod quia convenit, transeamus et veritatem alibi requiramus.

10. O altă posibilitate în plus natura nu poate admite, aşa că devine obligatorie găsirea adevărului ce se caută în una din aceste variante. Să le analizăm pe fiecare în parte, încât raţiunea şi demersul metodic să ne conducă la locul de taină al adevărului.

Cap. III. Nimeni nu a afirmat că Dumnezeu nu se mânie şi că nu este înclinat către binefacere.

3. 1. Nimeni nu a pronunţat vreodată despre Dumnezeu acea primă variantă, precum că el numai s-ar mânia, necunoscând facerea de bine. Nici nu ar fi potrivit pentru divinitate să fie înzestrată cu aşa putere, prin care doar să facă rău şi să pună piedici, dar să nu fie în stare să vină în ajutor şi să facă un bine. 2. Care ar mai fi raţiunea, care ar fi speranţa salvării propusă oamenilor, dacă Dumnezeu ar fi numai autorul răului? Dacă ar fi aşa, măreţia aceea demnă de veneraţie s-ar reduce nu la partea unui judecător căruia îi este permis să acuze şi să pună în libertate, ci la aceea a torţionarului şi călăului.

3. Cum vedem însă că în cele omeneşti există nu numai rele, ci şi bune, dacă Dumnezeu este autorul relelor, în mod cert este necesar să existe un altul care să le facă pe cele contrare lui Dumnezeu şi să ne aducă cele bune. 4. Dacă există, cum trebuie numit? Sau: de ce ne este mai cunoscut cel care ne face răul decât acela care ne face binele? Iar dacă nimic nu poate exista în afară de Dumnezeu, este absurd şi lipsit de sens să credem că puterea divină, decât ea nimic nefiind mai mare, nimic mai bun, poate să facă rău, dar nu poate să facă bine; tocmai de aceea nu a existat cineva care să îndrăznească să afirme aşa ceva, pentru că nu are nicio raţiune şi în niciun chip nu poate fi crezut.

5. Să trecem şi să căutăm adevărul în altă parte, din moment ce aceasta e limpede.

Cap. IV. Contra Epicurum disputat qui negabat deum irasci, gratificari et omnia providere.

4, 1. Quod sequitur de schola Epicuri est: sicut iram in deo non esse, ita ne gratiam quidem. Nam cum putaret Epicurus alienum esse a deo male facere ac nocere, quod ex affectu iracundiae plerumque nascitur, ademit ei etiam beneficentiam, quoniam videbat consequens esse ut si habeat iram deus, habeat et gratiam. 2. Itaque ne illi vitium concederet, etiam virtutis fecit expertem: ex hoc, inquit, beatus est et incorruptus, quia nihil curat neque ipse habet negotium neque alteri exhibet.

3. Deus igitur non est, si nec movetur, quod est proprium viventis, nec facit aliquid impossibile homini, quod est proprium dei, si omnino nullam habet voluntatem, nullum actum, nullam denique administrationem quae deo digna sit. 4. Et quae maior, quae dignior administratio deo assignari potest quam mundi gubernatio, quam cura viventium maximeque generis humani cui omnia terrena subiecta sunt?

5. Quae igitur in deo potest esse beatitudo, si semper quietus et immobilis torpet, si praecantibus surdus est, si colentibus caecus? Quid tam dignum, tam proprium deo quam providentia? 6. Sed si nihil curat, nihil providet, amisit omnem divinitatem. Qui ergo totam vim, totam substantiam deo tollit, quid aliud dicit nisi deum omnino non esse?

7. Denique Marcus Tullius a Posidonio dictum refert id Epicurum sensisse, nullos deos esse, sed ea quae de dis locutus sit, depellendae invidiae causa dixisse; itaque verbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere, quibus nullum motum, nullum tribuit officium.

Cap. IV. I se răspunde lui Epicur care spune că Dumnezeu nu se mânie, nici bine nu face, nici nu se îngrijeşte de toate.

4. 1. Ceea ce urmează provine de la şcoala lui Epicur: după cum Dumnezeu nu posedă mânie, el nu are nici bunătate. Epicur, care era de părere că e nepotrivit pentru Dumnezeu să facă rău ori să mânie, ceea ce se revendică de cele mai multe ori dintr-un sentiment de mânie, i-a suprimat şi facerea de bine, deoarece vedea că, dacă Dumnezeu posedă mânie, este de la sine înţeles să posede şi bunătate. 2. Aşadar, ca să nu-i acorde un viciu, l-a lipsit pe Dumnezeu şi de virtute: de aceea, spune el, este fericit şi nemuritor, pentru că nu se îngrijeşte de nimic, el însuşi nepurtând de grijă altuia, nici preocupându-i-o. 3. Dumnezeu deci nu există dacă nimic nu-l emoţionează, stare specifică fiinţei vii, dacă nici nu face ceva imposibil omului, ceea ce este specific lui Dumnezeu, dacă, în general, nu are nicio voinţă, nicio acţiune, în sfârşit nicio ocupaţie demnă de o fiinţă divină. 4. Şi ce ocupaţie mai mare, mai demnă i se poate acorda lui Dumnezeu decât guvernarea lumii, decât grija celor vii şi, îndeosebi, a neamului omenesc, căruia îi sunt supuse toate cele pământeşti?

5. Cât de fericit mai poate fi Dumnezeu din moment ce zăboveşte în permanenţă în apatie şi imobilitate, surd la rugăminţi, orb faţă de ce-i care-l cinstesc? Ce este mai demn, mai propriu lui Dumnezeu decât providenţa? 6. Iar dacă nu-i pasă de nimic, nu se preocupă să prevadă, şi-a pierdut orice specific divin. Prin urmare cine desfiinţează întreaga forţă, întreaga substanţă a lui Dumnezeu, ce altceva afirmă decât că Dumnezeu nu există?

7. În sfârşit, Marcus Tullius relatează o afirmaţie a lui Posidonius şi anume că Epicur ar fi înţeles că zeii nu există, dar, când a spus acestea despre zei, a făcut-o încât să îndepărteze de la sine reproşul. Aşa că el, în cuvinte, i-a lăsat pe zei, în realitate însă i-a suprimat, neacordându-le nicio mişcare, nicio misiune.

8. Quod si ita est, quid eo fallacius? Quod adeo sapienti et graui viro esse debet alienum. Hic vero si aliud sensit et aliud locutus est, quid aliud appellandus est quam deceptor bilinguis malus et propterea stultus?

9. Sed non erat tam versutus Epicurus ut fallendi studio ista loqueretur, cum haec etiam scriptis ad aeternam memoriam consignaret, sed ignorantia veritatis erravit. Inductus enim a principio veri similitudine unius sententiae, necessario in ea quae sequebantur incurrit. 10. Prima autem sententia fuit iram in deum non convenire. Quod cum illi verum et inexpugnabile videretur, non poterat consequentia resecare, quia uno affectu amputato etiam ceteros affectus adimere deo necessitas ipsa cogebat. 11. Ita qui non irascitur, utique nec gratia movetur, quod est irae contrarium; iam si nec ira in eo nec gratia est, utique nec metus nec laetitia nec maeror nec misericordia. 12. Una est enim ratio cunctis affectibus, una commotio quae in deum cadere non potest. Quod si nullus affectus in deo est, quia quidquid afficitur imbecillum est, ergo nec cura ullius rei nec providentia est in eo.

13. Hucusque pervenit sapientis hominis disputatio, cetera quae sequuntur obticuit: scilicet quia nec cura sit in eo nec providentia, ergo nec cigitationem aliquam nec sensum in eo esse ullum; quo efficitur ut non sit omnino. Ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu restitit, quia iam praecipitium videbat. 14. Sed quid prodest reticuisse ac periculum dissimulasse? Necessitas illum vel invitum cadere coegit; dixit enim quod noluit, quia argumentum sic ordinavit ut ad illud quod devitabat necessario deveniret. Vides igitur quo perveniat, ira sublata et deo adempta. 15. Denique aut nullus id credit aut admodum pauci, et quidem scelerati ac mali, qui sparant peccatis suis impunitatem. Quod si et hoc falsum esse invenitur, nec iram in deo esse nec gratiam, veniamus ad illud quod tertio loco positum est.

8. Dacă aşa este, ce poate fi mai ipocrit? Se cuvenea ca aşa ceva să fie străin unui înţelept, unui om cu greutate. Iar dacă acesta a gândit ceva şi a spus altceva, cum altfel trebuie numit decât un muritor viclean, lipsit de caracter şi, prin aceasta, prost?

9. Dar nu era într-atât de prefăcut Epicur încât să vorbească astfel doar din dorinţa de a păcăli, din moment ce a consemnat chiar în scris, ca să rămână veşnic în amintire, ci din necunoaşterea adevărului a greşit. Căci prins de la început de verosimilitatea unei singure idei, el a fost antrenat inevitabil în consecinţele acesteia. 10. Prima idee a fost că mânia nu i se potriveşte lui Dumnezeu. Acest lucru părându-i-se adevărat şi de neînlăturat, nu avea cum să evite consecinţele; deoarece, lipsindu-l de un singur sentiment, în mod automat era constrâns să-i refuze şi celelalte afecte. 11. Într-adevăr, cine nu se mânie, sub nicio formă nu este împins mai mult spre binefacere, care este contrariul mâniei; iar dacă în Dumnezeu nu există nici mânie, nici bunătate, la fel nu vor exista nici teama, nici bucuria, nici chinul, nici mila. 12. Pentru că una singură este raţiunea tuturor afectelor, una singură tulburarea care nu este posibil să i se potrivească lui Dumnezeu. Neexistând în Dumnezeu niciun afect, fiindcă orice fiinţă atinsă de sentiment este slabă, el nu va poseda grija niciunui lucru, nici providenţă.

13. Până aici a ajuns judecata omului înţelept, dar consecinţele le-a trecut sub tăcere: dacă la Dumnezeu nu se află nici grijă, nici providenţă, bineînţeles că nici gândire nu vom afla, nici simţire, ceea ce înseamnă că el nu există pur şi simplu. Aşa că, după ce coborâse treaptă cu treaptă, s-a oprit la ultima, deoarece vedea deja prăpastia. 14. Dar ce-i foloseşte că a tăcut şi a ascuns pericolul? Logica l-a constrâns să ajungă aici chiar fără voia lui; a spus într-adevăr ceea ce nu a vrut să spună, pentru că aşa l-a dirijat demonstraţia, încât a ajuns inevitabil la ceea ce dorea să evite. 15. În fine, nimeni nu crede asta sau destul de puţini, în special criminalii şi oamenii răi, care speră să nu fie pedepsiţi pentru păcatele lor. Dovedindu-se falsă şi această ipoteză, anume că Dumnezeu nu posedă nici mânie, nici binefacere, să mergem la aceea plasată pe cel de-al treilea loc.

Cap. V. Contra Stoicos dicentes in deo esse gratiam sed non iram

5, 1. Existimantur Stoici et alii nonnulli aliquanto melius de divinitate sensisse, qui aiunt gratiam in deo esse, iram non esse.

2. Favorabilis admodum ac popularis oratio non cadere in deum hanc animi pusillitatem ut ab ullo se laesum putet, qui laedi non potest, ut quieta illa et sancta maiestas concitetur, perturbetur, insaniat, quod est terrenae fragilitatis; iram enim commotionem mentis esse ac perturbationem, quae sit a deo aliena. 3. Quod si hominem quoque, qui modo sit sapiens et gravis, ira non deceat, siquidem cum in animum cuiusque incidit, velut saeva pempestas tantos excitet fluctus ut statum mentis immutet, ardescant oculi, tremat os, lingua titubet, dentes concrepent, alternis vultum maculet nunc suffusus rubor, nunc pallor albenscens, quanto magis deum non deceat tam foeda mutatio! 4. Et si homo qui habeat imperium ac potestatem late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subvertat, populos deleat, provincias ad solitudinem redigat, quanto magis deum, qui habeat totius generis humani et ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse universa credibile sit, si irasceretur? 5. Abesse igitur ab eo tam magnum, tam perniciosum malum oportere. Et si absit ab eo ira et concitatio, quia et deformis et noxia est, nec cuiquam male faciat, nihil aliud superesse nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus conservator. 6. Ita enim demum et communis omnium pater et optimus vere maximusque dici poterit, quod expetit divina caelestisque natura.

Cap. V. Împotriva stoicilor care susțin că Dumnezeu cunoaşte doar binefacerea, nu şi mânia.

5. 1. Se consideră că stoicii şi alții au înțeles ceva mai bine divinitatea, ei afirmând că Dumnezeu posedă bunătate, nu mânie.

2. O afirmație foarte agreată şi pe gustul mulțimii: nu i se potrivește lui Dumnezeu această micime a sufletului, încât să se simtă rănit de cineva, când el nu poate fi rănit, iar măreția lui senină şi sfântă să fie zguduită, tulburată, scoasă din fire - stare specifică fragilității pământeşti; căci mânia este zbucium şi tulburare a minții, fiind ele străine de Dumnezeu. 3. Dacă nici măcar omului - care este cât de cât înțelept şi serios - nu i se potrivește mânia din momentul ce, de îndată ce a pus stăpânire pe sufletul cuiva, ca o furtună răscolitoare ridicând valuri uriaşe, ea schimbă starea de spirit, înroşeşte ochii, face tremură, limba se bâlbâie, clănțănesc dinții, fața se îngrozeşte când invadată de roşeață, când pălind, pierzându-şi culoarea, cu cât mai puțin potrivită şi cu cât mai detestabilă este acea schimbare în persoana lui Dumnezeu! 4. Şi dacă un om care comandă şi are putere face mult rău din mânie: să curgă sânge, devastează oraşe, distruge popoare, pustieşte provincii, cu atât mai mult este de crezut că Dumnezeu, care are în stăpânire întregul neam omenesc, universul însuşi, le va nimici pe toate dacă se va mânia. Se impune deci să fie ferit de un aşa de mare, aşa de periculos rău. 5. Şi dacă Dumnezeu este scutit de mânie, de aţâţarea aceasta care este urâtă şi vătămătoare, dacă nu-i va mai provoca vreun rău nimănui, el nu poate fi altfel decât un protector blând, liniştit, favorabil, binefăcător. 6. Astfel poate fi numit tatăl comun tuturor, cel mai bun cu adevărat şi cel mai mare, aşa cum pretinde natura sa divină şi cerească.

7. Nam si inter homines laudabile videtur prodesse potius quam nocere, vivificare quam occidere, salvare quam perdere, nec immerito innocentia inter virtutes numeratur et qui haec fecerit diligitur, praefertur, ornatur, benedictis omnibus vostisque celebratur, denique ob merita et beneficia deo simillimus iudicatur, quanto magis ipsum deum par est, divinis perfectisque virtutibus praecellentem atque ab omni labe terrena summotum, divinis et caelestibus beneficiis omne genus hominum promereri?

8. Speciose ista populariterque dicuntur et multos illiciunt ad credendum, sed qui haec sentiunt ad veritatem quidem propius accedunt, sed in parte labuntur naturam rei parum considerantes. 9. Nam si deus non irascitur impiis et iniustis, nec pios utique iustosque diligit. Ergo constantior est error illorum qui et iram simul et gratiam tollunt. In rebus enim diversis aut in utramque pertem moveri necesse est aut in neutram. 10. Ita qui bonos diligit, et malos odit, et qui malos non odit, nec bonos diligit, quia et diligere bonos ex odio malorum venit et malos odisse ex bonorum caritate descendit. 11. Nemo est qui amet uitam sine odio mortis, nec appetit lucem nisi qui tenebras fugit; adeo natura ista conexa sunt ut alterum sine altero fieri nequeat.

12. Si quis dominus habens in familia servos bonum ac malum: utique non aut ambos odit aut ambos beneficiis et honore prosequitur – quod si faciat, et iniquus et stultus est –, sed bonum alloquitur amice et ornat et domui ac familiae suisque rebus omnibus praeficit, malum vero maledictis, verberibus, nuditate, fame, siti, compedibus punit, ut et hic exemplo ceteris sit ad non peccandum et ille ad promerendum, ut alios metus coerceat, alios honor provocet.

7. Căci, dacă printre oameni e lăudabil să fii de folos mai degrabă decât să faci rău, să dai viaţă decât să ucizi, să salvezi decât să dai la pieptare, dacă pe bună dreptate nevinovăţia se numără printre virtuţi şi cel ce face acestea este îndrăgit, evidenţiat, cinstit, ornat cu toate laudele şi făgăduinţele, în sfârşit, dacă datorită meritelor şi binefacerilor sale este socotit foarte asemănător unui zeu, cu cât este mai potrivit ca Dumnezeu însuşi, excelent prin desăvârşitele sale virtuţi divine, îndepărtat de toată stricăciunea pământească să câştige întreg neamul omenesc cu binefacerile cerului!

8. Acestea sunt spuse cu farmec şi pe gustul poporului, drept pentru care pe mulţi îi seduc şi cred; dar cei care gândesc astfel, apropiindu-se mai mult de adevăr, în parte greşesc totuşi prin faptul că examinează insuficient natura lucrului. 9. Pentru că, dacă Dumnezeu nu se mânie pe cei lipsiţi de evlavie şi nedrepţi, nici pe cei evlavioşi şi drepţi nu-i îndrăgeşte sub nici un chip. Prin urmare este mai coerentă greşeala celor care suspendă în acelaşi timp şi mânia şi binefacerea. Căci în situaţii opuse trebuie să fii mişcat ori în amândouă sensuri, ori spre niciunul. 10. Aşa că, acela care-i iubeşte pe cei buni îi urăşte pe răi, iar cel ce nu-i urăşte pe răi, nici pe cei buni nu-i iubeşte, fiindcă dragostea pentru cei buni vine din ura faţă de cei răi, iar ura împotriva celor răi descinde din iubirea pentru cei buni. 11. Nu există cineva să iubească viaţa fără a urî moartea şi nu doreşte lumina decât cel ce fuge de întuneric; în aşa măsură acestea sunt legate prin natura lor, încât unul fără celălalt nu poate exista.

12. Dacă un stăpân, având în jurul casei sclavi, are unul bun şi altul rău, bineînţeles că nu-i urăşte pe amândoi, după cum nu-i încunoară cu binefaceri şi cu onoruri pe amândoi - dacă ar face asta, ar fi nedrept şi fără minte -, dimpotrivă, celui bun i se adresează prietenesc, îl cinsteşte, îi încredinţează casa cu tot ce ţine de ea, în timp ce pe cel rău îl pedepseşte dojenindu-l, lovindu-l, lăsându-l gol, să moară de foame, de sete, punându-l în butuci; şi asta ca să fie spre exemplu celorlalţi: unul pentru a nu se cădea în greşeală şi altul pentru o bună răsplată, încât unii să fie constrânşi de teamă, alţii îndemnaţi către cinstire.

13. Qui ergo diligit, et odit, qui odit, et diligit; sunt enim qui diligi debeant, sunt qui odio haberi. 14. Et sicut is qui diligit confert bona in eos quos diligit, ita qui odit irrogat mala his quos odio habet; quod argumentum quia verum est, dissolvi nullo pacto potest.

15. Vana ergo et falsa est sententia eorum qui, cum alterum deo tribuant, alterum detrahunt; non minor illorum qui utrumque detrahunt. Sed illi, ut ostendimus, ex parte non errant, sed id quod melius est e duobus retinent; hi vero, quod ratio et veritas argumanti huius indicit, falsa omnio sententia suscepta in maximum errorem cadunt. 16. Non enim sic oportebat eos argumentari: quia deus non irascitur, ergo nec gratia commovetur, sed ita: quia gratia deus movetur, ergo et irascitur. Si enim certum et indubitatum fuisset non irasci deum, tunc ad illud alterum veniri esset necesse. 17. Cum autem magis sit ambiguum de ira, paene manifestum de gratia, absurdum est ex incerto certum velle subvertere, cum sit promptius de certis incerta firmare.

Cap. VI. Quod deus irascitur

6, 1. Hae sunt de deo philosophorum sententiae, aliud praeterea nihil quisquam dixit. Quod si haec quae dicta sunt falsa esse deprehendimus, unum illud extremum superest in quo solo possit veritas inveniri, quod a philosophis nec susceptum est umquam nec aliquando defensum, consequens esse ut irascatur deus, quoniam gratia commovetur. 2. Haec tuenda nobis et adserenda sententia est: in eo enim summa omnis et cardo religionis pietatisque versatur. Nam neque honor ullus deberi potest deo, si nihil praestat colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti.

13. Aşa că acela care iubeşte, urăşte deopotrivă, iar cel care urăşte şi iubeşte, există persoane care trebuie îndrăgite, sunt şi din cele care trebuie urâte. 14. Şi după cum cel care iubeşte îi copleşeşte cu bunuri pe cei pe care-i îndrăgeşte, astfel cel care urăşte recurge la pedepse împotriva celor pe care-i detestă. Acest raţionament, fiind adevărat, nu poate fi desfiinţat sub nicio formă.

15. Lipsită de sens şi greşită este părerea celor care, atribuind lui Dumnezeu un sentiment, i-l refuză pe celălalt; nu mai puţin greşesc cei care îi refuză şi pe unul şi pe celălalt. Cei dintâi, după cum am arătat, într-o oarecare măsură nu greşesc, doar că ei din cele două sentimente îl reţin pe cel mai bun; ceilalţi însă, conduşi de raţiune şi adevărul argumentului lor, lăsându-se în seama falsei judecăţi, eşuează în cea mai mare eroare. 16. Dar nu aşa trebuia argumentat din moment ce Dumnezeu nu se mânie, nu cunoaşte nici mânia, ci astfel: pentru că Dumnezeu este mişcat de bunătate, este limpede că se şi mânie. Iar dacă ar fi devenit sigur şi neîndoielnic că Dumnezeu nu cunoaşte mânia, atunci era obligatoriu să se ajungă şi la o altă concluzie. 17. Cum este multă ambiguitate referitor la mânie, în timp ce favoarea este aproape clară, devine absurd să intenţionezi o răsturnare a faptului cert printr-o modificare, când este mai potrivit să confirmi cele nesigure prin cele sigure.

Cap. VI. Despre faptul că Dumnezeu se mânie.

6, 1. Acestea sunt părerile filosofilor despre Dumnezeu, în afara cărora oamenii n-a mai spus nimic. Dacă le-am găsit ca fiind greşite cele afirmate, rămâne acea ultimă ipoteză, singura în care poate fi aflat adevărul, aceea la care filosofii niciodata nu au cugetat, pe care nimeni nu au apărat-o: este de la sine înţeles că Dumnezeu se mânie de vreme ce este mişcat de binefacere. 2. Această părere se cuvine să o apărăm şi să o răspândim, căci aici se află întreaga esenţă, axa religiei şi a credinţei. Pentru că nicio cinstire nu i se va datora lui Dumnezeu dacă nu-i oferă nimic celui ce-l cinsteşte şi nicio teamă dacă nu se mâniază contra celui care nu-i acordă cinstire.

Cap. VII. Quod philosophi errant. Et quod homines ab aliis animantibus maxime differunt religione quae hominis est propria.

7, 1. Cum saepe philosophi per ignorantiam veritatis a ratione desciverint atque in errores inciderint inextricabiles – id enim solet his evenire quod viatori viam nescienti et non fatenti se ignorare, ut vagetur dum percunctari obvios erubescit –, illud tamen nullus philosophus adseruit umquam, nihil inter homines ac pecudes interesse. 2. Nec omnino quisquam, modo sapiens qui vellet videri, rationale animal cum mutis et irrationabilibus coaequavit: quod faciunt quidam imperiti atque ipsis pecudibus simillimi qui, cum ventri ac voluptati se velint tradere, aiunt eadem ratione se natos qua universa quae spirant; quod dici ab homine fas non est.

3. Quis enim tam indoctus ut nesciat, quis tam imprudens ut non sentiat inesse aliquid in homine divini? 4. Nondum venio ad virtutes animi et ingenii quibus homini cum deo manifesta cognatio est: nonne ipsius corporis status et oris figura declarat non esse nos cum mutis pecudibus aequales? Illarum natura in humum pabulumque prostrata est, nec habet quicquam commune cum caelo quod non intuetur. 5. Homo autem, recto statu, ore sublimi ad contemplationem mundi excitatus, confert cum deo vultum, et rationem ratio cognoscit. 6. Propterea «nullum est animal, ut ait Cicero, praeter hominem quod habeat notitiam aliquam dei». Solus enim sapientia instructus est ut religionem solus intellegat, et haec est hominis atque mutorum vel praecipua vel sola distantia.

Cap. VII. Faptul că filosofii greşesc. Şi că oamenii se deosebesc de celelalte vieţuitoare cel mai mult prin religie, ca fiind proprie omului.

7, 1. Filosofii în mod frecvent, datorită necunoaşterii adevărului, s-au îndepărtat de raţiune şi au ajuns în greşeli de neînvins. Îi se întâmplă ceea ce de obicei se petrece cu un călător care, deşi nu cunoaşte drumul, nici nu mărturiseşte că nu-l cunoaşte şi rătăceşte, fiindu-i ruşine să întrebe pe cei care îi ies în cale. Şi totuşi niciun filosof nu a afirmat vreodată că n-ar fi nicio deosebire între oameni şi turma de vite. 2. Nu se găseşte absolut nimeni, dintre cei care se consideră cât de cât înţelepţi, să pună pe acelaşi plan o fiinţă înzestrată cu raţiune cu cele fără grai şi lipsite de raţiune. O fac câţiva necunoscători, ei înşişi foarte asemănători vitelor, când, dorind să se dedea plăcerilor pântecului, spun că s-au născut din aceeaşi natură ca şi toate câte respiră; a spune aşa ceva este un sacrilegiu din partea omului.

3. Cine poate fi atât de necunoscător încât să nu ştie, atât de lipsit de gândire încât să nu-şi dea seama că există în om ceva divin? 4. Nu este vorba de calităţile de suflet şi de spirit datorită cărora devine evidentă înrudirea omului cu Dumnezeu; dar însăşi statura corpului, trăsăturile feţii nu dovedesc că noi nu suntem asemănători animalelor fără grai? Natura acelora le-a aşternut către pământ şi pământul, neavând nimic comun cu cerul pe care nu-l privesc. 5. Omul însă, prin poziţia sa dreaptă, cu faţa îndreptată către cer, este chemat la contemplarea lumii; privirea lui se uneşte cu a lui Dumnezeu, raţiunea îl cunoaşte raţiunea divină. 6. De aceea „nu există o altă fiinţă – după cum spune Cicero – cu excepţia omului, care să deţină o anumită cunoaştere" a lui Dumnezeu. Căci numai el este dăruit cu înţelepciunea de a înţelege religia, aceasta fiind principala deosebire, sau chiar singura, dintre om şi vieţuitoarele fără grai.

7. Nam cetera quae videntur esse homini propria, etsi non sunt talia in mutis, tamen similia videri possunt. Proprius est homini sermo, est tamen et in illis quaedam similitudo sermonis. Nam et dinoscunt invicem se vocibus et, cum irascuntur, edunt sonum iurgio similem et, cum se ex intervallo vident, gratulandi officium voce declarant. 8. Nobis quidem voces eorum videntur inconditae, sicut et illis fortasse nostrae, sed ipsis qui se intellegunt verba sunt. Denique in omni affectu certas voces notas exprimunt quibus habitum mentis ostendant. 9. Risus quoque est homini proprius et tamen videmus in aliis animalibus quaedam signa laetitiae: cum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciviam resolvunt.

10. Quid tam homini proprium quam ratio et providentia futuri? Atquin sunt animalia quae latibulis suis diversos et plures exitus pandant ut, si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis; quod non facerent, nisi inesset illis intellegentia et cogitatio. 11. Alia provident in futurum, ut

«ingentem formicae farris acervum
cum populant hiemis memores tectoque reponunt»,

ut apes quae

«patriam solae et certos novere penates
venturaeque hiemis memores aestate laborem
experiuntur et in medium quaesita reponunt».

12. Longum est si exsequi velim quae a singulis generibus animalium fieri soleant humanae sollertiae simillima. Quod si horum omnium quae ascribi homini solent in mutis quoque deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem cuius in mutis nec vestigium aliquod nec ulla suspicio inveniri potest.

13. Religionis est propria iustitia, quae nullum aliud animal attingit. Homo enim solus impertit, cetera sibi conciliata sunt. Iustitiae autem dei cultus ascribitur: quem qui non suscipit, hic a natura hominis alienus vita pecudum sub humana specie vivet.

7. Celelalte trăsături care par a fi specifice omului, chiar dacă nu sunt aceleaşi şi la animale, se regăsesc totuşi într-o asemănare [illegible]. Limbajul este propriu omului şi totuşi există şi la ele o anumită formă de limbaj. Spre exemplu, ele se recunosc unele pe altele după vocea lor, iar când se înfurie, scot sunete de parcă s-ar certa, dacă se văd după un interval de timp, îşi arată prin voce [illegible] bucuriei. 8. E drept că vocile lor ni se par informe, după cum – probabil – şi ale noastre li se par lor, dar pentru ele, din moment ce se înţeleg, sunt cuvinte. În fine, la tot ce le afectează ele răspund cu anumite sunete cunoscute, prin care îşi arată starea de spirit. 9. Deşi râsul este propriu omului, se observă totuşi la alte vieţuitoare unele semne de veselie: când au dispoziţie de joacă îşi [illegible] urechile, îşi strâng buzele, se luminează la faţă, ochii devin [illegible].

10. Ce este mai specific omului decât raţiunea şi prevederea viitorului? Cu toate acestea există animale care-şi fac în ascunzătorile lor mai multe ieşiri opuse, încât, dacă ar surveni un pericol, să existe o cale de fugă pentru cele blocate, lucru pe care nu l-ar face dacă n-ar fi înzestrate cu inteligenţă şi gândire. 11. Altele se gândesc la viitor, precum „furnicile care, amintindu-şi de iarnă, devastează o grămadă enormă de grâu şi-l duc în casa lor", precum albinele care „singurele îşi respectă patria şi penaţii siguri; ele, amintindu-şi de iarna care va urma, în timpul verii se străduiesc să muncească şi pun laolaltă cele dobândite".

12. Dacă aş intenţiona să urmăresc fiecare specie de animale cum ajunge să fie întru totul asemănătoare dibăciei omeneşti, ar fi multe de spus. De vreme ce toate cele atribuite de obicei omului le descoperim asemănătoare şi la cele fără grai, devine limpede că religia este singura căreia nu i se poate descoperi nicio urmă şi nicio bănuială că ar aparţine şi celor fără grai.

13. Religiei îi este proprie dreptatea, care este străină animalului. Căci numai omul face parte şi altuia, celelalte vieţuitoare nu sunt legate decât de ele însele. Or, în dreptate se înscrie cultul lui Dumnezeu: cine nu îl acceptă, acesta, străin fiind de natura omului, va trăi sub aparenţă umană viaţa turmelor.

14. Cum vero a ceteris animalibus hoc paene solo differamus quod soli omnium divinam vim potestatemque sentimus, in illis autem nullus sit intellectus dei, certe illud fieri non potest ut in hoc vel muta plus sapiant vel humana natura desipiat, cum homini ob sapientiam et cuncta quae spirant et omnis rerum natura subiecta sit.

15. Quare si ratio, si vis hominis hoc praecellit et superat ceteras animantes quod solus notitiam dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolvi.

Cap. VIII. Contra Lucretium religionem subvertentem. Religio habenda est.

8, 1. Dissolvitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

« Omnis enim per se divum natura necesse est
immortali aevo summa cum pace fruatur
semota a nostris rebus seiunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periclis,
ipsa sui pollens opibus, nil indiga nostri,
nec bene promeritis capitur nec tangitur ira.»

2. Quae cum dicit, utrum aliquem cultum deo putat esse tribuendum an evertit omnem religionem? Si enim deus nihil cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refet, quid tam vanum, tam stultum quam templa aedificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere ut nihil assequamur? 3. – At enim naturam excellentem honorari oportet. – Quis honor deberi potest nihil curanti et ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei qui nihil habeat commune nobiscum? « Deus, inquit Cicero, si talis est ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat! Quid enim dicam „propitius sit"? Esse enim propitius potest nemini.»

14. Pentru că noi ne deosebim cu adevărat de restul viețuitoarelor şi numai prin acest lucru, anume că singurii dintre toți percepem forța şi puterea divină, în timp ce în acelea nu există nicio înțelegere a lui Dumnezeu, cu siguranță nu este posibil ca, în cazul dat, viețuitoarele fără grai să fie mai cu judecată, iar naturii umane să-i lipsească, din moment ce omului îi sunt supuse, datorită înțelepciunii lui, toate câte respiră, natura în întregul ei.

15. De aceea dacă rațiunea, dacă forța omului se remarcă şi întrece celelalte viețuitoare însuflețite pentru că el singurul deține cunoaşterea lui Dumnezeu, devine limpede că religia în niciun chip nu poate fi desființată.

Cap. VIII. Împotriva lui Lucrețiu care desființează religia. Religia este o necesitate.

8, 1. Dar religia e desființată dacă îl credem pe Epicur când spune: „Se impune ca zeii, chiar prin natura lor, să se bucure de nemurire, în pace deplină, străini de problemele noastre şi separați, departe. Căci, lipsiți de orice durere, în afara primejdiilor, puternici prin forțele lor, neavând nevoie de nimic de la noi, ei nu sunt prinşi nici de bunele îndatoriri, nici atinşi de mânie".

2. Spunând astea, oare socoteşte că trebuie să i se acorde lui Dumnezeu un cult oarecare, sau răstoarnă întreaga religie? Iar dacă Dumnezeu nu face nicio faptă bună pentru nimeni, dacă nu oferă nicio favoare drept mulțumire celui care îl cinsteşte, ce poate fi mai inutil, mai prostesc decât a ridica temple, a aduce sacrificii, a oferi daruri, a-ți diminua bunurile casei ca să nu obții în schimb nimic? 3. – Dar se cuvine ca o natură de excelență să fie onorată. – Ce onoare i se cuvine celui ce nu se îngrijeşte de nimic şi nu aduce niciun folos? Putem noi să fim legați prin vreun raționament de cel care nu are nimic comun cu noi? „Dumnezeu, spune Cicero, dacă este astfel încât nu e stăpânit de nicio binefacere, nicio dragoste de oameni, să-i fie de bine! De ce să spun atunci «să-mi fie favorabil», când el nu poate fi favorabil nimănui?"

4. Quid contemptius dici potuit in deum? «Valeat », inquit, id est abeat ac recedat, quandoquidem prodesse nulli potest. 5. Quod si negotium deus nec habet nec exhibet, cur ergo non delinquamus, quotiens hominum conscientiam fallere licebit ac leges publicas circumscribere? Ubicumque nobis latendi occasio arriserit, consulamus rei, auferamus aliena vel sine cruore vel etiam cum sanguine, si praeter leges nihil est amplius quod verendum sit! 6. Haec dum sentit Epicurus, religionem funditus delet; qua sublata, confusio ac perturbatio vitae sequetur.

7. Quod si religio tolli non potest ut et sapientiam, qua distamus a beluis, et iustitiam retineamus, qua communis vita sit tutior, quomodo religio ipsa sine metu teneri aut custodiri potest? Quod enim non metuitur, contemnitur, quod contemnitur, utique non colitur. Ita fit ut religio et maiestas et honor metu constet; metus autem non est ubi nullus irascitur. 8. Sive igitur gratiam deo sive iram sive utrumque detraxeris, religionem tolli necesse est, sine qua vita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrenat homines conscientia, si credamus nos in conspectu dei vivere, si non tantum quae gerimus videri desuper, sed etiam quae cogitamus aut loquimur audiri a deo putemus.

9. At enim prodest id credere, ut quidam putant, non veritatis gratia sed utilitatis, quoniam leges conscientiam punire non posunt, nisi aliquis desuper terror impendeat ad cohibenda peccata. 10. Falsa est igitur omnis religio et divinitas nulla est, sed a viris prudentibus universa conficta sunt quo rectius innocentiusque vivatur. Magna haec et a materia quam proposuimus aliena quaestio est, sed quia necessario incidit, debet quamvis breviter attingi.

4. Ce ar fi putut spune mai disprețuitor despre Dumnezeu? „Să-i fie de bine", spune, cu alte cuvinte ducă-se, să dispară, din moment ce nu e în stare să fie de folos nimănui. 5. Or, dacă Dumnezeu nu se preocupă de nimic şi nici nu pretinde nimic, de ce n-am comite noi fărădelegi ori de câte ori va exista posibilitatea, fără a fi cunoscute oamenilor, de ce n-am eluda noi legile publice? Oriunde ne va surâde ocazia de a ne tăinui faptele, să ne ocupăm de situație, să ne însuşim bunuri străine, cu sau fără vărsare de sânge, de vreme ce nu există ceva mai presus de lege care să fie venerat! 6. Când Epicur face aceste afirmații, el desființează complet religia; suprimând-o, vor urma confuzia şi tulburarea vieții.

7. Prin urmare, dacă religia nu poate fi suspendată, încât nici înțelepciunea, prin care ne diferențiem de animalele sălbatice, nici dreptatea, datorită căreia viața în comun este mai în siguranță, nu se vor pierde, cum ar reuşi religia să se păstreze, să fie păzită, fără a exista teama? Pentru că se disprețuieşte ceea ce nu este spre teamă, iar ceea ce se disprețuieşte, nici gând să primească o cinstire. Aşa se face că religia, măreția divină şi cinstirea constau în teamă; în schimb teama nu există acolo unde nimeni nu se mânie. 8. Dacă lui Dumnezeu îi vei suspenda fie bunăvoința, fie mânia, fie şi pe una şi pe cealaltă, vei suprima automat şi religia, fără de care viața oamenilor se umple de nebunie, crime, barbarie. Căci mult îi înfrânează pe oameni conştiința, dacă vom fi convinşi că trăim sub privirea lui Dumnezeu şi dacă vom considera că nu numai faptele noastre sunt văzute de acolo, de sus, dar şi ceea ce gândim sau vorbim este auzit de Dumnezeu.

9. Este de folos o astfel de credință, după cum consideră unii, nu pentru adevărul ei, ci pentru utilitate; pentru că legile nu pot pedepsi conştiința dacă nu ar amenința, de deasupra, o teamă pentru înfrânarea greşelilor. 10. Prin urmare orice religie este greşită, iar divinitatea nici nu există dacă toate au fost plăsmuite de către bărbați prevăzători spre un trai mai drept şi fără vinovăție. Aceasta este o mare problemă şi străină de subiectul pe care ni l-am propus, dar, apărând în mod necesar, trebuie să fie atinsă, chiar dacă pe scurt.

Cap. IX. Varias opiniones de mundi opificio et gubernatione enumerat.

9, 1 Cum sententiae philosophorum prioris temporis de providentia consensissent nec ulla esset dubitatio quin mundus a deo et ratione esset instructus et ratione regeretur, primus omnium Protagoras extitit temporibus Socratis, qui sibi diceret non liquere utrum esset aliqua divinitas necne. 2. Quae disputatio eius adeo impia et contra veritatem et religionem iudicata est, ut et ipsum Athenienses expulerint suis finibus et libros eius in contione quibus haec continebantur exusserint. De cuius sententia non est opus disputare, quia nihil certi pronuntiavit. 3. Post haec Socrates ipse et auditor eius Plato et qui de schola Platonis tamquam rivuli diversas in partes profluxerunt, Stoici et Peripatetici, in eadem fuere sententia qua priores.

4. Postea vero Epicurus deum quidem esse dixit, quia necesse sit esse aliquid in mundo praestans et eximium et beatum, providentiam tamen nullam: itaque mundum ipsum nec ratione ulla nec arte nec fabrica instructum, sed naturam rerum quibusdam minutis seminibus et insecabilibus conglobatam. 5. Quo quid repugnantius dici possit non video. Etenim, si est deus, utique providens est, ut deus, nec aliter ei potest divinitas tribui, nisi et praeterita teneat et praesentia sciat et futura prospiciat. 6. Cum igitur providentiam sustulit, etiam deum negavit esse. Cum autem deum esse professus est, et providentiam simul esse concessit: alterum enim sine altero nec esse prorsus nec intellegi potest.

Cap. IX. Sunt menționate felurite păreri despre crearea și guvernarea lumii.

9, 1. Deși părerile celor dintâi filosofi referitoare la providență concordau, neexistând nicio îndoială că universul a fost construit de către Dumnezeu la modul rațional și că este condus cu rațiune, pe timpul lui Socrate s-a ivit Protagoras, cel dintâi dintre toți, care a spus că pentru el nu este clar dacă există o divinitate ori nu. 2. Părerea aceasta a lui a fost apreciată într-atât de lipsită de evlavie și potrivnică adevărului și religiei, încât atenienii l-au exilat din hotarele lor, iar cărțile în buchia cărora erau cuprinse aceste afirmații le-au ars. Despre părerea lui nu este nevoie să discutăm, pentru că nu a rostit nimic sigur. 3. După aceea Socrate însuși, apoi Platon, discipolul acestuia, dar și cei care din școala lui Platon au urmat cursuri diferite, precum pâraiele, stoicii și peripateticii, au fost de aceeași părere ca și predecesorii.

4. Urmează Epicur care a spus că într-adevăr Dumnezeu există, pentru că este necesar să existe ceva preeminent în univers, transcendent și fericit, dar că providența nu există; așa că universul nu a fost construit în conformitate cu un plan, o artă, o tehnică, natura fiind un conglomerat de elemente foarte mici și care nu mai pot fi despărțite în nimic. 5. Nu văd ce ar putea fi spus mai contradictoriu în așa măsură. Într-adevăr, dacă Dumnezeu există, el este fără doar și poate provident, fiind Dumnezeu; caracterul divin nu-i poate fi atribuit altfel, decât dacă deține cele trecute, cunoaște prezentul, vede dinainte cele ce vor fi. 6. Refuzându-i însă providența, filosoful a negat existența lui Dumnezeu. Mărturisind însă că Dumnezeu există, el a admis că există de asemenea și providență; căci unul fără celălalt nu poate sub nici o formă să existe ori să fie conceput.

7. Verum his postea temporibus quibus iam philosophia defloruerat, extitit Melius quidam Diagoras, qui nullum esse omnino deum diceret ob eamque sententiam nominatus est atheus, item Cyrenaeus Theodorus; et ambo, quia nihil novi poterant reperire omnibus iam dictis et inventis, maluerunt contra veritatem id negare in quo priores universi sine ambiguitate consenserant. Hi sunt qui tot saeculis, tot ingeniis assertam atque defensam providentiam calumniati sunt. 8. Quid ergo? Utrumne istos minutos et inertes philosophos ratione, an vero auctoritate preastantium virorum refellemus, an potius utroque? Sed properandum est, ne longius a materia divagetur oratio.

Cap. X. Mundus dei providentia factus est et gubernatur.

10, 1. Qui nolunt divina providentia factum esse mundum, aut principiis inter se temere coeuntibus dicunt esse concretum aut repente natura extitisse; naturam vero, ut Straton ait, habere in se vim gignendi et minuendi, sed eam nec sensum habere ullum nec figuram, ut intellegamus omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice nec auctore. Utrumque vanum et impossibile. 2. Sed hoc evenit ignorantibus veritatem, ut quidvis potius excogitent quam id sentiant quod ratio deposcit.

3. Primum minuta illa semina quorum concursu fortuito cohaesisse mundum loquuntur, ubi aut unde sint quaero. Quis illa vidit umquam? quis sensit? quis audivit? Aut solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? Qui profecto solus omnium caecus et excors fuit, qui ea loqueretur quae nec aeger quisquam delirare nec dormiens posset somniare.

7. Apoi, în vremuri mai târzii, când filosofia deja nu mai era în floare, a existat un oarecare Diagoras din Melos, care spunea că nu există niciun Dumnezeu, la fel şi Theodor din Cyrene. Amândoi, pentru că nu au fost în stare să descopere nimic nou, toate fiind spuse deja şi descoperite, au preferat ca, împotriva adevărului, să respingă ceea ce fusese exprimat în acord de către toţi predecesorii fără echivoc. Aceştia sunt câreotaşii providenţei afirmate şi apărate generaţii de-a rândul de atâtea mari spirite. 8. Prin ce-i vom respinge aşadar pe aceşti filosofi mărunţi şi inexpresivi, prin judecată, sau prin autoritatea bărbaţilor de prima mână, sau, mai degrabă, prin ambele deopotrivă? Totuşi să ne străduim ca pledoaria noastră să nu se îndepărteze prea mult de subiect.

Cap. X. Universul a fost creat şi este guvernat prin providenţă divină.

10, 1. Cei care nu acceptă că universul a fost creat prin providenţa divină spun fie că el s-a închegat din elemente primordiale unite între ele întâmplător, fie că a apărut deodata prin ceva natural. Spre exemplu, Straton afirmă că natura deţine în sine forţa de a naşte şi de a diminua, dar că nu are nici simţire, nici formă; încât noi să înţelegem că toate s-au născut oarecum de la sine, neexistând vreun artizan ori autor. Ambele ipoteze sunt deşarte ori imposibile. 2. Iată ce se întâmplă celor care ignoră adevărul: inventează mai curând te miri ce, decât să accepte ceea ce pretinde judecata.

3. In primul rând acele mărunte seminţe, prin a căror întâlnire întâmplătoare ei spun că s-a închegat lumea, unde sunt, sau de unde, întreb eu. Cine le-a văzut vreodată? Cine le-a perceput? Cine le-a auzit? Oare doar Leucip singurul a avut ochi? Numai el a avut minte? Cu siguranţă el singurul a fost orb şi nebun, pentru că a spus lucruri pe care niciun om bolnav n-ar fi fost în stare a le profera, nici în somn nu le-ar putea visa cineva.

4. Quattuor elementis constare omnia philosophi veteres disserebant. Ille noluit, ne alienis vestigiis videretur insistere, sed ipsorum elementorum alia voluit esse primordia quae nec videri possent nec tangi nec ulla corporis parte sentiri. 5. Tam minuta sunt, inquit, ut nulla sit acies ferri tam subtilis qua secari ac dividi possint. Unde illis nomen imposuit atomorum.

Sed occurrebat ei quod, si una esset omnibus eademque natura, non possent res efficere diversas tanta varietate quantam videmus inesse mundo. Dixit ergo esse levia et aspera, et rotunda et angulata et hamata. 6. Quanto melius fuerat tacere quam in usus tam miserabiles, tam inanes habere linguam! Equidem vereor ne non minus delirare videatur qui haec putet refellenda; respondeamus tamen velut aliquid dicenti. 7. Si levia sunt et rotunda, utique non possunt invicem se apprehendere ut aliquod corpus efficiant, ut, si quis milium velit in unam coagmentationem constringere, lenitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. 8. Sin aspera et angulata sunt et hamata ut possint cohaerescere, dividua ergo et secabilia sunt; hamos enim necesse est et angulos eminere, ut possint amputari. Ita quod amputari ac divelli potest, et videri poterit et teneri.

9. Haec, inquit, per inane irrequietis motibus volitant et huc atque illuc feruntur, sicut pulveris minutias videmus in sole, cum per fenestram radios ac lumen immiserit. Ex his arbores et herbae et fruges omnes oriuntur, ex his animalia et aqua et ignis et universa gignuntur et rursum in eadem resolvuntur. – Ferri hoc potest, quamdiu de rebus parvis agitur. - Ex his etiam mundus ipse concretus est.

4. Vechii filosofi afirmă că totul constă în patru elemente. El nu a fost de acord, ca să nu pară că merge pe urmele celor de mai înainte, ci a hotărât pentru elementele acestea însesi altele, anterioare, care nu pot fi nici văzute, nici atinse, nici simțite prin vreo parte a corpului. 5. Sunt atât de mărunte - spune el -, încât nu există lamă de fier așa de subțire cu ajutorul căreia să poată fi tăiate ori divizate. De unde și numele de atomi, cum i-a numit. Dădea însă peste o dificultate: dacă toți ar fi avut una și aceeași natură, n-ar fi reușit să producă varietatea atâtor lucruri diferite, precum vedem că există pe lume. A afirmat atunci că sunt aceste elemente netede, aspre, rotunde, colțuroase, cu niște cârlige. 6. Ar fi fost mult mai bine dacă ar fi tăcut, decât să-și răcească gura în vorbe demne de plâns și deșarte. Ba chiar mă tem să nu pară că delirează nu mai puțin cel care consideră că așa ceva ar mai trebui respins. Să-i răspundem totuși ca unuia care spune ceva. 7. Dacă atomii sunt netezi și rotunzi, nu pot sub nicio formă să se prindă unii de alții, încât să formeze un corp oarecare; spre exemplu, dacă cineva ar vrea să unească boabele de mei într-o singura alcătuire, tocmai netezimea lor nu le-ar permite să se strângă într-un bulgăre. 8. Dacă, dimpotrivă, atomii sunt aspri, colțuroși și cu cârlige ca să se poată strânge la un loc, înseamnă că nu sunt indivizibili, ci pot fi tăiați; căci - se înțelege - cârligele și colțurile sunt ca niște proeminențe care pot fi tăiate. Astfel că, tot ceea ce poate fi tăiat ori smuls, poate fi și văzut ori stăpânit.

9. Aceste particule - spune filosoful - zboară în vid prin mișcări neîncetate, fiind purtate pretutindeni, așa cum se observă firișoarele de praf în lumina soarelui, când razele lui de lumină pătrund pe fereastră. Din acestea se ivesc arborii, ierburile și toate roadele pământului, din ele se nasc viețuitoarele, apa și focul și toate celelalte, ca apoi să se destrame în aceleași particule. – Se poate asta, atunci când e vorba de lucruri mărunte. – Dar din ele însuși universul s-a închegat.

10. Implevit numerum perfectae insaniae; nihil videtur ulterius adici posse. Sed invenit tamen ille quod adderet! Quoniam omne, inquit, infinitum est nec potest quicquam vacare, necesse est ergo innumerabiles esse mundos. 11. – Quae tanta vis fuerat atomorum ut moles tam inaestimabiles ex tam minutis conglobarentur? Ac primum requiro quae sit istorum seminum vel ratio vel origo. Si enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur unde esse dicemus? Quae natura tantam copiam ad efficiendos et innumerabiles mundos subministravit?

12. Sed concedamus ut impune de mundis deliraverit, de hoc loquamur in quo sumus et quem videmus. Ait omnia ex individuis corpusculis fieri. 13. Si hoc ita esset, nulla res umquam sui generis semine indigeret, sine ovis alites nascerentur aut ova sine partu, item cetera viventia sine coitu; arbores et quae gignuntur e terra propria semina non haberent, quae nos cottidie tractamus et serimus. Cur ex frumento seges nascitur et rursum ex segete frumentum? Denique si atomorum coitio et conglobatio efficeret omnia, in aere universa concrescerent, siquidem per inane atomi volitant. 14. Cur sine terra, sine radicibus, sine umore, sine semine non herba, non arbor, non fruges oriri augerique possunt? 15. Unde apparet nihil ex atomis fieri, quandoquidem una quaeque res habet propriam certamque naturam, suum semen, suam legem ab exordio datam.

16. Denique Lucretius, quasi oblitus atomorum quos asserebat, quo redargueret eos qui dicunt ex nihilo fieri omnia, his argumentis usus est quae contra ipsum valerent. Sic enim dixit:

«Nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
omne genus nasci posset, nihil semine egeret»;
item postea:
«Nil igitur fieri de nilo posse putandum est,
semine quando opus est rebus, quo quaeque creatae
aeris in teneras possint proferrier auras.»

10. A împlinit măsura unei desăvârşite nebunii; se pare că nu mai e nimic de adăugat dincolo de cele spuse. Şi totuşi a găsit tot el ceva de adăugat! Anume: pentru că totul este infinit şi nu poate rămâne ceva în nemişcare, trebuie să existe nenumărate universuri. 11. Ce forţă atât de mare poate exista în atomi, încât cantităţi incomensurabile să se formeze din elemente aşa de mărunte? Mai întâi mă întreb însă: care este sensul raţional al acestor primordii, care este originea lor? Căci dacă totul provine din ele, ele însele de unde vom spune că provin? Ce natură a produs o aşa de mare bogăţie de materie pentru a crea universurile acestea chiar fără de număr?

12. Să-i credem însă că a aiurat nepedepsit despre universuri şi să vorbim despre lumea aceasta în care trăim şi pe care o vedem. El spune că toate provin din corpusculi indivizibili. 13. Dacă ar fi aşa, niciun lucru nu ar avea nevoie vreodată de sămânţa proprie speciei sale: păsările nu s-ar naşte din ouă, ouăle ar apărea fără a fi ouate, iar restul vieţuitoarelor fără împreunare; copacii şi ceea ce se naşte din pământ nu ar avea propriile seminţe de care noi ne îngrijim zilnic şi le semănăm. De ce din grâu se naşte recolta şi apoi din recoltă grâul? În sfârşit, dacă unirea atomilor, strângerea lor la un loc le-ar crea pe toate, ar creşte toate în aer din moment ce atomii zboară prin vid. 14. De ce nici iarbă, nici copac, nici rod nu pot să se nască şi să crească fără pământ, fără rădăcini, umezeală, sămânţă? 15. De unde rezultă că nimic nu provine din atomi, de vreme ce fiecare lucru îşi are natura sa proprie, determinată, sămânţa sa, legea sa dată de la început.

16. În sfârşit, Lucreţiu, uitând parcă de atomii a căror existenţă o afirmase, ca să le răspundă celor care spun că toate se nasc din nimic, s-a folosit de aceste argumente valabile însă împotriva lui însuşi. El a spus astfel: „Căci dacă lucrurile s-ar naşte din nimic, din toate s-ar putea naşte orice specie, neavând nevoie de nicio sămânţă". Şi ceva mai departe: „Aşadar este de luat în consideraţie că nimic nu poate să provină din nimic, pentru că toate au nevoie de o sămânţă, datorită căreia toate cele născute să se ridice în adierea proaspătă a aerului".

17. Quis hunc putet habuisse cerebrum, cum haec diceret nec videret sibi esse contraria? Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cuiusque rei certum est; nisi forte ignis et aquae naturam ex atomis esse credemus. 18. Quid quod durissimi rigoris materiae si ictu vehementiore collidant, ignis excutitur? Num in ferro aut silice atomi latent? Quis inclusit? Aut cur sua sponte non emicant? Aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt? 19. Mitto silicem ac ferrum. Orbem vitreum plenum aquae si tenueris in sole, de lumine quod ab aqua refulget ignis accenditur etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem esse credendum est? Atquin de sole ignis ne aestate quidem accendi potest. 20. Si cerae inhalaveris vel si vapor leve aliquid attigerit, aut crustam marmoris aut laminam, paulatim per minutissimos rores aqua concrescit. Item de halitu terrae aut maris nebula existit: quae aut dispersa umefacit quidquid texerit, aut collecta in arduos montes et in sublime vento rapta stipatur in nubem atque imbres maximos deicit. 21. Ubi ergo dicimus liquoris atomos esse? Num in vapore? num in halitu? num in vento? Atquin nihil potest consistere in eo quod nec tangitur nec videtur.

22. Quid ergo de animalibus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum videmus, adeo ut sollertissima et diligentissima omnium partium membrorumque discriptio casum ac fortunam repellat? 23. Sed putemus artus et ossa et nervos et sanguinem de atomis posse concrescere: quid sensus, cogitatio, mens, memoria, ingenium? Quibus seminibus coagmentari possunt? – Minutissimis, inquit. – Sunt ergo alia maiora. 24. Quomodo igitur insecabilia? Deinde si ex invisibilibus sunt quae non videntur, consequens est ut ex visibilibus sint quae videntur.

17. Cine ar socoti că el a avut minte când, afirmând acestea, nu a observat că se bat cap în cap? Căci de aici reiese că nimic nu se formează prin intermediul atomilor, existând pentru fiecare lucru sămânța proprie. Numai dacă nu vom crede cumva că natura focului și apei constă din atomi. 18. Cum se explică faptul că, atunci când materii de o duritate extremă se lovesc una de cealaltă prin izbitură foarte puternică, sar scântei? Oare în fier, sau în piatră stau ascunși atomii? Cine i-a închis? De ce nu țâșnesc ei cu de la sine putere? Sau cum de semințele focului au putut rămâne în cea mai rece materie? 19. Las la o parte piatra și fierul. Dacă vei ține în soare un bol de sticlă plin cu apă, de la lumina focalizată de apă se aprinde focul chiar și pe frigul cel mai aspru. Oare trebuie să înțelegem că există foc chiar și în apă? Totuși, de la soare nici pe timp de vară nu poate să se aprindă focul. 20. Dacă vei sufla peste ceară sau dacă vaporii vor atinge ceva neted, fie o placă de marmură, fie lama de metal, puțin câte puțin, prin stropi foarte mărunți, se formează apa. De asemenea, din aburul pământului sau al mării se formează ceața, care, răspândindu-se, umezește tot ceea ce a atins, sau, adunându-se pe crestele munților și purtată în văzduh de vânt, se condensează în nori și slobozește ploi torențiale. 21. Prin urmare, unde vom spune că se află atomii lichidelor? În aburi? În vânt? Totuși, nu poate să constea ceva în ceea ce nici nu poate fi atins, nici văzut.

22. Ce să mai vorbim despre ființele însuflețite, în trupurile cărora nu vedem nimic lucrat fără rațiune, fără ordine, utilitate, frumusețe, într-atât dispunerea ingenioasă și plină de atenție a tuturor părților și membrelor exclude întâmplarea ori soarta. 23. Să admitem că membrele, oasele, nervii, sângele se pot forma din atomi; ce facem însă cu gândirea, mintea, memoria, calitățile înnăscute, din ce fel de semințe se pot alcătui? – Din cele mai mărunte, spune el. – Prin urmare există unele mai mari. 24. Atunci cum de sunt indivizibile? Apoi, dacă cele ce nu se văd sunt din particule invizibile, înseamnă că acelea care se văd sunt din particule vizibile.

25. Cur igitur nemo videt?

Sed sive invisibilia quae sunt in homine consideres, sive tactilia quae veniunt sub aspectum, ratione utraque constare quis non videt? Quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil esse in omni mundo quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quae quia supra hominis sensum et ingenium est, cui rectius quam divinae providentiae tribuenda est? 26. An simulacrum hominis et statuam ratio et ars fingit, ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile veritatis in ficto, cum summum et excellens artificium nihil aliud nisi umbram et extrema corporis liniamenta possit imitari? Num potuit humana sollertia dare operi suo aut motum aliquem aut sensum? 27. Mitto usum videndi, audiendi, odorandi ceterorumque membrorum vel apparentium vel latentium mirabiles utilitates; quis artifex potuit aut cor hominis aut vocem aut ipsam sapientiam fabricare? Quisquamne igitur sanus existimat, quod homo ratione et consilio facere non possit, id concursu atomorum passim cohaerentium perfici potuisse?

Vides in quae deliramenta inciderint, dum nolunt effectionem curamque rerum deo dare.

28. Concedamus tamen his ut ex atomis fiant quae terrena sunt: num etiam caelestia? Deos aiunt incorruptos, aeternos, beatos esse solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum concreti esse videantur. 29. Si enim dii quoque ex illis constitissent, dissipabiles fierent, seminibus aliquando resolutis atque in naturam suam recurrentibus. Ergo si est aliquid quod atomi non effecerint, cur non et cetera eodem modo intellegamus? 30. Sed quaero, antequam mundum primordia ista generassent, cur sibi dii habitaculum non aedificaverint? Videlicet, nisi atomi coissent caelumque fecissent, adhuc dii per medium inane penderent!

25. De ce totuşi nimeni nu le vede?

Dar, fie că ne gândim la cele invizibile care se află în om, fie la cele tangibile care ne ajung sub privire, cine nu observă că şi unele şi celelalte constau în raţiune? Cum s-ar ajunge acolo încât cele ce se unesc în afara raţiunii să producă ceva raţional? De altfel, noi vedem că pretutindeni pe lume nu există ceva să nu aibă în sine o raţiune enormă, uimitoare. Aceasta, fiind mai presus de capacitatea de percepere specifică omului, cui să i-o atribui mai curând decât divinei providenţe? 26. Oare un portret de om ori o statuie sunt plăsmuite prin raţiune şi artă, iar despre om vom gândi că este compus prin unirea unor bucăţele întâmplătoare? Ce concordă cu realitatea adevărată într-o ficţiune, când nici excelenţa unei arte desăvârşite nu reuşeşte să imite decât umbra, contururile corpului? A fost vreodată în stare iscusinţa omenească să confere unei opere vreo mişcare ori simţire? 27. Trec cu vederea folosirea văzului, auzului, mirosului şi a celorlalte organe vizibile ori ascunse; ce artist ar fi reuşit să meşteşugească inima omului, vocea, sau însăşi înţelepciunea? Or, va considera cineva, sănătos la minte, că, prin unirea atomilor strânşi de pretutindeni, s-ar putea realiza ceea ce omul nu reuşeşte să facă printr-un plan raţional?

Iată la ce aiurări ajung deoarece nu vor să lase în seama lui Dumnezeu creaţia şi grija universului.

28. Să concedem totuşi precum că tot ceea ce e pământesc provine din atomi; dar cu cele cereşti e acelaşi lucru? Ei spun că zeii sunt nesctricăcioşi, veşnici, fericiţi, doar pe ei scutindu-i să nu pară că s-au născut printr-o întâlnire de atomi. 29. Căci dacă şi zeii ar fi alcătuiţi din atomi, ar ajunge la disipare, elementele dezagregându-se cândva şi revenind la propria natură. Aşadar, dacă există ceva care să nu fi fost făcut din atomi, de ce nu le-am concepe şi pe celelalte în acelaşi mod? 30. Întreb eu însă, mai înainte ca aceste primordii să fi creat lumea, de ce zeii nu şi-au făcut un aşezământ? De bună seamă, dacă atomii nu s-ar fi unit şi nu ar fi făcut cerul, acum încă zeii ar pluti în mijlocul vidului.

31. Quo igitur consilio,qua pactione de confuso acervo se atomi congregaverunt, ut ex aliis inferius terra conglobaretur, caelum desuper tenderetur tanta siderum varietate distinctum ut nihil umquam excogitari possit ornatius?

32. Tanta ergo qui videat et talia, potest existimare nullo effecta esse consilio, nulla providentia, nulla ratione divina, sed ex micis subtilibus et exiguis concreta esse tanta miracula? 33. Nonne prodigio simile est aut natum esse hominem qui haec diceret aut extitisse qui crederent, ut Democritum qui auditor eius fuit, vel Epicurum in quem vanitas omnis de Leucippi fonte profluxit?

34. At enim, sicut alii dicunt, natura mundus effectus est quae sensu et figura caret. Hoc vero multo est absurdius. Si natura mundum effecit, consilio et ratione fecerit necesse est; is enim facit aliquid qui aut voluntatem faciendi habet aut scientiam. 35. Si caret sensu ac figura, quomodo potes ab ea fieri quod et sensum habeat et figuram? Nisi forte quis arbitratur animalium fabricam tam subtilem tamque mirabilem a non sentiente formari animarique potuisse aut istam caeli speciem tam providenter ad utilitates viventium temperatam nescio quo casu sine conditore, sine artifice subito extitisse. 36. Si quid est, inquit Chrysippus, quod efficiat ea quae homo, licet ratione sit praeditus, facere non possit, id profecto est maius et fortius et sapientius homine. Homo autem non potest facere caelestia; ergo illud quod haec efficiat vel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate. 37. Quis igitur potest esse nisi deus? Natura vero, quam veluti matrem esse rerum putant, si mentem non habet, nihil efficiet umquam, nihil molietur. Ubi enim non est cogitatio, nec motus est ullus nec efficacia.

31. Prin urmare, prin ce înțelegere, prin ce pact s-au unit atomii, despărțindu-se de grămada fără orânduială, încât din unii s-a alcătuit pamântul dedesubt, iar cerul s-a întins deasupra, împodobit cu varietatea imensă a astrelor, cum nu a putut fi imaginat ceva mai frumos vreodată?

32. Când vede cineva o operă atât de mare şi de desăvârşită, mai poate el considera că a fost făcută fără vreun plan, fără o providență, o rațiune divină şi că o aşa minunăție s-a alcătuit din particule firave şi minuscule? 33. Nu este oare un prodigiu că s-a născut un om în stare să afirme aşa ceva, ori că au existat din cei care să-l creadă, precum Democrit, discipolul lui, sau Epicur, în care s-a revărsat deşertăciunea unei întregi filosofii, izvorul fiind Leucip?

34. După cum spun alții însă, universul a fost creat de către natură, iar aceasta este lipsită de simțire şi de un chip. Lucrul acesta este însă cu mult mai absurd. Dacă natura a creat universul, ea trebuie să-l fi făcut după un plan rațional, căci cel care face ceva posedă voința sau ştiința de a face. 35. Dacă natura este lipsită de simțire şi figură, cum ar putea să se nască din ea ceea ce are şi simț şi chip? Numai dacă nu gândeşte cineva că făptura viețuitoarelor, atât de delicată şi de minunată, ar fi putut fi plăsmuită şi însuflețită de o ființă lipsită de simțire, sau că splendoarea aceasta a cerului, dirijată de-a dreptul providențial către folosul celor vii, ar fi apărut prin nu ştiu ce întâmplare, dintr-o dată, fără un creator ori un meşteşugar. 36. Dacă există ceva, spune Hrisip, care poate să realizeze ceea ce omul, deşi înzestrat cu rațiune, nu poate să facă, acest ceva cu siguranță este mai mare, mai puternic şi mai înțelept decât omul. Într-adevăr, omul nu poate înfăptui lucrurile cereşti; prin urmare, cel care le face ori le-a făcut îl depăşeşte pe om prin meşteşug, plan, prudență, putere. 37. Şi cine poate să fie dacă nu Dumnezeu? Natura însă, pe care ei o consideră ca pe o mamă a lucrurilor, de vreme ce nu posedă inteligență nimic nu va realiza vreodată, nu va construi nimic. Căci unde nu este gândire, nu există nici urmă de mişcare, nici urmă de reuşită.

38. Si autem consilio utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, virtute ad consummandum, potestate ad regendum et continendum, cur natura potius quam deus nominetur?

39. Aut si concursus atomorum vel carens mente natura ea quae videmus effecit, quaero cur facere caelum potuerit, urbem aut domum non potuerit, cur montes marmoris fecerit, columnas et simulacra non fecerit. 40. Atquin non debuerant atomi etiam ad haec efficienda concurrere, siquidem nullam positionem relinquunt quam non experiantur? Nam de natura quae mentem non habeat, non est mirandum quod haec facere oblita sit!

41. Quid ergo est? Utique deus cum inchoaret hoc opus mundi, quo nihil potest esse nec dispositius ad ordinem nec aptius ad utilitatem nec ornatius ad pulchritudinem nec maius ad molem, quae fieri ab homine non poterant fecit ipse, in quibus etiam hominem ipsum. Cui particulam de sua sapientia dedit et instruxit eum ratione quantam fragilitas terrena capiebat, ut ipse sibi efficeret quae ad usus suos essent necessaria. 42. Si vero in huius mundi ut ita dixerim re publica nulla prividentia est quae regat, nullus deus qui administret, nec omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet, unde igitur mens humana tam sollers, tam intellegens orta esse credetur? 43. Si enim corpus hominis ex humo fictum est, unde homo nomen accepit, animus ergo qui sapit, qui rector est corporis, cui membra obsequuntur tamquam regi et imperatori, qui nec aspici nec conprehendi potest, non potuit in hominem nisi a sapiente natura pervenire.

44. Sed sicut omne corpus mens et animus gubernat, ita et mundum deus. Nec enim veri simile est ut minora et humilia regimen habeant, maiora et summa non habeant.

38. Iar dacă se foloseşte de un plan pentru a porni o lucrare, de judecată pentru a orândui, de meşteşug pentru a înfăptui, de stabilitate pentru a desăvârşi, de putere în conducere şi stăpânire, de ce s-ar numi natură şi nu mai curând Dumnezeu?

39. Or, dacă întâlnirea atomilor sau o natură lipsita de inteligenţă au făcut cele pe care le vedem, mă întreb cum de au reuşit să facă cerul, dar nu au putut să facă un oraş ori o casă, cum de au făcut munţii de marmură, dar n-au făcut coloane sau statui. 40. N-ar fi fost cazul că atomii să se întâlnească pentru a le alcătui şi pe acestea, dacă într-adevăr nu lasă nici o stare pe care să nu o experimenteze? Căci despre natura care nu are inteligenţă nu e de mirare că a uitat să facă aşa ceva!

41. Ce se întâmplă de fapt? Când Dumnezeu a început această lucrare, universul, decât ea neexistând nimic mai proporţionat şi mai ordonat, nimic mai potrivit folosinţelor, mai împodobit spre delectare, o construcţie mai mare neexistând, lumea aceasta care nu avea cum să fie făcută de om, tot Dumnezeu a făcut, între toate acestea, omul însuşi. Din înţelepciunea lui i-a dat acestuia o părticică şi l-a înzestrat cu raţiunea de care era în stare neputinţa sa terestră, încât el însuşi să-şi facă cele necesare pentru trebuinţele proprii. 42. Dacă însă în - ca să spun aşa - republica acestei lumi nu există nici o providenţă diriguitoare, nici un Dumnezeu care să administreze şi, în general, nici o sensibilitate cu putere asupra naturii, de unde vom considera că s-a născut inteligenţa umană atât de iscusită, de simţitoare? 43. Fiind corpul omului plăsmuit din pamânt – de unde vine şi numele de om -, sufletul însă, care este cunoscător, care îl are în stăpânire, căruia membrele i se supun precum unui rege ori comandant suprem, sufletul care nu poate fi privit, nici perceput, nu ar fi fost posibil să ajungă în om decât de la o natură plină de înţelepciune.

44. După cum mintea şi sufletul guvernează corpul în totalitate, la fel şi Dumnezeu conduce lumea. N-ar fi plauzibil să existe un drept de-a guverna pentru cele atât de mici şi de neînsemnate, dar nu pentru cele mai mari şi mai însemnate.

45. Denique Marcus Cicero in Tusculanis et in Consolatione: «Animorum, inquit, nulla in terris origo inveniri potest. Nihil est enim in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut umidum quidem aut flabile aut igneum. 46. His enim in naturis nihil est quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia; quae sola divina sunt nec enim invenietur umquam unde ad hominem venire possint nisi a deo.»

47. Exceptis igitur duobus tribusve calumniatoribus vanis, cum constet divina providentia mundum regi sicut et factus est, nec sit quisquam qui Diagorae Theodorique sententiam vel Leucippi inane commentum vel Democriti Epicurique levitatem praeferre audeat auctoritati vel illorum septem priorum qui appellati sunt sapientes vel Pythagorae vel Socratis vel Platonis ceterorumque summorum philosophorum qui esse providentiam iudicaverunt, falsa igitur est et illa sententia qua putant terroris ac metus gratia religionem a sapientibus institutam, quo se homines imperiti a peccatis abstinerent. 48. Quod si verum sit, derisi ergo ab antiquis sapientibus sumus. Quod si fallendi nostri atque adeo totius generis humani causa commenti sunt religionem, sapientes igitur non fuerunt, quia in sapientem non cadit mendacium. 49. Sed fuerint sapientes: quae tanta felicitas mentiendi ut non modo indoctos, sed Platonem quoque ac Socratem fallerent, ut Pythagoram, Zenonem, Aristotelem, maximarum sectarum principes, tam facile deluderent? 50. Est igitur divina providentia, ut senserunt hi omnes quos nominavi, cuius vi ac potestate omnia quae videmus et facta sunt et reguntur.

45. În sfârşit, Marcus Cicero spune în *Tusculanae* şi în *Consolare*: „Originea sufletelor nu poate fi sub niciun chip aflată pe pământ. Căci nu există nimic amestecat în suflete, nimic compus, nimic nu pare născut ori plăsmuit din pamânt, de asemenea nimic de felul apei, aerului sau focului. 46. În elementele acestea naturale nu există nimic în stare să posede forţa amintirii, inteligenţei, gândirii, să posede trecutul, să prevadă cele viitoare, să poată cuprinde prezentul; toate acestea sunt calităţi divine şi nu se va afla vreodata că pot să-i parvină omului din altă parte decât numai de la Dumnezeu".

47. Aşadar, cu excepţia a doi sau trei şicanatori lipsiţi de substanţă, s-a convenit că lumea este condusă de providenţa divină, de care a fost şi creată; pentru că nu există cineva care să îndrăznească să pună mai presus părerea lui Diagora sau Theodor, ori deşarta născocire a lui Leucip sau părerea lipsită de importanţă a lui Democrit şi Epicur autorităţii celor şapte filosofi de odinioară, care se numesc Înţelepţi, fie a aceleia a lui Pitagora, Socrate ori Platon şi a celorlalţi filosofi străluciţi care au apreciat că providenţa există; greşită este însă şi părerea aceea conform căreia religia a fost instituită de către înţelepţi, ca oamenii necunoscători, de spaimă, de frică să se abţină de la faptele greşite. 48. Dacă ar fi adevărat, atunci înţelepţii antici şi-au bătut joc de noi. Pentru că, în cazul că ei au născocit religia pentru a ne păcăli pe noi şi, cu atât mai mult, întregul neam omenesc, fără doar şi poate ei nu au fost înţelepţi, minciuna nefiind pentru înţelept. 49. Să admitem că vor fi fost înţelepţi: ce fericire aşa de mare este în a minţi, încât să-i păcăleşti nu numai pe inculţi, ci şi pe Platon chiar, ori pe Socrate, să râzi de Pitagora, atât de uşor, de Zenon, Aristotel, de fruntaşii celor mai mari şcoli filosofice? 50. Există deci providenţa divină, aşa cum au gândit toţi aceştia pe care i-am numit, prin forţa şi puterea căreia s-au făcut şi sunt conduse toate câte se văd.

51. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in conservandis ordinibus temporibusque constantia aut olim potuit sine provido artifice oriri aut constare tot saeculis sine incola potenti aut in perpetuum gubernari sine perito ac sentiente rectore: quod ratio ipsa declarat. 52. Quidquid est enim quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. Ratio autem sentientis sapientisque naturae est; sapiens vero sentiensque natura nihil aliud potest esse quam deus. Mundus autem, quoniam rationem habet qua et regitur et constat, ergo a deo factus est. 53. Quod si est conditor rectorque mundi deus, recte igitur ac vere religio constituta est; auctori enim rerum parentique communi honor veneratioque debetur.

Cap. XI. Utrum unius dei an plurium deorum providentia mundus regatur et constet

11, 1. Quoniam constitit de providentia, sequitur ut doceamus utrumne multorum deorum credenda sit an potius unius.

2. Satis, ut opinor, ostendimus in nostris Institutionibus deos multos esse non posse, quod divina vis ac potestas si distrahatur in plures, deminui eam necesse sit, quod autem minuitur, utique mortale est; si vero mortalis non est, nec minui nec dividi potest. 3. Deus igitur unus est, in quo vis et potestas consummata nec minui potest nec augeri. Si autem multi sint, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis, summa ipsa decrescit nec poterunt singuli habere totum, quod est commune cum pluribus: uni cuique tantum deerit quantum ceteri possidebunt.

51. Natura aceasta aşa de imensă, de echilibrată, atât de stabilă în respectarea ordinii anotimpurilor, nici n-ar fi putut vreodată să apară în absenţa unui meşteşugar prevăzător, nici să fi rezistat atâtea secole fără un slujitor puternic, nici să fie dirijată în lipsa unui stăpân iscusit înzestrat cu simţire. Raţiunea însăşi ne face să vedem asta. 52. Căci tot ceea ce are raţiune în mod necesar se va naşte în raţiune. Raţiunea ţine de o natură cu simţire şi inteligenţă; iar o natură dăruită cu inteligenţă şi simţire nu e altceva decât Dumnezeu. Universul, fiind înzestrat cu raţiunea prin care este condus şi prin care se menţine, a fost creat deci de Dumnezeu. 53. Şi dacă Dumnezeu este întemeietorul şi stăpânul lumii, religia s-a instituit pe bună dreptate, conform adevărului; pentru că autorului tuturor lucrurilor şi părintelui comun îi datorăm cinstire şi venerație.

Cap. XI. Dacă universul este dirijat şi statornicit prin providenţa unui singur Dumnezeu, sau a mai multor zei.

11, 1. Existând un acord în ceea ce priveşte providenţa, urmează să stabilim dacă trebuie să se creadă în providenţa mai multor zei, ori a unuia singur.

2. Am arătat suficient, consider, în *Instituţiile* noastre că nu pot exista mai mulţi zei; pentru că forţa divină, puterea divină, dacă se împarte între mai mulţi, în mod necesar se vor diminua; iar ceea ce se micşorează, este, de bună seamă, muritor; dacă nu sunt muritoare, nu pot fi nici micşorate, nici împărţite. 3. Dumnezeu însă e unic; în el forţa şi puterea sunt desăvârşite, ele neputând fi micşorate ori sporite. Dacă vor fi însă mai mulţi având fiecare o oarecare putere şi voinţă divină, suma însăşi descreşte fiindcă nu vor putea să aibă fiecare totalitatea, aceasta fiind comună mai multora: îi va lipsi fiecăruia atât cât vor poseda ceilalţi.

4. Non possunt igitur in hoc mundo multi esse rectores nec in una domo multi domini nec in navi una multi gubernatores nec in armento aut grege duces multi nec in uno examine multi reges, sed ne in caelo quidem multi soles esse poterunt aeque nec animae plures in uno corpore: adeo in unitatem natura universa consentit.

5. Quod si mundum

«spiritus intus alit totamque infusa per artus
mens agitat molem et magno se corpore miscet»,

apparet testimonio poetae unum esse mundi habitatorem deum, siquidem corpus omne nisi ab una mente moveri regique non potest. 6. Omnem igitur divinam potestatem necesse est in uno esse cuius nutu et imperio regantur omnia, et ideo tantus est ut in homine non possit aut verbis enarrari aut sensibus aestimari.

7. Unde igitur ad homines opinio multorum deorum persuasione pervenit?

Nimirum hi omnes qui coluntur ut dii homines fuerunt et idem primi ac maximi reges, sed eos aut ob virtutem qua profuerant hominum generi divinis honoribus affectos esse post mortem aut ob beneficia et inventa quibus humanam vitam exornauerant immortalem memoriam consecutos quis ignorat? Nec tantum mares, sed et feminas plures. 8. Quod cum vetustissimi Graeciae scriptores, quos illi theologos nuncupant, tum etiam Romani Graecos secuti et imitati docent; quorum praecipue Euhemerus ac noster Ennius, qui eorum omnium natales coniugia progenies imperia res gestas obitus sepulcra demonstrant. 9. Et secutus eos Tullius tertio De natura deorum libro dissoluit publicas religiones, sed tamen veram, quam ignorabat, nec ipse nes alius quisquam potuit inducere.

4. Nu pot deci exista mai mulți diriguitori în această lume, după cum mai mulți stăpâni într-o singură casă, mai mulți comandanți pe o singură corabie, mai mulți șefi la o turmă de vite ori de oi, într-un roi mai multe regine, nici în cer nu vor fi mai mulți aștri solari, după cum nici mai multe suflete într-un singur trup; în așa măsură întreaga natură își dovedește unitatea.

5. Dacă universul

„este pătruns și hrănit de un suflu, iar spiritul, răspândit în membrele sale, pune în mișcare întreaga masă, amestecându-se în acest mare corp",

este clar – mărturisește poetul – că un singur Dumnezeu este cel ce locuiește universul, din moment ce întregul corp nu poate fi locuit și condus decât de un singur spirit. 6. În consecință se impune ca întreaga putere divină să existe în unul singur, prin încuviințarea și suveranitatea căruia să fie conduse toate; de aceea este așa de mare, încât nu poate nici să fie prezentat în cuvinte de către om, nici apreciat prin simțuri.

7. De unde atunci credința în mai mulți zei ajunsă la oameni prin convingere?

În mod sigur, toți cei venerați ca zei au fost oameni; sunt cei dintâi regi foarte mari. Dar cine nu știe că acestora, datorită calităților prin care fuseseră de folos neamului omenesc, li s-au conferit onoruri divine după moarte, ori, datorită binefacerilor și descoperirilor prin care au îmbunătățit condițiile de viață, au dobândit amintirea veșnică. Și nu numai bărbați, ci, mai multe chiar, femei. 8. Așa ne învață pe de o parte cei mai vechi scriitori ai Greciei, pe care ei îi numesc teologi, dar și romanii care i-au urmat și imitat. Dintre aceștia în deosebi Euhemer și Ennius al nostru prezintă data nașterii, căsătoriile, urmașii, regatele, faptele, moartea și mormintele tuturor acestora. 9. Urmându-i, Tullius, în cea de a treia carte din *Despre natura zeilor*, a desființat cultele oficiale, dar, necunoscând adevărata religie, nici el, nici vreun altul nu au fost în stare să o introducă.

10. Adeo et ipse testatus est falsum quidem apparere, veritatem tamen latere. «Utinam, inquit, tam facile vera invenire possem quam falsa convincere!» Quod quidem non dissimulanter ut Academicus, sed vere atque ex animi sententia proclamavit, quia veritas humanis sensibus erui numquam potest; quod assequi potuit humana providentia, id assecutus est, ut falsa detegeret. Quidquid est enim fictum et commenticium, quia nulla ratione subnixum est, facile dissolvitur.

11. Unus est igitur princeps et origo rerum deus, sicut Plato in Timaeo et sensit et docuit: cuius maiestatem tantam esse declarat ut nec mente comprehendi nec lingua exprimi possit. 12. Idem testatur Hermes, quem Cicero ait in numero deorum apud Aegyptios haberi, eum scilicet qui ob virtutem multarumque artium scientiam Termaximus nominatus est, et erat non modo Platone verum etiam Pythagora septemque illis sapientibus longe antiquior. 13. Apud Xenophontem Socrates disputans ait formam dei non oportere conquiri, et Plato in Legum libris quid omnino sit deus non esse quaerendum, quia nec inveniri possit nec enarrari. 14. Pythagoras quoque unum deum confitetur, dicens incorporalem esse mentem quae per omnem rerum naturam diffusa et intenta vitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem deum dixit, quamvis gentes et urbes suos habeant populares deos.

15. Eadem fere Aristoteles cum suis Peripateticis et Zeno cum suis Stoicis. Longum est enim singulorum sententias exsequi; qui licet diversis nominibus sint abusi, ad unam tamen potestatem quae mundum regeret concurrerunt.

10. Într-atât el însuşi a mărturisit că o greşeală iese în evidenţă, dar că adevărul rămâne tăinuit. „O, dacă aş putea - spune el - să descopăr aşa de uşor adevărul pe cât dovedesc cele greşite!" Iar acesta nu a afirmat-o disimulând, precum un adept al Academiei, ci cu adevărat şi din adâncul inimii, pentru că adevărul nu poate fi adus la lumină vreodată prin aptitudini omeneşti. Ceea ce capacitatea omenească de înţelegere putea să atingă, el a atins şi anume descoperirea greşelilor. Dar, tot ce este plăsmuit şi imaginat, nesprijinindu-se pe nicio raţiune, se destramă uşor.

11. Aşadar Dumnezeu este unul singur, cel dintâi, origine a lucrurilor, aşa cum l-a perceput şi a transmis Platon în *Timaios*. El arată că măreţia lui este aşa de deplină, încât nu poate fi cuprins cu gândul, iar limba nu-l poate exprima. 12. Acelaşi lucru mărturiseşte şi Hermes, despre care Cicero zice că egiptenii îl consideră în numărul zeilor şi care, datorită - desigur - calităţilor şi cunoaşterii multor arte, a fost numit „de trei ori mare"; a trăit cu mult înainte nu numai de Platon, ba chiar şi de Pitagora ori de cei şapte înţelepţi. 13. În Xenofon, Socrate, discutând, spune că nu trebuie să încercăm să aflăm forma lui Dumnezeu; la fel Platon în cărţile sale despre *Legi* zice şi el că nu trebuie să ne întrebăm ce este la urma urmelor Dumnezeu, pentru că nici nu se poate descoperi, nici descrie în cuvinte. 14. Pitagora de asemenea mărturiseşte un singur Dumnezeu, spunând că este un spirit imaterial, care, răspândit şi întins în întreaga natură, atribuie tuturor vieţuitoarelor simţirea vieţii. Şi Antisthene în *Fizica* a afirmat că Dumnezeul naturii este unul singur, chiar dacă popoarele şi cetăţile au zeii lor proprii.

15. Aproximativ aceleaşi lucruri le spune Aristotel împreună cu peripateticii, Zenon cu stoicii săi. Ne-ar lua mult să urmărim părerile fiecăruia în parte. Ei, deşi au folosit denumiri diferite, s-au orientat totuşi către o singură putere care conduce lumea.

16. Sed tamen summum deum cum et philosophi et poetae et ipsi denique qui deos colunt saepe fateantur, de cultu tamen et honoribus eius nemo umquam requisivit, nemo disseruit, ea scilicet persuasione qua semper beneficum incorruptumque credentes nec irasci eum cuiquam nec ullo cultu indigere arbitrantur. Adeo religio esse non potest ubi metus nullus est.

Cap. XII. Quod religio sit et hominis sit.

12, 1. Nunc, quoniam respondimus impiae quorumdam detestabilique prudentiae vel potius amentiae, redeamus ad propositum.

2. Diximus religione sublata nec sapientiam teneri posse nec iustitiam, sapientiam quia divinitatis intellectus, quo differimus a beluis, in homine solo reperiatur, iustitiam quia, nisi cupiditates nostras deus qui falli non potest coercuerit, scelerate impieque vivemus.

3. Spectari ergo actus nostros a deo non modo ad utilitatem communis vitae attinet sed etiam ad veritatem, quia religione iustitiaque detractis vel ad stultitiam pecudum amissa ratione devolvimur vel ad bestiarum immanitatem, immo vero amplius, siquidem bestiae sui generis animalibus parcunt. 4. Quid erit homine truculentius, quid immitius, si dempto metu superiore vim legum aut fallere potuerit aut contemnere? 5. Timor igitur dei solus est qui custodit hominum inter se societatem, per quem vita ipsa sustinetur, munitur, gubernatur. Is autem timor aufertur si fuerit homini persuasum quod irae sit expers deus, quem moveri et indignari, cum iniusta fiunt, non modo communis utilitas sed etiam ratio ipsa nobis et veritas persuadet.

Rursum nobis ad superiora redeundum est ut, quia docuimus a deo factum esse mundum, doceamus quare sit effectus.

16. Dar, dacă filosofii, poeții și, în final, chiar cinstitorii zeilor înșiși mărturisesc adesea un Dumnezeu suprem, de cultul și de cinstirile acestuia nimeni nu s-a îngrijit vreodată, nimeni nu a vorbit; asta – bineînțeles – datorită convingerii celor care-l cred în permanență binefăcător și netulburat, considerând că nu se mânie pe nimeni și nu are nevoie de nicio cinstire. Argument că religia nu poate exista acolo unde nu există teamă.

Cap. XII. Despre faptul că religia există și că ea este a omului.

12, 1. Acum, după ce am răspuns nevrednicei și detestabilei înțelepciuni, sau, mai curând, nebuniei unora, să revenim la subiectul nostru.

2. Am afirmat că, suprimând religia, nu mai pot fi păstrate nici înțelepciunea, nici dreptatea, înțelepciunea pentru că înțelegerea divinității, prin care noi ne deosebim de dobitoace, numai în om sălășluiește, dreptatea deoarece, de vreme ce Dumnezeu, care nu poate să greșească, nu va mai înfrâna dorințele noastre, vom trăi nelegiuit, în fărădelege.

3. Căci faptul de a fi cântărite actele noastre de către Dumnezeu privește nu numai folosul vieții în comun, dar și adevărul; pentru că, dacă se renunță la religie și la dreptate, pierzându-se rațiunea, vom recădea în prostia turmelor sau la cruzimea fiarelor, ba chiar mai rău, fiindcă fiarele cruță animalele din specia lor. 4. Ce va fi mai sălbatic, mai crud decât omul, dacă, desființată fiind teama de Dumnezeu, el va putea să dejoace și să disprețuiască forța legilor? 5. Prin urmare teama de Dumnezeu este singura în stare să păstreze societatea oamenilor, prin ea susținându-se, întărindu-se, conducându-se viața însăși. Această teamă va dispărea atunci când omul va fi convins că Dumnezeu este lipsit de mânie, deși nu numai folosul comun, dar însăși rațiunea și adevărul ne conving că el este impresionat și indignat atunci când se comit nedreptăți.

Va trebui însă să ne întoarcem la cele spuse mai sus și, pentru că am explicat că lumea a fost făcută de Dumnezeu, să arătăm și de ce a fost făcută.

Cap. XIII. Omnia tam bona quam mala hominis gratia facta sunt.

13, 1. Si consideret aliquis universam mundi administrationem, intelleget profecto quam vera sit sententia Stoicorum, qui aiunt nostra causa mundum esse constructum. Omnia enim quibus constat quaeque generat ex se mundus, ad utilitatem hominis accommodata sunt.

2. Homo igni utitur ad usum calefaciendi et luminis et molliendorum ciborum ferrique fabricandi, utitur fontibus ad potus et ad lavacra, fluminibus ad agros irrigandos terminandasque regiones, utitur terra ad percipiendam fructuum varietatem, planis ad segetem, collibus ad conserenda vineta, montibus ad usum arborum atque lignorum, utitur mari non solum ad commercia et copias ex longinquis regionibus perferendas, verum etiam ad ubertatem omnis generis piscium.

3. Quod si his elementis utitur quibus est proximus, non est dubium quin et caelo, quoniam et caelestium rerum officia ad fertilitatem terrae ex qua vivimus temperata sunt. 4. Sol irrequietis cursibus et spatiis inaequalibus orbes annuos conficit, et aut oriens diem promit ad laborem aut occidens noctem superducit ad requiem, et tum abscessu longius ad meridiem tum accessu propius ad septentrionem hiemis et aestatis vicissitudines facit, ut et hibernis umoribus ac pruinis in ubertatem terra pinguescat et aestivis caloribus vel herbidae fruges maturitate durentur vel quae sunt in umidis incocta et fervefacta mitescant. 5. Luna quoque nocturni temporis gubernatrix amissi ac recepti luminis vicibus menstrua spatia moderatur, et caecas tenebris horrentibus noctes fulgore suae claritatis illustrat, ut aestiva itinera et expeditiones et opera sine labore ac molestia confici possint, siquidem

«nocte leves melius stipulae, nocte arida prata tondentur».

Astra etiam cetera, vel ortu vel occasu suo, certis sationibus opportunitates temporum subministrant.

Cap. XIII. Toate cele bune, cât şi cele rele au fost făcute pentru om.

13, 1. Dacă va privi cineva universul în totalitatea dispunerii sale, va înțelege cu siguranță cât de adevărată este părerea stoicilor care susțin că lumea a fost zidită pentru noi. Căci toate în care constă şi pe care le naşte din ea însăşi sunt orientate spre folosul omului.

2. Omul se foloseşte de foc pentru căldură şi iluminat, pentru pregătirea alimentelor şi lucratul fierului; de izvoare se foloseşte pentru băut şi spălat, de fluvii la irigarea ogoarelor şi delimitarea ținuturilor; se foloseşte de pământ pentru obținerea feluritelor roade: de câmpii pentru recolte de grâu, de dealuri pentru cultivarea viței de vie, de munți având trebuință de arbori şi de lemne; de mare se foloseşte nu numai pentru negoț şi pentru a aduce bogății din ținuturi îndepărtate, dar şi pentru abundența peştilor de tot felul.

3. Iar dacă se foloseşte de aceste elemente de care este foarte aproape, fără îndoială că se foloseşte şi de cer, pentru că funcțiile corpurilor cereşti sunt dispuse spre fertilitatea pământului din care trăim. 4. Soarele, în cursele sale neîncetate şi pe spații inegale, descrie cercuri anuale; când răsare, aduce ziua pentru muncă, iar când apune, aduce noaptea, spre odihnă; pe de o parte prin îndepărtarea mai mare, spre sud, pe de alta prin apropierea mai accentuată, spre nord, produce alternarea iernii cu vara, încât pământul se fertilizează datorită umezelii iernii şi înghețului, în timp ce căldurile estivale coc roadele plantelor, întărindu-le, pe cele din sol umed, coapte prin încălzire, frăgezindu-le. 5. De asemenea luna, care guvernează pe timpul nopții, reglează durata lunilor, retrăgând ori oferind lumina rând pe rând; ea luminează cu strălucirea ei în nopțile adânci întunecimile care-ți dau fiori, făcând posibile, fără efort şi neplăceri, călătoriile, expedițiile şi muncile pe timpul verii, pentru că „noaptea firele subțiri de iarbă, pajiştile cu fân se cosesc mai uşor". Dar şi celelalte astre, prin ivirea ori dispariția lor, oferă anumitor semănături împrejurările priitoare ale timpului.

6. Sed et navigiis, quominus errabundo cursu per immensum vagentur, regimen praebent, cum ea rite gubernator observans ad portum destinati litoris pervehatur. 7. Ventorum spiritu attrahuntur nubes ut sata imbribus irrigentur, ut vites fetibus, arbusta pomis exuberent. Et haec per orbem vicibus exhibentur, ne desit aliquando quo vita hominum sustinetur.

- At enim ceteras animantes eadem terra nutrit et eiusdem fetu etiam muta pascuntur. 8. Num etiam mutorum causa deus laboravit? – Minime, quia sunt rationis expertia. Sed intellegimus et ipsa eodem modo in usum hominis a deo ficta partim ad cibos, partim ad vestitum, partim ad operis auxilia, ut clarum sit divinam providentiam rerum et copiarum abundantia hominum vitam instruere atque ornare voluisse, ob eamque causam et aerem volucribus et mare piscibus et terram quadrupedibus implevit.

9. Sed Academici contra Stoicos disserentes solent quaerere cur, si omnia deus hominum causa fecerit, etiam multa contraria et inimica et pestifera nobis reperiantur tam in mari quam in terra. 10. Quod Stoici veritatem non perspicientes ineptissime reppulerunt. Aiunt enim multa esse in gignentibus et in numero animalium quorum adhuc lateat utilitas sed eam processu temporum inventuiri, sicut iam multa prioribus saeculis incognita necessitas et usus invenerit. 11. – Quae tandem utilitas potest in muribus, in blattis, in serpentibus reperiri, quae homini molesta et perniciosa sunt? An medicina in his aliqua latet? Quae si est, invenietur aliquando; nempe adversus mala, cum id illi querantur esse omnino malum! 12.. – Viperam ferunt exustam in cineremque dilapsam mederi eiusdem bestiae morsui. – Quanto melius fuerat eam prorsus non esse quam remedium contra se ab ea ipsa desiderari!

6. Iar celor care navighează le prezintă un reper diriguitor, pentru a nu se rătăci în imensitate într-un mers fără țintă; observându-le, comandantul în mod sistematic se orientează către portul din litoralul căutat. 7. Suflul vântului aduce norii, terenurile însămânțate sunt udate de ploi, vița de vie se umple de rod, livezile de fructe. Şi acestea se produc rând pe rând, în mod ciclic, încât să nu lipsească vreodată ceea ce întreține viața oamenilor. - Dar acelaşi pământ le hrăneşte şi pe celelalte viețuitoare, chiar şi ființele fără grai trăiesc din rodul aceluiaşi pământ. 8. Oare şi pentru dobitoace a lucrat Dumnezeu? - Nicidecum, căci ele sunt lipsite de rațiune. Înțelegem însă că şi ele au fost create de Dumnezeu în acelaşi fel, spre folosul omului: unele pentru hrană, altele pentru îmbrăcăminte, altele ca să-i fie de ajutor în muncă; aşa încât devine limpede că providența divină a vrut să aibă grijă de viața omului, să o împodobească de abundența bunurilor, din care motiv a umplut atmosfera de păsări, marea de peşti, pământul de patrupede.

9. Adepții Academiei însă, polemizând adesea cu stoicii, se întreabă: dacă Dumnezeu le-a făcut pe toate pentru oameni, de ce multe se dovedesc a fi potrivnice, duşmănoase, primejdioase chiar pentru noi atât pe mare, cât şi pe uscat? 10. Stoicii, nestăpânind întru totul adevărul, au răspuns total neinspirat. Or, ei spun că se găsesc multe şi în rândul plantelor şi în cel al animalelor a căror utilitate nu este clară încă, dar, cu trecerea timpului, se va lămuri, aşa cum necesitatea şi practica au descoperit multe, necunoscute încă în cele dintâi secole. 11. Ce folos ar putea oferi şoarecii, libărcile, şerpii, care pentru om sunt neplăcute şi periculoase? Se ascunde oare în ele vreun leac? Dacă el există, va fi descoperit cândva; dar împotriva relelor, în timp ce adepții Academiei se plâng că acesta este cu adevărat răul. 12. Se spune că vipera, arsă şi transformată în cenuşă, vindecă de muşcătura ei înseşi. Cu cât mai de dorit ar fi fost ca ea să nu fi existat deloc, decât să se dorească un remediu de la ea chiar împotriva ei!

13. Brevius igitur ac verius respondere potuerunt in hunc modum: deus cum formaret hominem veluti simulacrum suum, quod erat divini opificii summum, inspiravit ei sapientiam soli, ut omnia imperio ac dicioni suae subiugaret omnibusque mundi commodis uteretur. Proposuit tamen ei et bona et mala, quia sapientiam dedit cuius omnis ratio in discernendis bonis ac malis sita est. 14. Non potest enim quisquam eligere meliora et scire quod bonum sit, nisi sciat simul reicere ac vitare quae mala sunt. Invicem sibi alterutra conexa sunt, ut sublato alterutro utrumque sit tolli necesse. 15. Propositis igitur bonis malisque tum demum opus suum peragit sapientia, et quidem bonum appetit ad utilitatem, malum reicit ad salutem. 16. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt quibus frui posset, sic etiam mala quae caveret. Nam si malum nullum sit, nullum periculum, nihil denique quod laedere hominem possit, tolletur omnis materia sapientiae nec erit homini necessaria.

17. Positis enim tantummodo in conspectu bonis quid opus est cogitatione, intellectu, scientia, ratione, cum, quocumque porrexerit manum, id naturae aptum et accommodatum sit? Ut si quis velit apparatissimam cenam infantibus qui nondum sapiant apponere, utique id appetent singuli quo unum quemque aut impetus aut fames aut etiam casus attraxerit, et, quidquid sumpserint, id illis erit vitale ac salubre. 18. Quid igitur nocebit eos sicuti sunt permanere et semper infantes ac nescios esse rerum? Si autem admisceas vel amara vel inutilia vel etiam venenata, decipientur utique per ignorantiam boni ac mali, nisi accedat his sapientia per quam habeant malorum reiectionem bonorumque dilectum. 19. Vides ergo magis propter mala opus nobis esse sapientia; quae nisi fuissent proposita, rationale animal non essemus.

13. Aşa că, mai pe scurt şi într-un mod mai adevărat, stoicii ar fi putut răspunde în felul următor: când Dumnezeu a format omul ca imagine a sa proprie, ceea ce însemna un vârf al creaţiei divine, numai lui i-a insuflat înţelepciune, încât să le supună pe toate puterii şi poruncii sale şi să se folosească de toate avantajele universului. I-a oferit însă şi bune şi rele, pentru că l-a dăruit cu înţelepciune, raţiunea acesteia constând în totalitate în faptul de a distinge cele bune de cele rele. 14. Căci nu poate cineva să atragă cele preferabile şi să ştie ce este binele fără a şti deopotrivă să respingă sau să se ferească de cele rele. Ele sunt legate unele de celelalte reciproc, încât, suprimat fiind unul, ambele vor fi suprimate în mod necesar. 15. Prin urmare, punându-i-se omului în faţă şi cele bune şi cele rele, atunci doar înţelepciunea îşi îndeplineşte misiunea şi, dorind binele pentru interesul propriu, respinge răul spre salvare. 16. Aşa încât, după cum cele bune sunt nelimitate spre a se putea folosi de ele, la fel şi cele rele de care să se ferească. Căci dacă n-ar exista niciun rău, nicio primejdie, în sfârşit nimic care să poată vătăma omul, s-ar pierde întregul conţinut al înţelepciunii, ca nemaifiind necesară omului.

17. Dar dacă cele bune în exclusivitate ar fi plasate la vedere, ce nevoie ar mai fi de gândire, înţelegere, cunoaştere, raţiune, când, oriunde ai întinde mâna, totul ţi-ar fi oferit şi pregătit propriei tale naturi? Spre exemplu, dacă ar intenţiona să pună la dispoziţie o masă perfect pregătită unor copii mici, care nu au încă simţul gustului, ei toţi vor dori acel bun spre care îi va atrage, pe fiecare în parte, fie instinctul, fie foamea, sau pur şi simplu întâmplarea; şi orice vor fi luat, le va întreţine viaţa şi va fi salutar. 18. Atunci, ce le-ar vătăma lor să rămână aşa cum sunt şi să fie în permanenţă prunci, necunoscători ai realităţii? Dar dacă, amestecându-li-se şi bucate amare, care nu fac bine, ori sunt chiar otrăvitoare, oricum ei se vor înşela datorită necunoaşterii binelui şi răului, până ajung la înţelepciunea datorită căreia să respingă ce-i rău şi să atragă pe cele bune. 19. Vezi aşadar că noi avem nevoie de înţelepciune în special datorită răului; el dacă nu ne-ar fi fost dat, nu am fi un animal raţional.

20. Quod si haec ratio vera est, quam Stoici nullo modo videre potuerunt, dissolvitur etiam illud argumentum Epicuri. Deus, inquit, aut vult tollere mala et non potest, aut potest et non vult, aut neque vult neque potest, aut et vult et potest. 21. Si vult et non potest, imbecillus est, quod in deum non cadit; si potest et non vult, invidus, quod aeque alienum est a deo; si neque vult neque potest, et invidus et imbecillus est ideoque nec deus; si et vult et potest, quod solum deo convenit, unde ergo sunt mala aut cur illa non tollit?

22. Scio plerosque philosophorum qui providentiam defendunt hoc argumento perturbari solere et invitos paene adigi ut deum nihil curare fateantur, quod maxime quaerit Epicurus; sed nos ratione perspecta formidolosum hoc argumentum facile dissolvimus. 23. Deus enim potest quidquid velit, et imbecillitas vel invidia in eo nulla est: potest igitur mala tollere sed non vult. Nec ideo tamen invidus est: idcirco enim non tollit quia sapientiam, sicut edocui, simul tribuit. Et plus est boni ac iucunditatis in sapientia quam in malis molestiae; sapientia enim facit ut etiam deum cognoscamus et per eam cognitionem immortalitatem assequamur, quod est summum bonum. Itaque nisi prius malum agnoverimus, nec bonorum poterimus agnoscere.

24. Sed hoc non vidit Epicurus nec alius quisquam: si tollantur mala, tolli pariter sapientiam nec ulla in homine virtutis remanere vestigia, cuius ratio in sustinenda et superanda malorum acerbitate consistit. 25. Ita propter exiguum compendium sublatorum malorum maximo et vero et proprio nobis bono careremus. Constat igitur omnia propter hominem proposita tam mala quam etiam bona.

20. Iar dacă acest raţionament pe care stoicii sub niciun chip n-au reuşit să-l vadă este adevărat, cade chiar şi vestitul argument al lui Epicur. Dumnezeu, spune el, fie că vrea să suprime relele şi nu poate, fie că poate, dar nu vrea, fie că nici nu vrea şi nici nu poate, fie că şi vrea şi poate. 21. Dacă vrea şi nu poate, înseamnă că e slab, ceea ce nu i se potriveşte lui Dumnezeu; dacă poate şi nu vrea, atunci e plin de pizmă, ceea ce este deopotrivă străin lui Dumnezeu; dacă nici nu vrea şi nici nu poate, este şi pizmaş şi slab, nefiind, prin urmare, Dumnezeu; dacă şi vrea şi poate, ceea ce i se potriveşte numai lui Dumnezeu, de unde atunci relele, sau de ce nu le suprimă?

22. Ştiu că majoritatea filosofilor care apără providenţa sunt tulburaţi în general de acest argument şi, fără voia lor, ajung pur şi simplu să consimtă că Dumnezeu nu are nicio grijă: exact ceea ce pretinde Epicur. Noi însă, înţelegând explicaţia, cu uşurinţă desfiinţăm acest argument care dă fiori. 23. Dumnezeu însă poate orice doreşte, în el neexistând nici neputinţă, nici gelozie; poate deci să suprime relele, dar nu vrea. Fără a fi totuşi din aceasta invidios. Şi tocmai de aceea nu suprimă răul, pentru că, aşa cum am arătat, i-a acordat omului înţelepciunea. Iar în înţelepciune există mai mult bine şi mai multă bucurie decât neplăcere în rele; căci înţelepciunea ne face chiar să-l cunoaştem pe Dumnezeu, iar prin cunoaşterea lui să accedem la nemurire, adică la binele suprem. Aşa că, dacă nu vom fi cunoscut mai întâi răul, nici binele nu vom reuşi să-l cunoaştem.

24. Dar nici Epicur, niciun altul nu au văzut aceasta: dacă sunt suprimate relele, este suprimată deopotrivă şi înţelepciunea, nemairămânând nici urmă de virtute în om, a cărei raţiune constă în suportarea şi învingerea greutăţii relelor. 25. Aşa încât, pentru un mărunt câştig, acela al suprimării relelor, am putea fi lipsiţi de cel mai mare şi adevărat bun, care ne este specific. Rezultă aşadar că toate, atât cele rele, cât şi cele bune, pentru om au fost statornicite.

Cap. XIV. Cur deus fecerit hominem.

14, 1. Sequitur ut ostendam cur fecerit hominem ipsum deus.

Sicut mundum propter hominem machinatus est, ita ipsum propter se tamquam divini templi antistitem, spectatorem operum rerumque caelestium. 2. Solus est enim qui sentiens capaxque rationis intellegere possit deum, qui opera eius admirari, virtutem potestatemque perspicere; idcirco enim consilio mente prudentia instructus est, ideo solus praeter ceteras animantes recto corpore ac statu fictus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse videatur; ideo sermonem solus accepit ac linguam, cogitationis interpretem, ut enarrare maiestatem domini sui possit, postremo idcirco ei cuncta subiecta sunt ut fictori atque artifici deo esset ipse subiectus.

3. Si ergo deus hominem suum voluit esse cultorem ideoque illi tantum honoris attribuit ut rerum omnium dominaretur, utique iustissimum est et eum qui tanta praestiterit amare et hominem qui sit nobiscum divini iuris societate coniunctus. Nec enim fas est cultorem dei a dei cultore violari. 4. Unde intellegimus religionis ac iustitiae causa esse hominem figuratum. Cuius rei testis est Marcus Tullius in libris De legibus ita dicens: «Sed omnium quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius quam plane intellegi nos ad iustitiam esse natos». 5. Quod si est verissimum, deus ergo vult omnes homines esse iustos, id est deum et hominem caros habere, deum scilicet honorare tamquam parentem, hominem diligere velut fratrem; in his enim duobus tota iustitia consisti. 6. Qui ergo aut deum non agnoscit aut homini nocet, iniuste et contra naturam suam vivit et hoc modo irrumpit institutum legemque divinam.

Cap. XIV. De ce Dumnezeu l-a creat pe om.

14, 1. Urmează să arăt de ce a făcut Dumnezeu omul.

Aşa cum a zidit lumea pentru om, astfel a zidit omul pentru sine ca pe un înainte-stătător al templului divin, spectator al operelor şi realităţilor celeste. 2. În fond, omul este singura fiinţă care, înzestrată cu simţire şi capabilă de raţiune poate să-l perceapă pe Dumnezeu, să-i admire lucrarea, să-i înţeleagă virtutea şi puterea. Tocmai de aceea el a fost dăruit cu judecată, minte, prudenţă, de aceea singurul dintre restul vieţuitoarelor a fost plăsmuit cu un corp drept, cu o statură dreaptă: ca să fie chemat către contemplarea Tatălui său. De aceea singurul a primit cuvântul şi limba ca interpret al gândirii, ca să poată prezenta măreţia stăpânului său; în sfârşit, de aceea toate i-au fost supuse lui, ca el însuşi să-i fie supus lui Dumnezeu creatorul şi artizanul.

3. Aşadar, dacă Dumnezeu a vrut ca omul să-i fie adorator şi de aceea i-a acordat atâta cinstire încât să le stăpânească pe toate, este cu desăvârşire drept să-l iubim pe cel care ne-a oferit atâtea, dar şi pe omul de care suntem legaţi prin tovărăşia legii divine. Căci este un sacrilegiu ca un cinstitor al lui Dumnezeu să necinstească pe un alt cinstitor al lui Dumnezeu. 4. De aici se înţelege că omul a fost făcut pentru religie şi pentru dreptate. Lucrul acesta îl mărturiseşte Marcus Tullius în cărţile sale *Despre legi*, când spune: „Dar dintre toate câte se dezbat între oamenii învăţaţi, nimic nu este cu certitudine mai important decât înţelegerea clară că noi ne-am născut pentru dreptate". 5. Dacă acesta este adevărul adevărat, Dumnezeu vrea ca toţi oamenii să fie drepţi, altfel spus să-l aibă la suflet pe Dumnezeu, dar şi pe om, pe Dumnezeu să-l cinstească de bună seamă ca pe un părinte, pe om să-l îndrăgească precum pe un frate; în aceste două obligaţii constă întreaga dreptate. 6. Iar cel care fie că nu-l recunoaşte pe Dumnezeu, fie că-i pricinuieşte neajunsuri omului, acela trăieşte nedrept, contra naturii sale şi, la modul acesta, răstoarnă orânduiala şi legea divină.

Cap. XV. Unde ad hominem peccata perveniant.

15, 1. Hic fortasse quaerat aliquis unde ad hominem peccata pervenerint aut quae pravitas divini instituti regulam ad peiora detorserit ut, cum sit ad iustitiam genitus, opera tamen efficiat iniusta.

2. Iam superius explicavi simul deum proposuisse bonum ac malum, et bonum quidem diligere, malum autem quod bono repugnat odisse, sed ideo malum permisisse ut et bonum emicaret, quod alterum sine altero, sicut saepe docui, intellegimus constare non posse. Denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus et invicem copulatis esse concretum, igneo et umido, nec potuisse lucem fieri nisi et tenebrae fuissent, quia nec superum esse potest sine infero nec oriens sine occidente nec calidum sine frigore nec molle sine duro.

3. Sic et nos ex duobus aeque repugnantibus compacti sumus, anima et corpore, quorum alterum caelo ascribitur quia tenue est et intractabile, alterum terrae quia comprehensibile est; alterum solidum et aeternum est, alterum fragile atque mortale. Ergo alteri bonum adhaeret, alteri malum, alteri lux, vita, iustitia, alteri tenebrae, mors, iniustitia. 4. Hinc extitit in hominibus naturae suae depravatio, ut esset necesse constitui legem qua possent et vitia prohiberi et virtutis officia imperari. 5. Cum igitur sint in rebus humanis bona et mala, quorum rationem declaravi, necesse est in utramque partem moveri deum, et ad gratiam cum iusta fieri videt, et ad iram cum cernit iniusta.

6. Sed occurrit nobis Epicurus ac dicit: si est in deo laetitiae affectus ad gratiam et odii ad iram, necesse est habeat et timorem et libidinem et cupiditatem ceterosque affectus qui sunt inbecillitatis humanae.

Cap. XV. Cum de ajung păcatele la om.

15, 1. Se va întreba probabil cineva cum de a ajuns păcatul până la om, ce strâmbătate a deturnat spre rău norma divină instituită, încât, deşi s-a născut pentru dreptate, omul săvârşeşte fapte nedrepte.

2. Am explicat mai sus că Dumnezeu a propus deopotrivă binele şi răul şi că el îndrăgeşte binele, dar urăşte răul pentru că se împotriveşte binelui; şi că de aceea a îngăduit răul, ca binele însuşi să se evidenţieze, înţelegând că unul fără celălalt, aşa cum adesea am arătat, nu poate exista. În sfârşit, universul însuşi este alcătuit din două elemente care se resping şi se unesc rând pe rând, din foc şi din apă, lumina n-ar fi putut exista dacă nu exista întunericul, după cum nici înaltul nu poate exista fără adânc, răsăritul fără apus, nici cald fără frig, nici moale fără tare.

3. Noi de asemenea am fost alcătuiţi din două elemente în aceeaşi măsură contrare, sufletul şi corpul, dintre care unul este destinat cerului, fiind delicat şi de neatins, celălalt pământului, pentru că este palpabil; unul e indivizibil şi veşnic, celălalt fragil şi muritor. Aşa că de unul se prinde binele, de celălalt răul, de unul lumina, viaţa, dreptatea, de celălalt întunericul, moartea, nedreptatea. 4. De aici s-a ivit în oameni coruperea naturii lor, încât a devenit necesar să fie stabilită o lege prin care viciile să poată fi interzise şi impuse îndatoririle virtuţii. 5. Prin urmare, existând printre cele omeneşti şi bune şi rele, a căror raţiune am arătat-o, este obligatoriu ca Dumnezeu să fie mişcat în ambele sensuri: şi către bunătate atunci când vede că se întâmplă lucruri bune, dar şi spre mânie când observă nedreptăţi.

6. Ne întâmpină însă Epicur, care spune: dacă există în Dumnezeu simţământul bucuriei determinant pentru bunătate şi al mâniei, care duce la ură, în mod necesar el va cunoaşte şi teama şi dorinţa, şi pofta şi celelalte porniri specifice neputinţei omeneşti.

7. – Non est necesse ut timeat qui irascitur, aut maereat qui gaudet; denique iracundi minus timidi sunt et natura laeti minus maerent. Quid opus est de humanis affectibus dicere quibus fragilitas nostra succumbit? Consideremus divinam necessitatem, nolo enim naturam dicere quia deus numquam creditur natus.

8. Timoris affectus habet in homine materiam, in deo non habet. Homo, quia multis casibus periculisque subiectus est, metuit ne qua vis maior existat quae illum verberet, spoliet, laceret, affligat, interimat, deus autem, in quem nec egestas nec iniuria nec dolor nec mors cadit, timere nullo pacto potest, quia nihil est quod ei vim possit afferre. 9. Item libidinis ratio et causa in homine manifesta est. Nam quia fragilis et mortalis effectus est, necessarium fuit alterum sexum diversumque constitui, cuius permixtione suboles effici posset ad continuandam generis perpetuitatem. 10. Haec autem libido in deo locum non habet, quia et fragilitas et interitus ab eo alienus est, nec ulla est apud eum femina cuius possit copulatione gaudere, nec successione indiget qui semper futurus est. 11. Eadem de invidia et cupiditate dici possunt, quae certis manifestisque de causis in hominem cadunt, in deum nullo modo.

12. At vero et gratia et ira et miseratio habent in deo materiam recteque illis utitur summa illa et singularis potestas ad rerum conservationem.

Cap. XVI. Quae materia sit in die miserationis: gratiae vel irae?

16, 1. Quaeret quispiam quae sit ista materia. – Primum accidentibus malis afflicti homines ad deum plerumque confugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum posse ab his iniurias propulsare. Hebet igitur deus causam miserandi; nec enim tam immitis est hominumque contemptor ut auxilium laborantibus deneget.

7. Dar nu este obligatoriu să se şi teamă cel care se mânie, nici să se întristeze cel care se bucură; de fapt, firile irascibile sunt mai puţin temătoare, iar cele vesele de la natură se întristează mai puţin. Ce nevoie este să vorbim despre afectele omeneşti cărora li se supune slăbiciunea noastră? Să avem în vedere necesitatea divină; nu vreau să spun natura, pentru că nu e de crezut că Dumnezeu s-a născut vreodată.

8. Sentimentul de teamă îşi are substanţa în om, nu în Dumnezeu Omul, fiind supus multor nenorociri ori primejdii, se teme să nu apară o forţă mai mare care să-l lovească, să-l prădeze, să-l sfâşie, să-l doboare, să-l distrugă; lui Dumnezeu însă, pe care nu-l ating nici lipsa, nici vătămarea, nici durerea, nici moartea, nu are cum să-i fie teamă, neexistând nimic care să-i poată provoca vreun neajuns. 9. În om însă raţiunea şi cauza dorinţei sunt clare. Pentru că a fost creat slab şi muritor, a fost necesar să fie creat sexul opus, complementar, ca prin unire să se nască urmaşi pentru a perpetua continuitatea speciei. 10. Această dorinţă însă nu-şi are rostul la Dumnezeu, pentru că fragilitatea şi destrămarea îi sunt străine; pe lângă el nu există vreo femeie de apropierea căreia s-ar putea bucura, nici de urmaşi nu duce lipsă, fiind veşnic. 11. Aceleaşi lucruri se pot spune despre invidie şi despre pofta fără frâu, care revin din motive certe şi evidente omului, în niciun chip lui Dumnezeu.

12. În schimb bunătatea, mânia, mila îşi află substanţa în Dumnezeu, el folosindu-le cu dreptate în atotputernicia sa unică spre păstrarea lumii.

Cap. XVI. Care va fi conţinutul zilei compătimirii: graţia ori mânia ?

16, 1. Va întreba cineva care este această substanţă. În primul rând, ori de câte ori se întâmplă un necaz, oamenii afectaţi de cele mai multe ori dau fuga la Dumnezeu să-l înduplece, să-l roage, încrezători că el poate să îndepărteze de ei nenorocirile. Deţine aşadar Dumnezeu argumentul milei, nefiind el aşa de neîmblânzit şi cu dispreţ faţă de oameni încât să refuze ajutorul celor încercaţi.

2. Item plurimi quibus persuasum est deo placere iustitiam; eumque, quia sit dominus ac parens omnium, venerantur et precibus assiduis ac frequentibus votis, dona et sacrificia offerunt, nomem eius laudibus prosequuntur, iustis ac bonis operibus demereri eum laborantes. Est ergo propter quod deus et possit et debeat gratificari. 3. Nam si nihil est tam conveniens deo quam beneficentia, nihil autem tam alienum quam ut sit ingratus, necesse est ut officiis optimorum sancteque viventium praestet aliquid ac vicem reddat, ne subeat ingrati culpam quae est etiam homini criminosa.

4. Contra autem sunt alii facinerosi ac nefarii qui omnia libidinibus polluant, caedibus vexent, fraudent, rapiant, periurent, nec consanguineis nec parentibus parcant, leges et ipsum etiam deum neglegant. Habet igitur in deo ira materiam. 5. Non est enim fas eum, cum talia fieri videat, non moveri et insurgere ad ultionem sceleratorum et pestiferos nocentesque delere, ut bonis omnibus consulat. Adeo et in ipsa ira inest gratificatio.

6. Inania ergo reperiuntur argumenta vel eorum qui, cum irasci deum nolunt, gratificari volunt, quia ne hoc quidem fieri sine ira potest, vel eorum qui nullum animi motum esse in deo putant. 7. Et quia sunt aliqui affectus qui non cadunt in deum, ut libido, timor, avaritia, maeror, invidia, omni prorsus affectu eum vacare dixerunt. His enim vacat quia vitiorum affectus sunt, eos autem qui sunt virtutis, id est ira in malos, caritas in bonos, miseratio in afflictos, quoniam divina potestate sunt digna, proprios et iustos et veros habet.

2. De asemenea sunt foarte mulți cei convinși că lui Dumnezeu îi este dragă dreptatea. Fiind el stăpânul și părintele tuturor, îl venerează prin rugăciuni permanente și frecvente făgăduințe, oferindu-i daruri și sacrificii, slăvindu-i numele prin cuvinte de laudă, străduindu-se să-l câștige prin eforturi drepte și bune. Există deci argumente ca Dumnezeu să poată și să trebuiască să fie recunoscător. 3. Iar dacă nimic nu i se potrivește mai bine lui Dumnezeu decât binefacerea, nimic nu-i va fi mai străin decât ingratitudinea; în mod necesar el va răspunde binefacerilor venite din partea celor mai buni, a celor care trăiesc în sfințenie, revanșându-se, ca să nu cadă în greșeala ingratitudinii, condamnabilă chiar și pentru om.

4. Dimpotrivă, alții sunt criminali și nelegiuiți, pângăresc totul cu poftele lor, le tulbură pe toate prin violență, fură, jecmănesc, sunt sperjuri, nu-și cruță nici rudele, nici părinții, nu le pasă nici de legi, nici chiar de Dumnezeu. Are deci Dumnezeu materie pentru mânia sa. 5. Ar fi o nelegiuire ca, văzând că se întâmplă așa ceva, să nu fie mișcat, să nu se ridice pentru a-i pedepsi pe criminali, pentru a-i nimici pe vătămători, pe purtătorii de ciumă, venind în ajutor tuturor celor buni. Astfel se argumentează binefacerea în mânia însăși.

6. Așa că se dovedesc fără sens argumentele și ale celor care susțin că Dumnezeu nu cunoaște mânia, ci doar bunăvoința, din moment ce aceasta nu se poate manifesta fără mânie, dar și ale celor care consideră că Dumnezeu nu cunoaște nicio mișcare a sufletului. 7. Cum există și alte afecte care nu i se potrivesc lui Dumnezeu, precum pofta, teama, lăcomia, tristețea, invidia, ei au spus că este lipsit absolut de orice sentiment. Este într-adevăr lipsit de aceste afecte, pentru că sunt vicii; cele care sunt însă virtuți și anume mânia față de cei răi, dragostea pentru cei buni, mila pentru cei în suferință, fiind ele demne de puterea divină, drepte și adevărate, sunt ale lui proprii.

8. Quae profecto nisi habeat, humana vita turbabitur atque ad tantam confusionem deveniet status rerum ut contemptis superatisque legibus sola regnet audacia, ut nemo denique tutus esse possit nisi qui viribus praevaleat: ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. Nunc vero, quoniam et mali poenam et boni gratiam et afflicti opem sperant, et virtutibus locus est et scelera rariora sunt.

9. – At enim plerumque et scelerati feliciores sunt et boni miseriores et iusti ab iniustis impune vexantur. – Considerabimus postea cur ista fiant; interim de ira explicemus an sit aliqua in deo, utrum nihil curet omnino nec moveatur ad ea quae impie geruntur.

Cap. XVII. Deus administrat mundum et regit hominum actus. Et per consequens irascitur.

17, 1. Deus, inquit Epicurus, nihil curat. – Nullam igitur habet potestatem, curare enim necesse est eum qui habeat; vel si habet et non utitur, quae tanta neglegentiae causa est ut ei non dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit vilis?

2. – Ideo, inquit, incorruptus est ac beatus quia semper quietus. – Cui ergo administratio tantarum rerum cessit, si haec a deo neglegantur quae videmus ratione summa gubernari? Aut quietus esse quomodo potest qui vivit ac sentit? Nam quies aut somni res est aut mortis. 3. Sed nec somnus habet quietem. Nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit, animus tamen irrequietus agitatur; imagines sibi quas cernat affingit ut naturalem suum motum exerceat varietate visorum, avocatque se falsis dum membra saturentur ac vigorem capiant de quiete.

8. Dacă nu le-ar avea pe acestea, viața oamenilor ar fi tulburată şi starea lucrurilor ar atinge o astfel de confuzie, încât, legile fiind disprețuite şi eludate, ar domni doar neruşinarea, nimeni nu ar mai putea să fie sigur de nimic, în afara celui ce s-ar bizui pe forța sa. Astfel întregul pământ ar fi pustiit precum într-un jaf universal. Acum însă, pentru că cei răi îşi aşteaptă pedeapsa, cei buni mulțumirea, cei năpăstuiți speranța, pe de o parte virtuțile îşi au locul lor, pe de alta şi fărădelegile sunt mai rare.

9. – Totuşi, de foarte multe ori criminalii sunt mai fericiți, iar cei buni mai amărâți, în timp ce drepții sunt chinuiți de cei nedrepți, aceştia nefiind pedepsiți. – Vom analiza după aceea de ce se întâmplă aşa ceva; deocamdată să lămurim, relativ la mânie, dacă există vreuna, ori Dumnezeu nu se interesează de absolut nimic şi nici nu e mişcat de ceea ce se întâmplă împotriva legii.

Cap. XVII. Dumnezeu poartă de grijă universului şi dirijează faptele oamenilor. Drept urmare el se mânie.

17, 1. Dumnezeu, spune Epicur, nu se îngrijeşte de nimic. - Nu are deci nicio putere, căci se îngrijeşte de ceva acela care are puterea să o facă. Iar dacă are şi nu se foloseşte de ea, care să fie argumentul unei neglijențe de aşa dimensiuni, încât pentru el nu numai - să zicem - specia umană, dar universul însuşi este lipsit de importanță ?

2. - Tocmai de aceea, spune el, Dumnezeu e nestricăcios şi fericit, pentru că este în permanență netulburat. - Cui i-a cedat el însă administrarea unor aşa de importante lucruri, dacă cele pe care le ştim că sunt guvernate prin cea mai mare rațiune vor fi neglijate de către Dumnezeu? Sau: cum de poate cineva să fie netulburat când este cu viață şi simțire? Căci repaosul ține fie de somn, fie de moarte. 3. Nici măcar somnul nu presupune repaosul. Pentru că, atunci când ațipim, corpul se odihneşte într-adevăr, dar spiritul se agită neliniştit; el plăsmuieşte imagini pe care le priveşte, exersându-şi astfel mişcarea sa naturală prin varietatea viziunilor, abandonându-se nălucirilor până ce membrele se liniştesc şi îşi capătă vigoarea din odihnă.

4. Quies igitur sempiterna solius mortis est. Si autem mors deum non attingit, deus igitur numquam quietus est. Dei vero actio quae potest esse nisi mundi administratio? Si vero mundi curam gerit, curat igitur hominum vitam deus et singulorum actus animadvertit eosque sapientes ac bonos esse desiderat. 5. Haec est voluntas dei, haec divina lex; quam qui sequitur, qui observat, deo carus est. Necesse est igitur ut ira moveatur deus adversus eum qui hanc aeternam divinamque legem aut violaverit aut spreverit.

6. – Si nocet, inquit, alicui deus, iam bonus non est. – Non exiguo falluntur errore qui censuram sive humanam sive divinam acerbitatis et malitiae nomine infamant, putantes nocentem dici oportere qui nocentes afficit poena. Quod si est, nocentes igitur leges habemus quae peccantibus supplicia sanxerunt, nocentes iudices qui scelere convictos poena capitis afficiunt. 7. Quod si et lex iusta est quae et nocenti retribuit quod meretur, et iudex integer ac bonus dicitur cum male facta vindicat – bonorum enim salutem custodit qui malos punit –, ergo et deus cum malis obest, nocens non est; is est autem nocens qui aut innocenti nocet aut nocenti parcit, ut pluribus noceat.

8. Libet quaerere ab his qui deum faciunt immobilem, si quis habeat rem, domum, familiam servique eius contemnentes patientiam domini omnia eius invaserint, ipsi bonis eius fruantur, ipsos familia eius honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur, utrumne sapiens esse possit qui contumelias non vindicet suisque rebus eos frui patiatur in quos habeat potestatem? Quae tanta in quoquam potest patientia reperiri? si tamen patientia nominanda est et non stupor quidam insensibilis.

4. Aşa că odihna veşnică este proprie doar morţii. Iar dacă moartea nu-l atinge pe Dumnezeu, niciodată Dumnezeu nu va fi în repaos. Care poate să fie activitatea lui Dumnezeu dacă nu administrarea lumii? Dacă poartă de grijă lumii, atunci Dumnezeu se îngrijeşte şi de viaţa oamenilor, observă faptele fiecăruia în parte, dorindu-şi ca aceştia să fie înţelepţi şi buni. 5. Aceasta este voinţa lui Dumnezeu, aceasta legea divină; cel care o urmează, înţelegând-o, îi este drag lui Dumnezeu. Se impune deci ca Dumnezeu să fie împins de mânie împotriva celui care ar încălca sau disprețui această lege eternă şi divină.

6. Dacă Dumnezeu vatămă pe cineva – spune el – deja nu mai e bun. - Nu cad într-o greşeală mai mică cei care defăimează severitatea, umană ori divină, numind-o cruzime sau răutate, ei considerând că trebuie numit răufăcător acela care aplică o pedeapsă răufăcătorilor. Dacă este aşa, răufăcătoare sunt atunci legile care au prescris pedepse pentru cei care greşesc, răufăcători sunt judecătorii care aplică pedeapsa cu moartea celor dovediţi a fi criminali. 7. Or, dacă este dreaptă legea care oferă unui vinovat ceea ce merită, dacă este socotit corect şi bun judecătorul care pedepseşte cu aceeaşi măsură faptele rele – căci îi salvează pe cei buni cel ce-i pedepseşte pe răi –, aşadar şi Dumnezeu când se opune celor răi nu este un răufăcător; răufăcător este însă cel care vatămă un nevinovat sau cruţă un vinovat, făcând astfel rău mai multora.

8. Găsesc cu cale să-i întreb pe cei care îl consideră pe Dumnezeu indiferent: dacă cineva are o situaţie, o casă, o gospodărie, iar sclavii acestuia, disprețuind răbdarea stăpânului lor, le vor fura pe toate, ei înşişi bucurându-se de bunurile lui, dacă toţi ceilalţi din familie îi vor onora, în timp ce stăpânul va fi disprețuit de toţi, luat în râs, lăsat deoparte, înţelept oare poate fi cel care nu va răzbuna insultele, dar va îngădui să se bucure de bunurile lui cei pe care îi are în stăpânire? Este posibil să afli o răbdare aşa de fără rost la cineva? Dacă mai trebuie numită răbdare şi nu o uimitoare lipsă de simţire.

9. – Sed facile est ferre contemptum. – Quid si fiant illa quae a Cicerone dicuntur? «Etenim quaero, si quis pater familias liberis suis a servo interfectis, uxore occisa, incensa domo supplicium de servo non quam acerrimum sumpserit, utrum is clemens ac misericors an inhumanus et crudelissimus esse videatur?»

10. Quod si eiusmodi facinoribus ignoscere crudelitatis est potius quam pietatis, non est ergo virtutis in deo ad ea quae iniuste fiunt non commoveri. 11. Nam mundus tamquam dei domus est et homines tamquam servi; quibus si ludibrio sit nomen eius, qualis aut quanta patientia est? ut honoribus suis cedat, ut prava et iniqua fieri videat et non indignetur, quod proprium et naturale est ei cui peccata non placeant? 12. Irasci ergo rationis est; auferuntur enim delicta et refrenatur licentia, quod utique iuste sapienterque fit. Sed Stoici non viderunt esse discrimen recti et pravi, esse iram iustam, esse et iniustam; et quia medellam rei non inveniebant, voluerunt eam penitus excidere. Peripatetici vero non excidendam sed temperandam esse dixerunt; quibus in sexto libro Institutionum satis respondimus.

13. Nescisse autem philosophos quae ratio esset irae apparet ex finitionibus eorum, quas Seneca enumeravit in libris quos de ira composuit: «Ira est, inquit, cupiditas ulciscendae iniuriae aut, ut ait Posidonius, cupiditas puniendi eius a quo te inique putes laesum»; «Quidam ita finierunt: ira est incitatio animi ad nocendum ei qui aut nocuit aut nocere voluit»; «Aristotelis definitio non multum a nostra abest. Ait enim iram esse cupiditatem doloris reponendi.» 14. Haec est ira de qua superius diximus iniusta, quae etiam mutis inest, in homine vero cohibenda est, ne ad aliquod maximum malum prosiliat per furorem. Haec in deo esse non potest quia inlaesibilis est, in homine autem quia fragilis est invenitur. Inurit enim laesio dolorem et dolor facit ultionis cupiditatem.

9. – Disprețul se suportă ușor totuși. – Dar dacă se întâmplă cele relatate de Cicero? „Întreb: un tată de familie, fiindu-i copiii măcelăriți de un sclav, soția ucisă, casa incendiată, dacă nu i-ar rezerva sclavului chinul cel mai cumplit, ar părea oare clement și plin de milă, ori inuman și extrem de crud?

10. Dacă a ierta nelegiuiri de felul acesta ține mai curând de cruzime decât de pietate, pentru Dumnezeu nu înseamnă virtute a nu se lăsa mișcat de cele ce se întâmplă în afară dreptății. 11. Căci lumea este precum casa lui Dumnezeu, iar oamenii precum sclavii. Dacă numele lui ajunge spre bătaia de joc a acestora, care și câtă mai poate fi răbdarea lui? Să renunțe oare la cinstiri, să vadă că se întâmplă lucruri rele și nedrepte și să nu se idigneze, ceea ce este propriu și firesc pentru cel care nu agreează păcatele? 12. A te mânia ține de rațiune. Prin ea sunt respinse delictele și este înfrânată necuviința, lucru întru totul drept și înțelept. Dar stoicii n-au văzut că există o deosebire între drept și strâmb, că există o mânie dreaptă, dar și una nedreaptă; și, negăsind un remediu pentru situație, au decis să o excludă totalmente. Peripateticii însă nu au spus că ar trebui extirpată, ci temperată. Lor le-am răspuns suficient în cartea a VI-a a *Instituțiilor*.

13. Că filosofii nu au înțeles însă care este rațiunea mâniei reiese din definițiile acestora, enumerate de Seneca în cărțile pe care le-a compus despre mânie: „Mânia, spune el, este dorința de a pedepsi o nedreptate, sau, după cum spune Poseidonius, dorința de a-l pedepsi pe acela de care tu te consideri că ai fost rănit pe nedrept"; „Alții au definit-o astfel: mânia este pornirea sufletului spre a vătăma pe acela care te-a vătămat sau a vrut să te vatăme"; „Definiția lui Aristotel nu e cu mult departe de a noastră. El spune că mânia este dorința de a răspunde durerii prin durere". 14. Aceasta este mânia relativ la care am spus mai sus că este nedreaptă, care există chiar și la animalele fără grai, dar care la om trebuie să fie reținută, ca să nu se ajungă la vreun rău mai mare, datorită furiei. Ea nu poate exista la Dumnezeu, el neputând fi rănit; se găsește însă la om, fiind el ființă fragilă. Căci rănirea provoacă o durere arzătoare, iar durerea determină dorința de răzbunare.

15. Ubi est ergo ira illa iusta qua movetur adversum delinquentes? Quae utique non est cupiditas ultionis, quia non praecedit iniuria. 16. Non dico de his qui adversum leges peccant: quibus etsi iudex sine crimine irasci potest, fingamus tamen eum sedato animo esse debere cum subicit poenae nocentem, quia legum sit minister, non animi aut potestatis suae; sic enim volunt qui iram conantur evellere. Sed de his potissimum dico qui sunt nostrae potestatis, ut servi, ut liberi, ut coniuges, ut discipuli: quos cum delinquere videmus, incitamur ad coercendum. 17. Necesse est enim bono ac iusto displicere quae prava sunt, et cui malum displicet movetur cum it fieri videt. Ergo surgimus ad vindictam, non quia laesi sumus, sed ut disciplina servetur, mores corrigantur, licentia comprimatur. 18. Haec est ira iusta; quae sicut in homine necessaria est ad pravitatis correctionem, sic utique in deo, a quo ad hominem pervenit exemplum. 19. Nam sicuti nos potestati nostrae subiectos coercere debemus, ita etiam deus peccata universorum debet coercere. Quod ut faciat, irascatur necesse est, quia naturale est bomo ad alterius peccatum moveri et incitari.

20. Ergo ita definire debuerunt: ira est motus animi ad coercenda peccata insurgentis. Nam definitio Ciceronis, «ira est libido ulciscendi», non multum a superioribus distat. 21. Ira autem quam possumus vel furorem vel iracundiam nominare, haec ne in homine quidem debet esse quia tota vitiosa est, ira vero quae ad correctionem vitiorum pertinet, nec homini adimi debet nec deo potest, quia et utilis est rebus humanis et necessaria.

15. Unde este atunci mânia aceea dreaptă prin care omul este pornit împotriva celor vinovați? Aceasta nu poate fi dorință de răzbunare, ea nefiind precedată de o nedreptate.

16. Nu vorbesc despre cei care greşesc împotriva legilor; chiar dacă un judecător s-ar putea mânia pe ei fără a fi păgubit personal, să ne imaginăm totuşi că el trebuie să fie cu sufletul netulburat atunci când supune un vinovat la o pedeapsă, el fiind slujitorul legilor, nu al sufletului şi al puterii sale; aşa ceva vor cei care se străduiesc să extirpe mânia. Vorbesc însă în primul rând despre cei care sunt sub tutela noastră, precum sclavii, copiii, soțiile, elevii: pe ei, când îi vedem că fac o greşeală, suntem îndemnați să-i înfrânăm. 17. Se impune ca omului bun şi drept să-i displacă ceea ce e rău; şi cel căruia îi displace răul este mişcat atunci când vede că el se produce. Aşa că ne orientăm spre răzbunare nu pentru că am fost răniți, ci ca să se păstreze disciplina, să se redreseze moravurile, să fie reprimată obrăznicia. 18. Aceasta este dreapta mânie; aşa cum ea este necesară omului pentru corectarea strâmbătății, absolut la fel este şi pentru Dumnezeu, căci de la el exemplul ajunge la om. 19. Şi după cum noi suntem datori să-i corectăm pe cei supuşi puterii noastre, la fel şi Dumnezeu trebuie să corecteze greşelile tuturor. Ca să facă asta este necesar să se mânie, căci este natural ca omul bun să fie mişcat şi pornit contra greşelii cuiva.

20. Prin urmare astfel ar fi trebuit să definească mânia: o mişcare a sufletului care se ridică spre corectarea greşelilor. Definiția lui Cicero: „mânia este dorința de răzbunare", nu se deosebeşte cu mult de acelea ale predecesorilor. 21. Dar mânia pe care putem să o numim fie furie, fie pornire violentă, aceasta nici n-ar trebui să existe în om, fiind plină de neajunsuri; în schimb mânia care conduce la corectarea greşelilor nici omului nu trebuie să-i fie suprimată, nici lui Dumnezeu nu va fi posibil să i se suprime, ea fiind utilă şi necesară în treburile omeneşti.

Cap. XVIII. Sine ira peccata non corriguntur.

1. Quid opus est, inquiunt, ira, cum sine hoc affectu peccata corrigi possint?

- Atquin nullus est qui peccantem possit videre tranquille. Possit fortasse qui legibus praesidet, quia facinus non sub oculis eius admittitur sed defertur aliunde tamquam dubium. Nec umquam potest scelus esse tam clarum ut defensioni locus non sit, et ideo potest iudex non moveri adversum eum qui potest innocens inveniri, cumque detectum facinus in lucem venerit, iam non sua sed legum sententia utitur.

2. Sed potest concedi ut sine ira faciat quod facit – habet enim quod sequatur - : nos certe, cum domi peccatur a nostris, sive id cernimus sive sentimus, indignari necesse est; ipse enim peccati aspectus indignus est. 3. Nam qui non movetur omnino, aut probat delicta, quod est turpius et iniustius, aut molestiam castigandi fugit, quam sedatus animus et quieta mens aspernatur ac renuit nisi stimulaverit ira et incitaverit; qui autem, cum moveatur, tamen intempestiva lenitate vel saepius quam necesse est vel etiam semper ignoscit, is plane et illorum vitam perdit quorum audaciam nutrit ad facinora maiora et sibi ipse aeternam molestiarum materiam subministrat. Vitiosa est ergo in peccatis irae suae cohibitio.

4. Laudatur Archytas Tarentinus qui, cum in agro corrupta esse omnia comperisset vilici sui culpa: «Miserum te, inquit, quem iam verberibus necassem nisi iratus essem!» 5. Unicum hoc exemplum temperantiae putant, sed auctoritate ducti non vident quam inepta et locutus fuerit et fecerit. Nam si «ut ait Plato: nemo prudens punit quia peccatum est sed ne peccetur», apparet quam malum vir sapiens proposuerit exemplum.

Cap. XVIII. Fără mânie păcatele nu se corectează.

18, 1. Ce nevoie este de mânie, spun ei, când şi fără acest afect păcatele pot fi corectate?

- Totuşi nu este cineva care să suporte liniştit văzând cum se greşeşte. Probabil este posibil pentru cel ce prezidează legile, pentru că fapta nu se petrece sub ochii lui, ci îi este relatată de undeva, ca şi îndoielnică. În plus, niciodată o nelegiuire nu poate fi atât de evidentă, încât apărarea să nu-şi aibă locul; de aceea judecătorul nu are dreptul să se îndârjească împotriva unuia care poate fi găsit nevinovat, dar când fapta rea a fost dezvăluită şi s-a făcut lumină, de acum el se foloseşte de sentința legilor, nu de a sa proprie.

2. In privința judecătorului putem fi de acord că face fără mânie ceea ce face – pentru că el are de urmat legea - ; noi însă, când se greşeşte de către ai noştri, lângă noi, fie că vedem, fie că ne dăm seama şi, în mod necesar, ne indignăm. Însuşi spectacolul greşelii ne indignează. 3. De fapt, acela care nu este mişcat în general de nimic, fie chiar aprobă delictul, ceea ce este extrem de ruşinos şi nedrept, fie că respinge neplăcerea de a mustra, pe care un suflet calm şi o minte liniştită o disprețuiesc şi o resping dacă nu vor fi îmboldite şi determinate de mânie. Iar cel care, deşi este impresionat, totuşi, datorită unei culanțe neavenite, iartă mai des decât s-ar cuveni sau chiar întotdeauna, acesta în mod sigur pierde viața celor a căror îndrăzneală o întreține către nelegiuiri mai mari, în timp ce el însuşi îşi procură substanța unor permanente neplăceri. Prin urmare stoparea mâniei în fața greşelilor este defectuoasă.

4. Este lăudat Archytas din Tarent care, deşi descoperise că toată recolta de pe ogor se pierduse din vina administratorului său, spune: „Nenorocitule, te-aş ucide în bătaie dacă n-aş fi mânios!" 5. Acesta trece pentru ei drept un exemplu unic de stăpânire; seduşi însă de autoritatea omului, ei nu văd ce nerozii a spus şi a făcut. Căci dacă, „Niciun om cu judecată nu pedepseşte pentru că s-a greşit, ci ca să nu se greşească.", după cum zice Platon, reiese ce rău exemplu a propus bărbatul înțelept.

6. Si enim senserint servi dominum suum saevire cum non irascitur, tum parcere cum irascitur, non peccabunt utique leviter ne verberentur, sed quantum poterunt gravissime, ut stomachum perversi hominis incitent atque impune discedant.

7. Ego vero laudarem si, cum fuisset iratus, dedisset irae suae spatium, ut residente per intervallum temporis animi tumore haberet modum castigatio. 8. Non ergo propter irae magnitudinem donanda erat poena sed differenda, ne aut peccanti maiorem iusto dolorem inureret aut castiganti furorem. Nunc vero quae tandem aequitas aut quae sapientia est, ut aliquis ob exiguum delictum puniatur, ob maximum non puniatur?

9. Quod si naturam rerum causasque didicisset, numquam tam importunam continentiam profiteretur, ut nequam servus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. 10. Nam sicut corpus humanum deus multis et variis sensibus ad usum vitae necessariis instruxit, sic et animo varios attribuit affectus quibus vitae ratio constaret; ut libidinem prodendae subolis gratia dedit, sic iram cohibendorum causa delictorum. 11. Verum hi qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libidine utuntur ad corruptelas et ad voluptatem, sic irae affectu ad nocendum his quos odio habent. Irascuntur ergo etiam non peccantibus, irascuntur etiam paribus aut etiam superioribus. Hinc cottidie ad immania facinora prosilitur, hinc tragoediae saepe nascuntur. 12. Esset igitur laudandus Archytas si, cum alicui civi et pari facienti sibi iniuriam fuisset iratus, repressisset se tamen et patientia furoris impetum mitigasset. Haec sui cohibitio gloriosa est qua compescitur aliquod imminens magnum malum, servorum autem filiorumque peccata non coercere peccatum est; evadent enim ad maius malum per impunitatem. Hic non cohibenda ira sed etiam, si iacet, excitanda est.

6. Dacă sclavii vor înțelege că stăpânul lor se înfurie când nu este mânios, dar se stăpânește când e mânios, sigur nu vor face greșeli mărunte ca să nu fie bătuți, ci, pe cât le va sta în putință, foarte grave, ca să-i atâțe mânia omului răvășit, iar ei să scape nepedepsiți.

7. Eu l-aș lăuda într-adevăr dacă, fiind mânios, ar fi acordat un răgaz mâniei sale, ca, liniștindu-se în intervalul de timp clocotirea din suflet, pedeapsa să-și aibă o măsură. 8. Așa că nu în raport de mărimea mâniei trebuia acordată pedeapsa, ci trebuia amânată, ca să nu-i cauzeze vinovatului o durere mai mare decât cea cuvenită, iar celui ce-și făcea dreptate o furie de asemenea mai mare. Or, acum, ce echitate, sau ce înțelepciune este aceasta, când cineva este pedepsit pentru un delict minor, dar nu pentru unul foarte serios?

9. Dacă ar fi cunoscut natura și cauzele lucrurilor, nu ar fi recurs niciodată la o stăpânire atât de nepotrivită, încât un sclav netrebnic să se bucure că stăpânul se mâniase pe el. 10. În măsura în care Dumnezeu a înzestrat corpul omenesc cu multe și felurite simțiri necesare în cursul vieții, la fel a atribuit și sufletului diferite afecte prin care să se păstreze sensul vieții; a dat astfel dorința de procreare, dar și mânia pentru reprimarea greșelilor. 11. În schimb, cei care nu cunosc limitele binelui și răului, se folosesc de dorință pentru desfrâu și plăceri, după cum de sentimentul mâniei pentru a face rău celor pe care îi urăsc. Ei se mânie chiar și împotriva celor nevinovați, împotriva egalilor ori superiorilor. De aici se ajunge zilnic la fapte barbare, de aici se nasc frecventele tragedii. 12. Archytas ar fi fost de lăudat în situația în care, fiind mâniat pe un concetățean, un egal de-al său, care i-a pricinuit un neajuns, el s-ar fi stăpânit totuși și, prin răbdare, ar fi domolit pornirea furiei. Această stăpânire de sine este glorioasă, prin ea suprimând un mare rău iminent; dimpotrivă, a nu corecta greșelile sclavilor și fiilor este o greșeală, pentru că, datorită nepedepsirii, ei o vor apuca spre un rău mai mare. În acest caz mânia nu trebuie reținută, ci, dacă lâncezește, trebuie trezită.

13. Quod autem de homine dicimus, idem etiam de deo, qui hominem similem sui fecit. Omitto de figura dei dicere, quia Stoici negent habere ullam formam deum, et ingens alia materia nascetur si eos coarguere velim; de animo tantum loquor.

14. Si deo subiacet cogitare, sapere, intellegere, providere, praestare, ex omnibus autem animalibus homo solus haec habet, ergo ad dei similitudinem factus est. Sed ideo procedit in vitium, quia de terrena fragilitate permixtus non potest id quod a deo sumpsit incorruptum purumque servare, nisi ab eodem deo iustitiae praeceptis imbuatur.

Cap. XIX. Homo ex corpore vitia et ex anima virtutes habet. Cum velit deus homines bonos esse, eorum vitiis irascitur.

1. Sed quoniam compactus est, ut diximus, e duobus, animo et corpore, in altero virtutes, in altero vitia continentur et impugnant invicem. Animi enim bona, quae sunt in continendis libidinibus, contraria sunt corpori et corporis bona, quae sunt in omni genere voluptatum, inimica sunt animo.

2. Sed si virtus animi repugnaverit cupiditatibus easque compresserit, erit vere deo similis. Unde apparet animam hominis, quae virtutem divinam capit, non esse mortalem. 3. Sed discrimen illud est quod, cum virtus habeat amaritudinem et sit dulcis illecebra voluptatis, vincuntur plurimi et abstrahuntur ad suavitatem. Hi vero, quia se corpori rebusque terrenis addixerunt, premuntur in terram nec assequi possunt divini muneris gratiam, quia se vitiorum labibus inquinaverunt. 4. Qui autem deum secuti eique parentes corporis desideria contempserint et virtutem praeferentes voluptatibus innocentiam iustitiamque servaverint, hos deus ut sui similes recognoscit.

13. Iar ceea ce spunem despre om, trebuie spus şi despre Dumnezeu, care a făcut omul asemănător sieşi. Nu vorbesc despre figura lui Dumnezeu, căci stoicii resping ideea că Dumnezeu ar avea vreo formă (s-ar naşte de aici un subiect enorm dacă m-aş apuca să le argumentez); vorbesc însă numai despre suflet.

14. Dacă lui Dumnezeu îi aparţin: gândirea, cunoaşterea, înţelegerea, previziunea, faptul de a stăpâni, iar dintre toate vieţuitoarele doar omul deţine toate acestea, înseamnă că el a fost făcut după asemănarea lui Dumnezeu. El ajunge totuşi în greşeală pentru că, fiind părtaş la fragilitatea terestră, nu poate păstra intact şi pur ceea ce a primit de la Dumnezeu, decât dacă se împărtăşeşte de la acelaşi Dumnezeu cu preceptele dreptăţii.

Cap. XIX. Viciile omului se datorează corpului, virtuţile – sufletului. Pentru că Dumnezeu doreşte ca oamenii să fie buni, el se mânie pe viciile acestora.

19, 1. Fiind însă alcătuit, aşa cum am spus, din două elemente, din suflet şi din corp, în unul sunt conţinute virtuţile, în altul viciile, ele luptându-se reciproc. Căci bunurile sufletului, care constau în stăpânirea dorinţelor, sunt contrare corpului, iar bunurile corpului, care constau în felurimea plăcerilor, sunt potrivnice sufletului.

2. Iar dacă virtutea sufletului se va opune poftelor şi le va reprima, atunci el va fi asemănător lui Dumnezeu. De unde se vede că sufletul omului, receptiv la virtutea divină, nu este muritor. 3. Deosebirea este însă că, în timp ce virtutea presupune neplăceri, iar plăcerea farmecul dulce, foarte mulţi sunt învinşi şi târâţi către cele agreabile. Ei, dedicându-se corpului şi celor terestre, sunt apăsaţi la pământ şi nu pot dobândi graţia darului divin, pentru că s-au pângărit de stricăciunea viciilor. 4. Pe cei care, urmându-l pe Dumnezeu şi supunându-i-se, au dispreţuit dorinţele corpului şi, punând mai presus de plăceri virtutea, au păstrat nevinovăţia şi dreptatea, Dumnezeu pe aceştia îi recunoaşte asemănători sieşi.

5. Cum igitur sanctissimam legem posuerit velitque universos innocentes ac beneficos esse, potestne non irasci, cum videt contemni legem suam, abici virtutem, appeti voluptatem?

6. Quod si est mundi administrator, sicut esse debet, non utique contemnit id quod est in omni mundo vel maximum. Si est providus, ut oportet deum, consulit utique generi humano, quo sit vita nostra et copiosior et melior et tutior. Si est pater ac dominus universorum, certe et virtutibus hominum delectatur et vitiis commovetur. Ergo et iustos diligit et impios odit.

7. – Odio, inquit, opus non est: semel enim statuit bonis praemium et malis poenam. – Quod si aliquis iuste innocenterque vivat et idem deum nec colat nec curet omnino, ut Aristides et Cimon et plerique philosophorum, cedetne huic impune quod, cum dei legi obtemperaverit, ipsum tamen spreverit? 8. Est igitur aliquid propter quod deus possit irasci tamquam fiducia integritatis adversus eum rebellanti. Si huic potest irasci propter superbiam, cur non magis peccatori qui legem cum ipso pariter latore contepserit?

9. Iudex peccatis dare non potest veniam, qui voluntati servit alienae, deus autem potest, quia ipse est legis suae disceptator et iudex; quam cum poneret, non utique ademit sibi omnem potestatem sed habet ignoscendi licentiam.

Cap. XX. Malorum felicitas irae dei non contradicat. Et deus patientissimus est.

20, 1. Si potest ignoscere, potest igitur et irasci. – Cur ergo, inquiet aliquis, et qui peccant saepe felices sunt et qui pie vivunt saepe miseri ? – Quia et fugitivi et abdicati libere vivunt, et qui sub disciplina patris aut domini sunt, strictius frugaliusque.

5. Stabilind Dumnezeu o lege cu totul sfântă şi vrând ca absolut toţi să fie nevinovaţi şi făptuitori de bine, ar putea el să nu se mânie când vede cum legea sa este disprețuită şi cum, renunțându-se la virtute, este căutată plăcerea?

6. Dacă Dumnezeu este diriguitorul lumii, aşa cum trebuie să fie, oricum el nu disprețuieşte ceea ce este cel mai important în toată lumea. Dacă este prevăzător, aşa cum se cuvine unei divinități, fără doar şi poate se îngrijeşte de neamul omenesc, ca viața noastră să fie mai bogată, mai bună, mai sigură. Dacă este tată şi stăpân peste toate, cu certitudine este încântat de virtuțile oamenilor şi indignat de viciile lor. Prin urmare îi îndrăgeşte pe cei drepți şi-i urăşte pe nevrednici.

7. – Nu e necesară ura, se spune, din moment ce s-a stabilit o dată recompensa pentru cele bune şi pedeapsa pentru cele rele. – Dacă cineva trăieşte în dreptate şi nevinovăție, dar nici nu-l venerează pe Dumnezeu, nici nu se îngrijeşte de el, cum se întâmplă cu Aristide, Cimon şi o mulțime de filosofi, va rămâne el nepedepsit de vreme ce l-a disprețuit pe Dumnezeu, deşi s-a supus legii lui? 8. Există deci un argument ca Dumnezeu să se mânie pe cel care parcă s-ar ridica împotriva lui din cauza încrederii în propria sa integritate. Dacă se poate mânia pe acesta datorită trufiei lui, de ce n-ar face asta mai curând împotriva celui care păcătuieşte, disprețuind deopotrivă legea şi legiuitorul însuşi?

9. Dar dacă un judecător nu poate ierta greşelile, el fiind slujitorul unei voințe străine, Dumnezeu poate, pentru că el însuşi este arbitru şi judecătorul legii sale; când a dat legea, el nu s-a lipsit definitiv de toată puterea, ci îşi păstrează libertatea de a ierta.

Cap. XX. Fericirea celor răi nu contrazice mânia lui Dumnezeu. Iar Dumnezeu este cât se poate de răbdător.

20, 1. Dacă poate să ierte, poate prin urmare să se şi mânie. – De ce totuşi, va spune cineva, cei care păcătuiesc sunt adesea fericiți, iar cei care trăiesc în credință sunt adesea nefericiți? – Pentru că sclavii fugari şi copiii renegați trăiesc în mod liber, pe când cei care sunt sub dojana tatălui ori a stăpânului duc o viață mai strictă şi mai săracă.

2. Virtus enim per mala et probatur et constat, vitia per voluptatem. Nec tamen ille qui peccat sperare debet perpetuam impunitatem, quia nulla est perpetua felicitas,

«sed scilicet ultima semper
expectanda dies homini dicique beatus
ante obitum nemo supremaque funera debet»,

ut ait poeta non insuavis. 3. Exitus est qui arguit felicitatem et nemo iudicium dei potest nec vivus effugere nec mortuus. Habet enim potestatem et vivos praecipitare de summo et mortuos aeternis afficere cruciatibus. 4. – Immo, inquit, si irascitur deus, statim debuit vindicare et pro merito quemque punire.

- At enim si id faceret, nemo superesset! Nullus est enim qui nihil peccet et multa sunt quae ad peccandum irritent: aetas, vinolentia, egestas, occasio, praemium. 5. Adeo subiecta est paccato fragilitas carnis qua induti sumus; et, nisi huic necessitati deus parceret, nimium fortasse pauci viverent: propter hanc causam patientissimus est et iram suam continet. Nam, quia perfecta est in eo virtus, necesse est patientiam quoque eius esse perfectam, quia et ipsa virtus est. 6. Quam multi ex peccatoribus iusti posterius effecti sunt, ex malis boni, ex improbis continentes! Quam multi in prima aetate turpes et omnium iudicio damnati postmodum tamen laudabiles estiterunt! Quod utique non fieret, si omne peccatum poena sequeretur. 7. Leges publicae manifestos reos damnant, sed plurimi sunt quorum peccata occultantur, plurimi qui delatorem comprimunt aut precibus aut praemio, plurimi qui iudicia eludunt per gratiam vel potentiam. 8. Quod si eos omnes qui humanam poenam effugiunt censura divina damnaret, esset homo aut rarus aut etiam nullus in terra.

9. Denique vel una illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset, quod homines contempto deo vivo terrenis fragilibusque figmentis honorem divinum tamquam caelestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis laborata.

2. Căci virtutea se încearcă şi se constată în nenorociri, iar viciile în plăcere. Iar cel care păcătuieşte nu trebuie să spere într-o permanentă nepedepsire, pentru că nu există fericire perpetuă, „ci, bineînţeles, omul trebuie să aştepte în permanenţă ultima zi şi nimeni să nu se declare fericit mai înainte de despărţire, de supremul omagiu", după cum spune poetul nu lipsit de farmec. 3. Sfârşitul este cel care dovedeşte fericirea şi nimeni nu poate să scape de judecata lui Dumnezeu nici viu, nici mort. El are puterea de a-i azvârli pe cei în viaţă de pe culmi, iar pe cei morţi de a-i supune chinurilor eterne.

4. – Dimpotrivă, se spune, dacă Dumnezeu se mânie, ar fi trebuit pe dată să facă dreptate şi să pedepsească pe fiecare după cum merită.

– Dar dacă ar face asta, n-ar mai rămâne nimeni! Nu există cineva care să nu păcătuiască şi multe sunt câte îndeamnă la a păcătui: vârsta, beţia, sărăcia, ocazia, câştigul. 5. Într-atât este de supusă păcatului fragilitatea cărnii în care suntem îmbrăcaţi; dacă Dumnezeu nu ne-ar ierta această neputinţă, probabil că foarte puţini ar mai trăi, din care cauză este foarte răbdător şi îşi stăpâneşte mânia. Căci, virtutea lui fiind perfectă, în mod necesar răbdarea de asemenea îi este perfectă, fiind şi ea virtute. 6. Cât de mulţi păcătoşi nu au devenit mai apoi drepţi, din răi – buni, din necinstiţi – integri! Cât de mulţi dezgustători în tinereţe şi condamnaţi după aprecierea tuturor nu s-au arătat totuşi după aceea demni de laudă! Or, lucrul acesta nu s-ar fi întâmplat dacă orice greşeală ar fi fost urmată de pedeapsă. 7. Legile statului îi condamnă pe vinovaţii dovediţi, dar foarte mulţi sunt cei care, prin rugăminţi ori răsplăţi, îl fac pe acuzator să tacă, foarte mulţi cei care eludează judecăţile datorită unei protecţii ori influenţei proprii. 8. Dacă pe toţi cei care scapă de pedeapsa omenească i-ar pedepsi judecata divină, oamenii ar fi rari ori deloc pe pământ.

9. Ar putea fi o cauză dreaptă pentru distrugerea neamului omenesc chiar aceea că oamenii, disprețuindu-l pe Dumnezeu cel viu, aduc cinstiri divine unor plăsmuiri terestre şi fragile precum unor lucruri cereşti, adorând opere elaborate de mâini omeneşti.

10. Cumque illos deus artifex ore sublimi, statu recto figuratos ad contemplationem caeli et notitiam dei excitaverit, curvare se ad terram maluerunt et pecudum modo humi repere. 11. Humilis enim et curvus et pronus est qui ab aspectu caeli deique patris aversus, terram quam calcare debuerat, id est de terra ficta et formata, veneratur.

12. In tanta igitur impietate hominum tantisque peccatis id assequitur patientia dei ut se ipsi homines damnatis vitae prioris erroribus corrigant. Denique et boni sunt iustique multi et abiectis terrenis cultibus maiestatem dei singularis agnoscunt. 13. Sed cum maxima et utilissima sit dei patientia, tamen quamvis sero noxios punit nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles esse perviderit.

Cap. XXI. Si deus irascitur, cur hominem irasci prohibuit.

21, 1. Superest una et extrema quaestio. Nam dixerit fortasse quispiam adeo non irasci deum ut etiam in praeceptis hominem irasci vetet.

2. Possem dicere quod ira hominis refrenanda fuerit, quia in-iuste saepe irascitur et praesentem habet motum, quia temporalis est. 3. Itaque, ne fierent ea quae faciunt per iram et humiles et mediocres et magni reges, temperari debuit furor eius et comprimi, ne mentis impos aliquod inexpiabile facinus admitteret. Deus autem et non ad praesens irascitur quia aeternus est perfectaeque virtutis, et numquam nisi merito irascitur.

4. Sed tamen non ita se res habet. Nam si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificii sui fuisset, qui a principio iram iecori hominis indidisset, siquidem creditur causa huius commotionis in umore fellis contineri.

10. Şi, deşi Dumnezeu creatorul i-a înzestrat pe oameni cu chipul îndreptat spre înălţimi, cu statură dreaptă, plăsmuiţi pentru contemplarea cerului şi cunoaşterea lui Dumnezeu, ei au preferat să se aplece spre pământ şi să se târască în humă precum vitele. 11. Fiind omul la nivelul pământului, îndoit şi înclinat, întors de la contemplarea cerului şi a părintelui divin, venerează pământul pe care ar fi trebuit să-l calce în picioare, adică obiectele plăsmuite şi formate din pământ.

12. Într-o astfel de impietate a oamenilor şi aşa de mari greşeli comise, îndurarea lui Dumnezeu urmăreşte ca oamenii înşişi, condamnându-se pentru greşelile din viaţa de până acum, să se corecteze. În final mulţi devin şi buni şi drepţi şi, renunţând la cultele terestre, recunosc măreţia unicului Dumnezeu. 13. Dar, deşi răbdarea lui Dumnezeu este foarte mare şi enorm de folositoare, totuşi – chiar şi târziu – îi pedepseşte pe vinovaţi şi nu îngăduie să se meargă prea departe, când s-a lămurit că sunt de neiertat.

Cap. XXI. Dacă Dumnezeu se mânie, de ce i-a interzis omului?

21, 1. Rămâne o ultimă chestiune. Probabil cineva totuşi va spune că Dumnezeu nu se mânie, de vreme ce în sfaturile sale îi interzice omului să se mânie. 2. Aş replica însă că mânia omului a trebuit înfrânată, pentru că el se mânie adesea pe nedrept, datorită unei porniri prezente, el fiind fiinţă temporală. 3. Aşadar, ca să nu se întâmple cele pe care le fac la mânie şi oamenii de jos, şi cei de mijloc şi marii regi, a trebuit ca furia să fie temperată la om şi reţinută, ca nu cumva, incapabil de gândire, să comită o faptă de neispăşit. Or, Dumnezeu nu se mânie pe moment, el fiind etern şi de o virtute desăvârşită şi nu se mânie niciodată decât pe drept.

4. De fapt lucrurile nu stau astfel. Dacă Dumnezeu ar fi interzis definitiv mânia, el însuşi ar fi devenit un critic al operei sale, el care de la bun început a plasat mânia în ficatul omului, de vreme ce – se consideră – cauza acestei emoţii este conţinută în lichidul fierii.

5. Non igitur in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est, sed prohibet in ira permanere; ira enim mortalium debet esse mortalis. Nam si maneat, confirmantur inimicitiae ad perniciem sempiternam. 6. Deinde rursum, cum irasci quidem sed tamen non peccare praecepit, non utique evellit iram radicitus sed temperavit, ut in omni castigatione modum ac iustitiam teneremus.

7. Qui ergo nos irasci iubet, ipse utique irascitur, qui placari celerius praecipit, est utique ipse placabilis; ea enim praecipit quae sunt iusta et rebus utilia communibus.

8. Sed quia dixeram non esse iram dei temporalem sicut hominis, qui praesentanea commotione fervescit nec facile regere se potest propter fragilitatem, intellegere debemus, quia sit aeternus deus, iram quoque eius in aeternum manere, sed rursum, quia virtute sit maxima praeditus, in potestate habere iram suam nec ab ea regi, sed ipsum illam quemadmodum velit moderari; quod utique non repugnat superiori. 9. Nam si prorsus immortalis fuisset ira eius, non esset satisfactioni aut gratiae post delictum locus, cum ipse homines reconciliari iubeat ante solis occasum; sed ira divina in aeternum manet adversus eos qui peccant in aeternum.

10. Itaque deus non ture, non hostia, non pretiosis muneribus quae omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur, et qui peccare desinit iram dei mortalem facit. Idcirco enim non ad praesens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi et corrigendi sui facultatem.

5. Aşa încât Dumnezeu nu interzice în totalitate mânia, acest afect venind dintr-o necesitate, dar interzice zăbovirea în mânie: mânia muritorilor se cuvine să fie şi ea muritoare. Căci dacă stăruie, duşmăniile se întăresc spre o veşnică nimicire. 6. Şi apoi, când Dumnezeu a recomandat să ne mâniem, fără totuşi a păcătui, nu a smuls din rădăcini mânia, ci a temperat-o, încât să păstrăm o măsură dreaptă în orice act de pedepsire.

7. În consecinţă, acela care porunceşte ca noi să ne mâniem, el însuşi se mânie fără discuţie, acela care ne învaţă să ne liniştim cât mai rapid, se manifestă el însuşi astfel; ne învaţă aşadar cele drepte şi folositoare în întreprinderile comune.

8. Cum spuneam că mânia lui Dumnezeu nu este una de moment precum aceea a omului, care fierbe sub impulsul prezent, neputând să se stăpânească datorită slăbiciunii lui, se impune să înţelegem că, fiind Dumnezeu etern, mânia lui de asemenea rămâne eternă; în schimb, fiind înzestrat cu cea mai mare virtute, el îşi stăpâneşte mânia şi nu se lasă condus de ea, ci el însuşi o modelează după cum vrea. Lucru care nu e în dezacord cu cele de mai sus. 9. Căci dacă mânia lui ar fi fost cu totul nemuritoare, nu şi-ar mai fi găsit locul, după delict, scuza sau graţia, când Dumnezeu însuşi porunceşte ca oamenii să se ierte mai înainte de apusul soarelui. Mânia divină rămâne veşnică, dar împotriva celor care veşnic păcătuiesc.

10. Prin urmare Dumnezeu se îmbunează nu cu tămâie, animal de jertfă ori ofrande preţioase, toate coruptibile, ci prin corectarea moravurilor; pentru cel care încetează să mai păcătuiască, mânia lui Dumnezeu devine muritoare. Drept pentru care Dumnezeu nu-l pedepseşte pe fiecare după vina prezentă, tocmai ca omul să aibă posibilitatea de a se căi şi corecta.

Cap. XXII. Epilogus et inductio auctoritatum Sibyllae Erythraeae ad iram dei probandam.

22, 1. Haec habui quae de ira dicerem, Donate carissime, ut scires quemadmodum refelleres eos qui deum faciunt immobilem.

2. Restat ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandum. Sicut ille in Tusculanis de morte disserens fecit, ita nos in hoc opere testimonia divina quibus credi possit adhibere debemus, ut illorum persuasionem revincamus qui sine ira deum esse credentes dissolvunt omnem religionem; sine qua, ut ostendimus, aut immanitate beluis aut stultitia pecudibus adaequamur; in sola enim religione, id est in dei summi notione, sapientia est.

3. Prophetae universi divino spiritu repleti nihil aliud quam de gratia dei erga iustos et ira eius adversus impios loquuntur. Quorum testimonia nobis quidem satis sunt, verum his quoniam non credunt isti qui sapientiam capillis et habitu iactant, ratione quoque et argumentis a nobis fuerant refellendi. 4. Sic enim praepostere agitur ut humana divinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis divina debuerint. Quae nunc sane omittamus, ne et nihil apud istos agamus et in infinitum materia procedat. Ea igitur quaeramus testimonia quibus illi possint aut credere aut certe non repugnare.

5. Sibyllas fuisse multas plurimi et maximi auctores tradiderunt: Graecorum Aristonicus et Apollodorus Erythraeus, nostrorum Varro et Fenestella. Hi omnes praecipuam et nobilem praeter ceteras Erythraeam fuisse commemorant.

Cap. XXII. Epilogul şi argumentul autorităţii sibilei din Erythrea în probarea mâniei lui Dumnezeu.

22, 1. Acestea le-am avut de spus despre mânie, prea iubitule Donat, ca să ştii cum să le răspunzi acelora care-l consideră pe Dumnezeu impasibil.

2. Rămâne, pentru încheiere, să ne folosim de un epilog în maniera lui Cicero. După cum face el în *Tusculanae* când vorbeşte despre moarte, la fel şi noi trebuie să recurgem la mărturiile divine în care cineva ar putea să creadă, încât să-i dovedim pe cei care sunt convinşi în credinţă că Dumnezeu este în afara mâniei, desfiinţând astfel orice religie. Fără aceasta, aşa cum am arătat, suntem egali cu fiarele în sălbăticie, ori cu turmele în prostie; pentru că numai în religie, deci în cunoaşterea supremului Dumnezeu, constă înţelepciunea.

3. Toţi profeţii, plini de spiritul divin, nu vorbesc decât despre bunătatea lui Dumnezeu faţă de cei drepţi şi despre mânia lui împotriva nelegiuiţilor. Mărturiile acestora pentru noi sunt suficiente, desigur; dar, pentru cei care nu le cred, pentru aceştia care-şi poartă înţelepciunea în plete şi în ţinută, se cuvenea o respingere prin argumente raţionale. 4. Astfel ordinea se inversează, încât cele omeneşti conferă autoritate celor divine, când ar fi trebuit mai curând ca cele divine să le sprijine pe cele umane. Să renunţăm acum însă la mărturiile profeţilor, pentru că nimic nu am reuşi cu astfel de oameni, ba ne-am duce cu subiectul la nesfârşit. Să căutăm deci acele mărturii în care ei ar putea crede, sau măcar nu le-ar respinge.

5. Foarte mulţi şi foarte mari autori ne-au transmis că au fost multe sibile: dintre autorii greci Aristonicus şi Apollodor din Erythrea, dintre autorii noştri Varro şi Fenestella. Toţi aceştia amintesc că sibila din Erythrea a fost cea mai însemnată şi cunoscută dintre toate.

6. Apollodorus quidem ut de civi ac populari sua gloriatur; Fenestella vero etiam legatos Erythras a senatu esse missos refert, ut huius Sibyllae carmina Romam deportarentur, et ea consules Curio et Octavius in Capitolio, quod tunc erat curante Quinto Catulo restitutum, ponenda curarent.

7. Apud hanc de summo et conditore rerum deo huiusmodi versus reperiuntur:

Ἄφθαρτος κτίστης αἰώνιος, αἰθέρα ναίων,
τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὸν προφέρων πολὺ μείζονα μισθόν,
τοῖς δὲ κακοῖς ἀδίκοις τε χόλον καὶ θυμὸν ἐγείρων.

8. Rursus alio loco enumerans quibus maxime facinoribus incitetur deus, haec intulit:

Φεύγε δὲ λατρείας ἀνόμους, τῷ Ζῶντι λάτρεθε
μοιχείας τε φυλάξαι καὶ ἄρσενος ἄκριτον εὐνήν
τὴν δ' ἰδίαν γένναν παίδων τρέφε μηδὲ φόνευε.
Ταῦτα γὰρ ἀθάνατος κεχολώσεται ὅς κεν ἁμάρτῃ.

Indignatur ergo adversus peccatores.

Cap. XXIII. Autoritatibus aliarum Sibyllarum iram dei probat.

23, 1. Verum quia plures, ut ostendi, Sibyllae a doctissimis auctoribus fuisse traduntur, unius testimonium satis non sit ad confirmandam, sicut intendimus, veritatem. 2. Cymaeae quidem volumina quibus Romanorum fata conscripta sunt, in arcanis habentur. Ceterarum tamen fere omnium libelli quominus in usu sint omnibus non vetantur.

3. Ex quibus alia, denuntians universis gentibus iram dei ob impietatem hominum, hoc modo exorsa est:

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῆ
ἔσχατον εἰς αἰῶνα θεοῦ μηνύματα φαίνω
πᾶσι προφητεύσασα κατὰ πτόλιν ἀνθρώποισιν.

6. Apollodor se mândreşte drept concetăţean şi compatriot cu ea. Fenestella relatează chiar că senatul a trimis delegaţi la Erythrea ca să aducă la Roma oracolele acestei sibile, iar consulii Curio şi Octavius s-au îngrijit ca ele să fie depuse în Capitoliu, care tocmai era în restaurare atunci, sub supravegherea lui Quintus Catulus.

7. În oracolele sibilei se găsesc versuri de felul acesta despre supremul Dumnezeu, întemeietorul tuturor lucrurilor: „Creator imperisabil, veşnic, locuind văzduhul, aducând celor buni binele ca recompensă cu mult superioară, iar împotriva celor răi şi nedrepţi trezind mânia şi indignarea". 8. În alt loc, enumerând nelegiuirile care îl supără cel mai tare pe Dumnezeu, spune aşa: „Îndepărtează-te de cultele în fărădelege, cinsteşte-l pe Cel Viu; fereşte-te de adulter şi să împarţi patul cu un bărbat; hrăneşte copiii pe care i-ai născut tu însăţi, nu-i ucide. Căci nemuritorul se va mânia contra celui ce va păcătui astfel". Aşadar, Dumnezeu se indignează împotriva păcătoşilor.

Cap. XXIII. Se probează mânia lui Dumnezeu prin autoritatea şi a altor sibile.

23, 1. Totuşi, pentru că, aşa cum am arătat, este transmis de către autori foarte învăţaţi că au existat mai multe sibile, nu este suficientă mărturia uneia singure pentru confirmarea adevărului. 2. Volumele sibilei din Cumae, în care sunt înscrise destinele romanilor, într-adevăr sunt ţinute în secret. Dar cărţile aproape ale tuturor celorlalte nu sunt interzise a fi folosite de oricine.

3. O alta, vestind tuturor neamurilor mânia lui Dumnezeu datorată impietăţii oamenilor, a început astfel: „Abătându-se o mare mânie asupra lumii lipsite de credinţă, eu arăt semnele sosirii lui Dumnezeu în veacul de pe urmă, profeţind pentru toţi oamenii, din oraş în oraş".

4. Alia quoque per indignationem dei adversus iniustos cataclysmum priore saeculo factum esse dixit, ut malitia generis humani extingueretur:

Ἐξ οὗ μηνίσαντος ἐπουρανίοιο θεοῖο
αὐταῖσιν πολίεσσιν καὶ ἀνθρώποισιν ἅπασιν
γῆν ἐκάλυψε θάλασσα κατακλυσμοῖο ῥαγέντος.

5. Simili modo deflagrationem postea futuram vaticinata est, qua rursus impietas hominum deleatur:

Καὶ τότε γινώσκειν θεὸν οὔκετι πραῦν ἐοντα,
ἀλλὰ χόλῳ βρίθοντα καὶ ἐξολέκοντά τε γένναν
ἀνθρώπων ἅμα πᾶσαν ὑπ' ἐμπρησμοῦ μεγάλοιο.

6. Unde apud Nasonem de Iove ita dicitur :

«Esse quoque in fatis reminiscitur affore tempus
quo mare, quo tellus correptaque regia caeli
ardeat et mundi moles operosa laboret»

7. Quod tum fiat necesse est, cum honor et cultus dei summi apud homines interierit. Eadem tamen placari eum paenitentia factorum et sui emendatione contestans haec addidit:

Ἆ μέλεοι, μετάθεσθε, βροτοί, τότε μηδὲ πρὸς ὀρυὴν παντοίην ἀγάγητε θεὸν μέγαν.

Item paulo post:

Οὐδ' ὀλέσει, παύσει δὲ πάλιν χόλον, ἦν ἄρα πάντες εὐσεβίην περίτιμον ἐνὶ φρεσὶν ἀσκήσητε.

8. Deinde alia Sibylla caelestium terrenorumque genitorem diligi oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio eius insurgat:

Μὴ πότε θυμωθεὶς θεὸς ἄφθιτος ἐξαπολέσσῃ
πᾶν γένος ἀνθρώπων, βιότον καὶ φῦλον ἀναιδές,
δεῖ στέργειν γενετῆρα θεὸν σοφὸν ἀέναόν τε.

9.Ex his apparet vanas esse rationes philosophorum qui deum putant ἀόργητον et inter ceteras laudes eius id ponunt quod est inutilissimum, detrahentes ei quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa maiestas.

4. Altă sibilă la fel a spus că, datorită indignării lui Dumnezeu împotriva nedreptților, s-a întâmplat un cataclism într-un secol anterior, ca să fie stinsă răutatea neamului omenesc: „Atunci, mâniindu-se Dumnezeul cerului împotriva cetăților înseşi şi împotriva tuturor oamenilor, izbucnind un cataclism, marea a acoperit pământul". 5. În mod asemănător ea a profețit că va fi după aceea un pârjol, ca să fie distrusă din nou impietatea oamenilor: „Şi atunci se va cunoaşte un zeu care nu este deloc blând, ci unul care se lasă greu cu mânia lui, nimicind neamul oamenilor în întregime în acelaşi timp sub un mare incendiu". 6. De unde şi în Ovidiu se spune de către Iupiter: „Stă scris de asemenea în destin – îşi aminteşte – că va veni un timp când marea, pământul şi palatul ceresc vor arde cuprinse de flăcări, iar masa universului se va chinui în munci".

7. Acestea se vor întâmpla în mod necesar când cinstirea şi cultul supremului Dumnezeu vor dispărea la oameni. Aceeaşi sibilă, arătând că Dumnezeu poate fi totuşi împăcat prin căința celor înfăptuite şi prin corectarea de sine, adaugă: „Vai, nefericiți muritori, convertiți-vă pe dată, nu-l împingeți pe Dumnezeu către o mare mânie, atotcuprinzătoare!" La fel ceva mai departe: „El nu vă va distruge, ci din nou se va opri din mânie când voi toți veți cultiva în piepturi pietatea dragă acestuia". 8. Apoi o altă sibilă avertizează că trebuie iubit creatorul cerului şi al pământului, ca indignarea lui Dumnezeu să nu-l determine să-i piardă pe oameni: „Ca nu cumva, odată, mâniindu-se, Dumnezeu nemuritorul să distrugă întregul neam omenesc, viața şi stirpea neruşinată, trebuie să-l iubim pe Dumnezeu, creatorul, înțeleptul şi eternul".

9. Din aceste mărturii reiese că sunt deşarte aprecierile filosofilor care-l consideră pe Dumnezeu „lipsit de mânie", punând printre faptele lui de laudă şi aceasta, întru totul inutilă, lipsindu-l astfel de ceea ce este salutar la maximum pentru umanitate şi în care constă însăşi măreția sa.

10. Regnum hoc imperiumque terrenum nisi metus custodiat, solvitur. Aufer iram regi, non modo nemo parebit, sed etiam de fastigio praecipitabitur. Immo vero cuilibet humili eripe hunc affectum, quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non afficiet iniuria? 11. Ita nec indumenta nec sedem nec victum poterit habere, aliis quidquid habuerit diripientibus; nedum putemus caelestis imperii maiestatem sine ira et metu posse consistere!

12. Apollo Milesius, de Iudaeorum religione consultus, responso haec introducit:

Ἐς δὲ θεὸν βασιλῆα καὶ ἐς γενετῆρα πρὸ πάντων,
ὃν τρομέει καὶ γαῖα καὶ οὐρανὸς ἠδὲ θάλασσα,
ταρτάρεοί τε μυχοὶ καὶ δαίμονες ἐρίγγασιν.

13. Si tam lenis est quam philosophi volunt, quomodo ad nutum eius non modo daemones et ministri tantae potestatis, sed etiam caelum et terra et rerum natura omnis contremescit? Si enim nullus alteri servit nisi coactus, omne igitur imperium metu constat, metus autem per iram. Nam si non moveatur quis adversus parere nolentem, nec cogi poterit ad obsequium. 14. Consulat unus quisque affectus suos, iam intelleget neminem posse sine ira et castigatione imperio subiugari. Ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque non erit. Deus autem habet imperium; ergo et iram, qua constat imperium, habeat necesse est.

Cap. XXIV. Concludit deum amandum, id est verendum, honorificandum et metuendum.

1. Qua propter nemo vaniloquentia phoilosophorum inductus ad contemptum se dei erudiat, quod est maximum nefas.

2. Debemus hunc omnes et amare quod pater est et vereri quod dominus, et honorificare quod beneficus et metuere quod severus: utraque in eo persona venerabilis.

10. Acest regat, acest imperiu terestru dacă teama nu-l va păzi, se pierde. Ia-i unui rege mânia: nu numai că nimeni nu-l va mai asculta, ba chiar va fi prăvălit din culmea puterii. Cu atât mai mult, dacă pe un sărman oarecare îl vei lipsi de acest sentiment, cine nu-l va jefui? cine nu-l va lua în râs? cine nu-l va supune injuriei? 11. Încât nu va putea să aibă nici îmbrăcăminte, nici locuință, nici hrană, pentru că alții îl vor deposeda de ceea ce va avea. Să nu considerăm cumva că măreția puterii cereşti poate rezista fără mânie şi teamă!

12. Apollo din Milet, consultat în legătură cu religia iudeilor, a introdus în răspunsul său acestea:

„În fața lui Dumnezeu regele, în fața creatorului înaintea tuturor lucrurilor, de care se teme şi cerul şi pământul şi marea, profunzimile Tartarului şi demonii se cutremură".

13. Dacă Dumnezeu e atât de moale pe cât îl vor filosofii, cum de la un semn al lui tremură deopotrivă nu numai demonii şi slujbaşii unei puteri aşa de mari, dar şi cerul şi pământul şi întreaga natură? Dacă nimeni nu slujeşte altuia decât constrâns, înseamnă că orice putere constă în teamă, iar teama există prin ură. Căci dacă cineva nu ar fi mişcat împotriva celui care nu vrea să asculte, nici n-ar putea să-l constrângă la supunere. 14. Să-şi cerceteze fiecare sentimentele proprii şi va înțelege că nimeni nu poate să fie supus fără mânie şi fără represiune unei puteri. Prin urmare unde nu va fi mânie, nu va fi de asemenea nici putere. Dumnezeu însă are putere; aşadar şi mânia în care constă puterea e necesar să o posede.

Cap. XXIV. Concluzia este că Dumnezeu trebuie iubit, adică venerat, cinstit, dar şi temut.

24, 1. De aceea nimeni să nu se orienteze către disprețul lui Dumnezeu, determinat de vorbăria deşartă a filosofilor, pentru că este cea mai mare nelegiuire!

2. Se cuvine să-l iubim cu toții, fiindu-ne tată, să-l respectăm ca pe un stăpân, să-l onorăm ca pe un binefăcător şi să ne temem, fiind sever: şi o ipostază şi alta sunt venerabile la el.

3. Quis salva pietate non diligat animae suae parentem? aut quis impune contemnat eum qui rerum dominator habeat in omnes veram et aeternam potestatem? 4. Si patrem consideres, ortum nobis ad lucem qua fruimur subministrat, per illum vivimus, per illum in hospitium mundi huius intravimus. 5. Si dominum cogites, ille nos innumerabilibus copiis alit, ille sustentat; in huius domo habitamus, huius familia sumus, et si minus obsequens quam decebat minusque officiosa quam domini et parentis immortalia merita poscebant, tamen plurimum proficit ad veniam consequendam si cultum eius notionemque teneamus, si abiectis humilibus terrenisque tam rebus quam bonis caelestia et divina et sempiterna meditemur.

6. Quod ut facere possimus, deus nobis sequendus est, deus adorandus, deus diligendus, quoniam in eo est materia rerum et ratio virtutum et fons bonorum. Quid enim deo aut potentia maius est aut ratione perfectius aut claritate luculentius? 7. Qui quoniam nos ad sapientiam genuit, ad iustitiam procreavit, non est fas hominem relicto deo, sensu ac vitae datore, terrenis fragilibusque famulari aut quaerendis temporalibus bonis inhaerentem ab innocentia et pietate desciscere.

8. Non faciunt beatum vitiosae ac mortiferae voluptates, non opulentia libidinum irritatrix, non inanis ambitio, non caduci honores, quibus illaqueatus animus humanus et corpori mancipatus aeterna morte damnatur, sed sola innocentia, sola iustitia. 9. Cuius legitima et digna merces est immortalitas, quam statuit a principio deus sanctis et incorruptis mentibus quae se a vitiis et ab onmi labe terrena integras inviolatasque conservant. 10. Cuius praemii caelestis ac sempiterni participes esse non possunt qui fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscientiam suam polluerunt quique iniuriis hominum nefariisque commissis ineluibiles sibi maculas inusserunt.

3. Cine nu şi-ar iubi cu o pietate reală părintele sufletului său? Sau cine ar dispreţui fără a fi pedepsit pe cel care, stăpân peste toate, are faţă de toţi adevărata şi veşnica putere? 4. Dacă îl considerăm tată, el ne oferă naşterea către lumina de care ne bucurăm, prin el trăim, prin el am intrat în găzduirea lumii acesteia. 5. Dacă îl gândim ca stăpân, el ne hrăneşte cu nenumăratele lui bogăţii, el ne întreţine; locuim în casa acestuia, formăm familia acestuia şi, dacă suntem mai puţin supuşi decât s-ar cuveni, mai puţin îndatoritori decât pretind meritele nemuritoare ale stăpânului şi părintelui, contează totuşi foarte mult pentru a obţine iertarea să-i păstrăm cultul şi cunoaşterea şi, lăsând uitate lucrurile şi bunurile de mică importanţă şi terestre, să ne îngrijim de cele celeste, divine, eterne.

6. Ca să fim în stare să facem asta, trebuie să-l urmăm pe Dumnezeu, să-l adorăm, să-l iubim pe Dumnezeu, pentru că în el este esenţa lucrurilor, raţiunea virtuţilor şi izvorul bunurilor. Căci ce poate fi mai mare prin putere, mai desăvârşit prin raţiune, mai luminos prin strălucire decât Dumnezeu? 7. De vreme ce el ne-a născut pentru înţelepciune, ne-a procreat pentru dreptate, este un sacrilegiu ca omul, părăsindu-l pe Dumnezeu, dătătorul de simţire şi de viaţă, să fie robul celor pământeşti, fragile, sau, dedicându-se căutării bunurilor trecătoare, să se îndepărteze de nevinovăţie şi pietate.

8. Nu-l fac fericit pe om plăcerile pline de vicii şi aducătoare de moarte, nici bogăţia incitatoare a poftelor, nici ambiţia deşartă, nici trecătoarele onoruri, de care, prins în laţ şi înrobit trupului, sufletul omenesc este condamnat la moarte veşnică, ci numai şi numai nevinovăţia şi dreptatea. 9. Răsplata lor legitimă şi dreaptă este nemurirea, pe care Dumnezeu a stabilit-o de la început pentru sufletele sfinte şi curate, care se păstrează neatinse şi nepângărite de vicii ori de vreo stricăciune. 10. Nu pot fi părtaşi la această recompensă celestă şi veşnică cei care şi-au murdărit conştiinţa prin fraude, jafuri, viclenii, cei care şi-au marcat viaţa cu pete de neşters prin nedreptăţile şi nelegiuirile comise faţă de oameni.

11. Proinde universos oportet qui sapientes, qui homines merito dici volunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despicere, ut possint cum deo beatissima necessitudine copulari.

12. Auferatur impietas, discordiae dissensionesque turbulentae atque pestiferae sopiantur, quibus humanae societatis et publici foederis divina coniunctio irrumpitur, dirimitur, dissipatur; quantum possumus, boni ac benefici esse meditemur; si quid nobis opum, si quid suppetit copiarum, non voluptati unius sed multorum saluti impertiatur. 13. Voluptas enim tam mortalis est quam corpus cui exhibet ministerium, iustitia vero et beneficentia tam immortales quam mens et anima, quae bonis operibus similitudinem dei assequitur.

14. Sit nobis deus non in templis sed in corde nostro consecratus: destructilia sunt omnia quae manu fiunt. Mundemus hoc templum quod non fumo, non pulvere, sed malis cogitationibus sordidatur, quod non ceris ardentibus, sed dei claritate ac luce sapientiae illuminatur. 15. In quo si semper deum crediderimus esse praesentem, cuius divinitati secreta mentis patent, ita vivemus ut et propitium semper habeamus et numquam vereamur iratum.

11. E necesar deci ca absolut toți cei care vor să fie numiți înțelepți și oameni cu adevărat să neglijeze cele trecătoare, să calce în picioare cele pământești, să disprețuiască cele umile, ca, împreună cu Dumnezeu, să trăiască într-o prea fericită tovărășie.

12. Să dispară impietatea, iar discordiile, neînțelegerile turbulente și aducătoare de moarte să ațipească, pentru că prin ele se rupe, se ruinează, se destramă unirea divină a societății omenești. Pe cât ne stă în putință să fim buni și să ne stea gândul la facerea de bine. Dacă avem ceva resurse, unele bogății, să le rezervăm nu plăcerii unuia singur, ci salvării celor mulți. 13. În timp ce plăcerea este trecătoare precum corpul căruia îi slujește, dreptatea însă și binefacerea sunt nemuritoare cum sunt și mintea și sufletul, care, prin bunele întreprinderi, ating asemănarea cu Dumnezeu.

14. Să-i aducem cinstire lui Dumnezeu nu în temple, ci în inima noastră, toate cele făcute de mână de om fiind destructibile. Să păstrăm în curățenie acest templu pe care nu-l murdărește nici fumul, nici praful, ci gândurile rele, care nu este iluminat de flacăra lumânărilor, ci de strălucirea și lumina lui Dumnezeu. 15. Dacă vom gândi că în acest templu Dumnezeu este prezent întotdeauna și că puterii lui divine îi stau deschise secretele inimii noastre, vom trăi astfel încât ne vom bucura întotdeauna de favoarea lui și niciodată nu ne vom teme de mânia lui.

Note şi comentarii

1, 1. **Animadverti saepe, Donate**: formula de început a tratatului lactanţian trimite fără îndoială la Cicero, *Paradoxa stoicorum* (*Animadverti, Brute saepe*). Observaţia nu avea cum să scape exegezei lactanţiene moderne (Wlosok, *Laktanz*, p.132 *sqq.*, n. 53 ; Ch. Ingremeau, *La colère de Dieu*, *Comm.*, p. 215). Formularea va fi avut – probabil – grea pondere în judecata lui Hieronim asupra operei apologetului creştin, apreciată drept „*epitomén* dialogorum Ciceronis" , „un rezumat al dialogurilor lui Cicero". A se observa şi construcţia amplă, *clasică* a frazei, specifică – mai ales – începuturilor de discurs: *cf.* Lactantius, *Instituţiile divine*, traducere de Petru Pistol, p. 23, n.1. – **Donate**: să fie oare aceeaşi persoană cu Donatus căruia Lactanţiu îi dedică *De mortibus persecutorum*? Dar acela a fost în detenţie între 305 şi 311, de nouă ori înfruntând *tempestatem turbidae persecutionis*, „urgia înverşunatei prigoane": *Novies enim tormentis cruciatibusque variis subiectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti, novies proeliis diabolum cum satellitibus suis debellasti, novem victoriis saeculum cum suis terroribus triumphasti*, spune Lactanţiu solicitând anaforic valenţele benefice ale numeralului (*cf.* Claudiu T. Arieşan, *DMP*, XVI, 5, text bilingv). De ce aici nu aminteşte nimic despre persecuţie? Să fie vorba doar de gratuitatea unei invocări retorice?!... – **nonnulli philosophorum**: este cunoscută poziţia stoicilor şi a epicureilor (aceştia din urmă nici nu negau, dar nici nu făceau din prezenţa zeilor un principiu activ). Lactanţiu îşi reafirmă poziţia în continuare: 2, 5; 4, 1; 5, 1. – **nihil curet omnino**: redă exact poziţia şcolii lui Epicur, amintită mai sus. Lactanţiu revine: 4, 2; 8, 3; 13, 22; 16, 9; 17, 1.

1, 2. **error**: greşeala se anunţă gravă din moment ce tinde să pervertească condiţia umană. Învăţătura creştină avertizează în acelaşi sens (*Efeseni*, 4,17); opera lui Lactanţiu o reafirmă (*cf. Inst.*, III, 3, 15; III, 7, 2). – **vitae humanae statum**: în *Inst.* întâlnim

frecvent sintagma *status rectus*, atunci când Lactanţiu îl scoate pe om din rândul celorlalte vieţuitoare pe care Dumnezeu le-a înzestrat cu o privire „umilă" (*humilis, humus*), în timp ce omul este dăruit cu o înfăţişare ce se îndreaptă către cer (*os sublime*, spune Ovidiu în cunoscutele sale *Metamorfoze*). Or, aici tocmai polisemia termenului este pusă în joc, cuvântul fiind solicitat la paliere de înţelegere multiple. – **coarguendus est nobis**: intenţia alcătuirii unui tratat despre mânia divină Lactanţiu şi-o dezvăluise din *Inst.* II, 17, 5: *Sed seponatur interim nobis hic locus de ira dei disserendi, quod et uberior est materia et opere propio latius exequenda.* Prezenţa pronominală (*nobis*) subliniază intenţia de a lua asupra sa această misiune, fără a miza pe un sprijin din tradiţia biblică ori din apologetica creştină (*cf.* Ch. Ingremeau, *Ira*, *Comm.*, p. 216). – **qui se putant esse sapientes**: Ch. Ingremeau susţine că aici tonul nu este unul polemic ori disprețuitor, deşi de la apostolul Pavel I, *Cor.*,1, 19 situaţia pare tranşată definitiv.

1, 3. **nostro ingenio...doctrinam dei:** tradiţia profană stabilise distincţia dintre *ingenium* (calităţi înalte) şi *doctrina* (cunoştinţe dobândite). Astfel citim, *e.g.*, în *Inst.*, I, 1,1: *Magno et excelenti ingenio cum se doctrinae penitus dedissent*....În retorică nouă, creştină, a ajunge în posesia adevărului *ingenio* presupune cunoaşterea lui prin revelaţie, ceea ce nu este la îndemâna oricui. Lactanţiu însuşi nu are această pretenţie, el urmând învăţătura divină. – **scire ... revelare**: revelaţia este urmarea faptului de a şti, implicată fiind şi nota de iubire dăruită din partea instanţei atotştiutoare. – **tenebroso ... circumsaepta**: textul trădează de departe ideea platonică a sufletului încarcerat în temniţa trupului (a se vedea paronomaza *soma – sema*).

1, 4. **ignoratio... scientia**: uneori discursul lactanţian despre cunoaştere, respectiv necunoaştere, este mai nuanţat. În *Inst.* el spune: *Nusquamne igitur sapientia est? Immo vero inter ipsos fuit, sed nemo vidit. Alii putaverunt posse sciri omnia: sapientes utique non fuerunt; alii nihil: ne hi quidem sapientes fuerunt: illi, quia plus homini dederunt, hi, quia minus; utrisque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo sapientia est? Ut neque omnia scire te putes, quod*

est dei, neque omnia nescire, quod pecudis. Est enim aliquid medium quod sit hominis, id est scientia cum ignoratione coniuncta et temperata. (III, 6, 1-2).

1, 5. **divinare**: iată un verb al cărui sens „clasic" este „a ghici, a prooroci". Este citat însă un exemplu din Cicero (*Div.*, 1, 113): *nec* (...) *umquam animus hominis naturaliter divinat*, „niciodată sufletul omului nu *proroceşte / cunoaşte cele divine* (s.n.) în mod natural"; aici sensul poate fi deviat către accepţiunea lactanţiană (*Inst.*, II, 3, 19; III, 3, 7).

1, 6. **Lumen mentis humanae deus est**: exegeza lactanţiană (Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 218) remarcă pe bună dreptate că apologetul nu respectă distincţia proferată clar în *Inst.* dintre *mens* şi *anima*: *non idem est anima et mens: aliut est enim quo vivimus, aliut quo cogitamus. Nam dormientium mens, non anima sopitur, et in furiosis mens extinguitur, anima manet, et ideo non exanimes, sed dementes appellantur* (VII, 12, 9). Prin urmare, ar fi vorba aici mai curând de *anima* decât de *mens*. – **mysterium veritatis**: Lactanţiu nu pare „a se teme" de termenii cu sensuri adânc înrădăcinate în religia profană. Pentru că „misterele" trimit în special la cultul păgân. Apologetul creştin foloseşte însă cuvântul şi în *Inst.* atunci când intenţionează să demonstreze că nici poeţii (VII, 22, 2), nici Platon (VII, 1, 6; 8, 2) nu au înţeles taina planului lui Dumnezeu. Intenţia resemantizării vocabulei este evidentă. Remarcăm însă că pentru aceasta cuvântul nu e lăsat singur, el fiind însoţit de anumite determinări suplimentare: *caeleste mysterium* (VII, 1, 6), *mysterium divini sacramenti* (VII, 22, 2), *mysterium veritatis*. – **omnium philosophorum doctissimus**: nicio reticenţă nu manifestă Lactanţiu în a chema lucrurile mari pe numele lor adevărat. El îşi urmează modelele: Platon, *Apol.*, 21 a-b, Cicero *Amicitia*, 7. Sigur că va avea suficientă vervă critică împotriva unui Socrate „neortodox"(*Inst.*, III, 20, 1-3).

1, 7. – **nihil... veri**: Socrate nu este deci un sceptic.

1, 9. – **deus ...veritas est**: analogia *deus-veritas* apare fecvent la Lactanţiu (*Inst.*, II, 19, 2; IV, 12, 7; 20, 13; 26, 7). – **mente... cernitur**: posibile surse de influenţă ar fi Lucr., V, 148 *sqq.*, Cic.,

Nat. Deor., 1, 105, Sen., *Nat.*, 7, 30, 4. De altfel acesta era modul obişnuit al filosofiei de a percepe divinitatea, preluat şi de literatura creştină: Tert. *Apol.*, 17, 2-3; Min. Fel., 18, 8. – **caelestis arcani**: taina divină, adevărul înalt, ceresc sunt redate prin termenii: *sacramentum, mysterium, arcanum*. Cel dintâi, fiind marcat prin *sacrum*, convine îndeosebi scriitorului creştin, în timp ce următoarele rămân îndatorate limbajului religios păgân (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 221-222).

2, 1. **evehi ad summum**: străduinţa aceasta de a ajunge la *domicilium veritatis* nu a lipsit filosofilor, dar, în mod inevitabil, ei s-au prăbuşit undeva, chiar dacă au ajuns vreodată să întrezărească ţinta reală. Citărm din Lactanţiu, *Inst.*, III, 12, 28; VII, 5, 25. Ideea urcă până la Platon: *Rep.*, 7, 515 e, *Theait.*, 175 b-d. – **caligantibus luminibus**: expresie poetică, reperabilă la Verg., *Georg.* 4, 468, *Aen.*, 2, 605 *sqq.*; Lucr., III, 156; Cic., *Arat.*, 205-246; Sen., *Benef.*, VII, 10, 1. Tema strălucirii orbitoare este platoniciană: *Rep.*, 7, 516 a.

2, 2. **gradus... intellegere falsas religiones**: înţelegerea aceasta presupune străbaterea celor trei trepte: respingerea credinţei în zei, trecerea la monoteism şi, în final, prin instruire întru cele divine, la creştinism. În *Inst.* Lactanţiu nu distingea decât două trepte, la cea dintâi parvenind prin înţelepciunea umană, la cea de a doua prin aflarea adevărului: *primus autem sapientiae gradus est falsa intellegere, secundus vera cognoscere,* (I, 23, 8); *falsum vero intellegere est quidem sapientiae, sed humanae* (...) *verum autem scire divinae sapientae est; homo autem per se ipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a deo* (II, 3, 23). – **impios... fabricatorum**: loc comun, nelipsit în apologetică, vizând idolatria: Tert. *Apol.*, 12, 2-7; Min. Fel., 24, 6-10, dar şi în literatura profană: Lucr., VI, 53; Hor., *Sat.*, I, 8, 1-4 ş.a. – **potestas ac providentia:** sunt termeni care solicită permanent raportarea la limbajul filosofic grecesc, *potestas* fiind echivalentul latinesc al lui *dýnamis*, „putere suverană", iar *providentia* îl traduce pe *prónoia*, termen filosofic, denumind, începând cu Plat., *Tim.*, 30 c şi 44 c ceea ce se va numi iconomia divină în terminologie creştină. – **ministrum ...nuntium**:

o astfel de denumire invită la o interpretare hristologică subordinaționistă. La Min. Fel., 26, 11, astfel sunt denumiți îngerii: *ministros ac nuntios*. – **liberati ab errore**: pare a avea dreptate exegeza franceză (Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 225, dar, mai înainte A. J. Festugière, *L`idéal religieux des Grecs*, Paris, 1932, p.116) când afirmă că eliberarea aceasta este mai curând una intelectuală şi morală, similară celei procurate de filosofie. Este arhicunoscut elogiul lui Epicur din Lucreţiu; dar aceeaşi figură de eliberator face filosoful şi la Cicero (*Tusc.*, 1, 48; *Fin.*, 1, 14). – **iustitiam**: Lactanţiu găseşte convenabilă formula lui Cicero: *nos ad institiam esse natos*, preluată în *Inst.*, VI, 25, 9 din *Leg.*, I, 10, 28. Fiind vorba de dreptatea creştină, Iisus este el însuşi paradigma dreptăţii, faptele lui sunt dreptatea. Aici *iustitia* priveşte doar relaţia omului cu divinitatea (*pietas*), nu şi raporturile interumane (*aequitas*).

2, 4. **cum falsa... verum**: calea de urmat între a înţelege cele greşite, *falsa* şi a descoperi adevărul, *verum*, nu e deloc unul simplu. De dificultatea lui se căinase Cicero: *utinam tam facile vera invenire possim quam falsa convincere* (*Nat. deor.*, 1, 91), „de-aş putea tot atât de uşor să găsesc cele adevărate, pe cât le dovedesc pe cele false". – **mundi elementa... venerantur**: prin urmare, trecerea de la venerarea idolilor la aceea a elementelor şi la cultul astrelor dă seama de progresul celei dintâi trepte spre calea desăvârşirii. Se greşeşte prin faptul că înaintarea stagnează, strălucirea creaţiei obnubilând prezenţa Creatorului. Despre filosofi ori şcoli care au „eşuat" pe acest palier al cunoaşterii vorbeşte Lactanţiu în *Inst.*, II, 5, 5 *sq.*, II, 12, 4. – **in secundo libro**: *Inst.*, II, 5, 4 – 6, 2.

2, 5. **irretiti ...capti**: neîncrederea în discursul bine orchestrat, rafinat este transmisă de Platon (*Phaid.*, 89 c-90 d) şi se numeşte, în limbaj critic, *misologie* (J. Beaujeu, *cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 227), dar şi de Cicero (*Ac.*, 2, 94), ori Tertullian (*Paen.*, 7, 9; *Idol.*, 11,1). – **figuram...deum**: probabil Lactanţiu face aluzie la disputele stoicilor şi epicureilor relativ la forma divinităţii (*cf.* Cicero *Nat. deor.*, 1, 48; 1, 76; 1, 90). – **nullo affectu... imbecillitatis**: antropomorfismul epicurian conferă fiinţei divine slăbiciunea afectului care contravine perfecţiunii divinităţii. În *Inst.*, VI, 14-17

Lactanţiu a combătut pe larg extirparea afectelor recomandată de stoici. Dimpotrivă, spune Lactanţiu: *affectus igitur quasi ubertas est naturalis animorum* (VI, 15, 8) „afectul este prin urmare un fel de bogăţie naturală a sufletelor".

2, 6. **conditorem**: termen rar întâlnit la Lactanţiu. În *Inst.*, IV, 13, 23 Hristos este nu numai întemeietorul, ci Templul însuşi – Biserica. – **aliter poscit**: se face aluzie la erezii, privite ca erori. *Cf. Inst.*, IV, 30, 1. – **in quarto ... libro:** aici Lactanţiu dă răspuns celor care nu concep ca o putere divină să accepte întruparea (IV, 22, 3-5 şi 29, 2), explică apoi semnificaţia crucificării (IV, 26), apoi explică cele două ipostaze; Dumnezeu–Tatăl şi Dumnezeu–Fiul în persoana unică a lui Dumnezeu (IV, 29). – **ad omnes sectas**: că Lactanţiu intenţiona o lucrare de acest gen aflăm şi din *Inst.*, IV, 30, 14. – **veritatem**: prin urmare aici s-a atins treapta adevărului, dar, din păcate, s-a pierdut prin defect eretic.

2, 7. **lapsi**: sunt aceia care, în urma şi din cauza persecuţiilor, îşi renegaseră credinţa în Dumnezeu. Ei pot fi influenţaţi de concepţiile filosofilor în detrimentul dreptei credinţe. – **nec gratificari ... nec irasci, securum et quietum**: sunt condiţiile şi atributele fericirii divine, *ataraxiei* (*cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 52 *sq.*).

2, 9. **huiusmodi ... partitio**: varianta a doua este epicuriană, a treia stoică, iar ultima va fi cea aprobată şi îndreptăţită de viziunea apologetului. Prima însă nu-şi află nicăieri revendicarea. Funcţionează deci doar ca număr, fără a fi luată în calcul. – **diversa et repugnantia**: *Ira*, implicând pedeapsa divină şi *gratia* – favoarea, sunt nu numai diferite, ci şi contrare. Tocmai plasarea lor la antipozi le face indispensabile unui dualism în echilibru. Procedeul, arhicunoscut cititorului *Instituţiilor divine*, ajunge loc comun al tehnicii retorice.

2, 10. **latebras veritatis**: expresie metaforică, revendicându-se din platonicieni: *cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 230; se întâlneşte la Lucreţiu I, 408; în *Inst.*, I, 1, 7; III, 1, 1.

3, 1. **nemo ...umquam**: şi totuşi există unul care să-l fi redat pe Dumnezeu în dimensiune univocă, malefică: Marcion (*cf.* Tert. *Adv.*

Marc., I, 6, 1).

3, 2. **spes salutis**: fiind speranța virtute eminamente creştină, *servare* şi *liberare* vor veni nu numai cu semantica lor juridică, profană, ci cu trimitere la puterea divină salvatoare a vieții (*cf. Inst.*, III, 30, 3; VI, 9, 24). – **malorum ...auctor**: se pare că limbajul creştin al lui Lactanțiu cunoaşte fluctuații şi imprecizii, în *Inst.*, VI, 4, 24, acesta fiind diavolul. – **tortoris et carnificis:** este pentru prima oară când *tortor* este întâlnit la singular în Lactanțiu; *carnifex*, „călăul", era un sclav căruia îi revenea această misiune dezonorantă. Ar fi vorba deci de o antiteză (spune Ch. Ingremeau) între *maiestas* şi *carnifex*.

3, 4. **maius ... melius**: Lactanțiu este în concordanță cu formula stoică a puterii depline şi a binelui suveran. Vor apărea însă – mai jos – deosebirile.

4, 1. **de scola Epicuri**: pentru Epicur plasarea divinității (zeilor) în afara sentimentelor de acest fel era o modalitate de a-i scoate *extra muros*, dincolo de *pomoerium*, în locul rezervat celor neînsufleții. – **iracundiae**: Seneca face deosebire între *ira* (mânie) şi *iracundia* (irascibilitatea) (*Ira*, 1, 4, 1). Această diferență este vizibilă şi la Lactanțiu, dar la palierul adjectivului: *iratus* şi *iracundus*, în timp ce *ira* (aparținându-i şi lui Dumnezeu) este o mânie dreaptă, *iracundia* fiind mânia lipsită de temei (*cf.* Ch. Ingremeau , *Comm.*, p. 232).

4, 2. **virtutis ... expertem**: în *De natura deorum* (1, 110), Cicero (de fapt Cotta, răspunzând epicureilor) spune: *deus vester nihil agens*; *expers virtutis igitur;* „zeul vostru care nu acționează în niciun fel; aşadar lipsit de virtute", concluzia fiind: *ita ne beatus quidem*, „aşa că nu este nici fericit". – **beatus ... exhibet**: Lactanțiu redă aici una dintre principalele păreri (*kýriai dóxai*) ale lui Epicur, aşa cum se cunoaşte din Diogene Laerțiu 10, 139: „Ceea ce este fericit şi nemuritor (*to makárion kai áftharton*) nu este preocupat pentru el însuşi şi nici altuia nu-i creează supărări, ne fiind stăpânit nici de mânie, nici de simpatie, căci fiecare din acestea presupune slăbiciune". – **negotium:** nu intră în preocupările divine conform

concepției epicureice. Cât priveşte *otium*-ul, este atitudinea prin care omul poate resimți starea de netulburare a divinității.

4, 3. **proprium viventis**: este vorba de efectul emoției, şi acesta un gen de mişcare specific ființei vii.

4, 4. **cura viventium**: expresia trădează concepția stoică referitoare la bunăvoința divină, sinonim cu *cura* fiind *providentia* (ne informează Ch. Ingremeau, *Comm.* p. 234). Expresia, lipsind unui manuscris, este eliminată în ediția Samuel Brandt.

4, 5. **immobilis torpet:** în *Inst.* se spune: *iners et torpidum* (II, 8, 35); *ad immobilem stuporis mentis perducere* (VI, 17, 21). Nu considerăm însă că în astfel de cazuri este necesară trimiterea la o sursă (Tert. *Adv. Marc.*, I, 25, 3: *immobilem et stupentem deum*), fiind termeni comuni, „chemați" de substanța, de sensul textului.

4, 6. **vim ... substantiam**: forța divină se vede în modul în care Dumnezeu gestionează lumea prin providența sa. Deosebirea *vis* – *substantia* Lactanțiu o lămureşte în *Inst.* VII, 9, 2 : *quoniam deus ab homine videri non potest, ne quis tamen ex eo ipso putaret deum non esse, quia mortalibus oculis non videtur, inter cetera institutorum suorum miracula fecit etiam multa quorum vis quidem apparet, substantia tamen non videtur, sicut est vox, odor, ventus, ut harum rerum argumento et exemplo etiam deum, licet sub oculos non veniret, de sua tamen qui et effectu et operibus cerneremus.* Aşadar *vis* devine crainicul esenței divine, al „substanței" lui Dumnezeu. În sens teologic, *substantia* desemnează esența divină care face din Tatăl şi Fiul o singură persoană (*Inst.*, IV, 29, 4).

4, 7. **Marcus Tullius**: prezența oratorului în discursul lactanțian este nelipsită. Aici, prin intermediul unui adept al Academiei, Cicero, este relatată judecata unui stoic, Poseidonius, asupra lui Epicur (*cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 123). – **verbis ... re**: diplomația aceasta „teologală" (a menținerii la nivelul elocuției, dar a desființării în fapt) va fi reproşată mai târziu de Tertullian marcioniților (*Adv. Marc.*, II, 2, 3).

4,8. **deceptor biliguis**: cuvinte întâlnite rar nu numai la Lactanțiu, cu miză retorică, *bilinguis* conferindu-i un alt statut gramatical adjectivului *deceptor*.

4, 9. **versutus**: în *Inst.* Lactanţiu, în locul ciceronianului *versutus*, îl foloseşte pe *fallax*. Ch. Ingremeau constată judicios că părerea lui Lactanţiu nu este atât de nefavorabilă filosofului grec, prin comparaţie cu *Inst.* III, 17, 7. – **fallendi studio**: Epicur era un *philosophus,* deci un iubitor de înţelepciune şi nu un farsor al spiritului. – **veri similitudine**: această verosimilitate constituie premiza falsei concluzii la care ajunge raţionamentul lui Epicur, raţionament corect prin el însuşi. Deci lipsa justiţiei divine conduce către ideea unei *apátheia*, impasibilităţii divine şi în final, la inexistenţa divinităţii.

4, 10. **prima ... sententia**: Lactanţiu deformează totuşi, adaptând teoria lui Epicur cerinţelor demonstraţiei sale. Pentru că Epicur nu separa *ira* de *gratia*, ceea ce susţine Lactanţiu însuşi în *Inst.*, III, 17, 37; V, 10, 12: *locum invenit Epicuri philosophia nihil ad deos pertinere censentis nec gratia eos tangi nec ira moveri.*

4, 12. **una ... ratio cunctis**: părere comună a lui Tert. (*Adv. Marc.*, I, 25, 2).

4, 13. **cogitationem ... sensum**: termenii se întâlnesc şi în *Inst.*; citâm prezenţa lor sub categoria verbului: *potestas faciendi aliquid non potest esse nisi in eo quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur* (II, 8, 33).

4, 14. **vides**: Lactanţiu ne reaminteşte – pentru că lectorul uită pe bună dreptate – că el are un interlocutor, Donatus, el fiind maestrul (cf. *Ira*, 1, 2 şi 22, 1), deşi vocea discipolului nu se aude.

4, 15. **nullus ... pauci**: precum în *Inst.*: *nec difficile sane fuit paucorum hominum prava sententium redarguere mendacia testimonio populorum atque gentium in hac una re non dissidentium* (I, 2, 4). – **scelerati ac mali:** ne întâlnim cu veşnicul şi vajnicul reproş care pentru unii se constituie drept argument al inexistenţei / inechităţii divine. Epicur el însuşi îi cade pradă: *videbat Epicurus bonis adversa semper accidere (...) malos contra beatos esse* (*Inst.*, III, 17, 8). – **sperant ... impunitatem**: Lactanţiu îl compară pe Epicur cu *archipirata quispiam vel latronum ductor* (*Inst.*, III, 17, 41), filosoful sădind în sufletele nevrednice de împărăţia cerului pofta pentru consumarea cât mai bogată a plăcerilor pământeşti. În

acest fel apologetul încearcă să-l discrediteze – demers obişnuit de altfel la cei vechi, remarcă René Pichon, *op. cit.*, p.104.

5, 1. **et alii nonnulli**: sunt cuprinşi aici şi Philon din Alexandria, *Deus*, 71; Plotin, *Enn.*, II, 9, 17; III, 5, 6. Cât despre *apátheia*, impasibilitatea divină, este revendicată majoritar de stoici. Prin urmare lucrurile sunt mai puţin tranşante.

5, 2. **favorabilis ... popularis**: termeni puţin „favorabili". Cel dintâi neîntâlnit la Cicero, iar la Lactanţiu nu se întâlneşte decât aici (*cf.* Ch. Ingremeau, p. 238). Pentru *popularis* citâm din *Inst.* III, 17, 2 (cu sens peiorativ): *Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit quam ceterorum, non quia veri aliquid afferat, sed quia multos populare nomen voluptatis invitat.* – **pusillitatem**: termen neutilizat de Cicero; se întâlneşte la Tert. *Adv. Marc.*, II, 27, 6, Hristos fiind considerat „Dumnezeu prin virtuţile sale, om prin slăbiciuni": *in virtutibus deum, in pusillitatibus hominem.* În limba franceză devine, după modelul *magnanimité*, *pusillanimité*; contopind sintagma din limba latină *animi pusillitatem.* – **laedi non potest**: filosofia s-a preocupat în deosebi de aşa-numita *mânie rea* a lui Dumnezeu, care, într-adevăr este consecinţa unei răniri; dar rănit nu poate fi decât omul, nu Dumnezeu. – **concitetur, perturbetur, insaniat**: termeni clasici prin care este definită mânia: Sen. *Ira*, 1, 1, 2 (*iram dixerunt brevem insaniam* – „au numit mânia o scurtă nebunie"); Cic. *Fin.*, 3, 35; *Tusc.* 3, 7; 4,5 2; 4, 77. Cicero subliniază rolul nefast al mâniei inclusiv asupra sănătăţii.

5, 3. **saeva tempestas**: descifrarea trăsăturilor mâniei pe chipul omului pretinde calităţi retorice de care Lactanţiu nu duce lipsă. În plus, nici literatura „genului" nu este săracă: Sen. *Ira*, 3, 3, 3. – **statum mentis immutet**: schimbarea nu este numai una exterioară, dimpotrivă, tot ceea ce urmează este consecinţa tulburării stării de spirit. *Cf.* Sen. *Ira*, 2, 35, 3. În descrierea efectului mâniei, Lactanţiu pare să-şi întreacă „modelul" profan. De fapt Seneca mai curând explică mecanismul, resorturile mâniei, decât descrie efectele (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 240).

5, 4. **late noceat**: prezentarea efectelor distrugerii se face în gradaţie ascendentă: *ubes, populos, provincias*. Asemănări cu Sen., *Ira*, 1, 2, 1 există: *caedes, urbium clades, totos populos capitis*

damnatos, solitudines („măceluri, distrugeri de oraşe, popoare condamnate la moarte, pustietăţi").

5, 5. **deformis et noxia**: urâtul şi vătămătorul se conjugă în concepţia stoică despre mânie, ca stare ostilă, potrivnică naturii. – **propitius, beneficus, conservator**: *propitius* este un termen provenind din vocabularul religios păgân, *beneficus* – din filosofie (traduce grecescul *euerghetikós*), *conservator* traduce grecescul *sotér,* dar sfera de înţeles a lui devine tipic romană, invocând protectorul, de la divinitate până la omul de rând (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 241).

5, 7. **vivificare...:** pentru perechile antonimice *vivificare – occidere, salvare – perdere,* exegeza lactanţiană oferă trimitere la textul biblic, vetero–testamentar, prezent uneori chiar în cuprinsul operei apologetului latin: *Inst.*, IV, 13, 10. – **innocentia**: vocabulă întâlnită frecvent în *Inst.* Aici, contextul evidenţiază sensul etimologic. Cuvântul pare să înlocuiască termenul *humanitas* (astfel se şi explică prezenţa foarte rară a acestuia în *De ira Dei*). *Cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 242. – **deo simillimus**: se întrevede „în filigran", spune Ch. Ingremeau, concepţia euhemeristă dezvoltată mai jos (11, 7) ori exprimată în *Inst.* I, 8, 8. în acelaşi sens merg şi verbele: *diligitur, ornatur, celebratur.*

5, 8. **speciose ... illiciunt:** Lactanţiu pare să regrete că neadevărul (conform judecăţii sale creştine) poate fi afirmat şi el într-un stil rafinat şi poate seduce. Este judecata comună în *Inst.*

5, 9. **irascitur ...diligit**: *irascitur,* intrând în corelaţie cu *diligit,* devine sinonim cu *odisse.* – **constantior**: chiar în domeniul celor eronate poate fi stabilită o „ierarhie" şi anume aceea a coerenţei unei judecăţi.

5, 10. **diligit ... odit**: raţionament just, dar pleonastic la nivelul semantic, de o insistenţă resimţită ca superfluă.

5, 11. **conexa sunt**: legăturile dintre lucruri predomină; ele se întâlnesc nu numai acolo unde judecata le presupune, în *Inst.*, III, 11, 4 spre exemplu, între înţelepciune şi religie, ci şi acolo unde în aparenţă avem de-a face cu realităţi antinomice: viaţă şi moarte, ură

şi binefacere etc. Raportul acesta cu caracter paradoxal are menirea de a întreţine dialogul filosofic. Este o practică retorică recomandată din abundenţă de Lactanţiu în *Inst.*

5, 12. Paragraful în totalitate face trimiteri la parabola evanghelică a celor doi servitori: *Mat.*, 24, 45, dar şi la Sen. *Epist.*, 47, 4. Dar mai ales la realităţile romane privitoare la atribuţiile şi responsabilităţile acelui *pater familias* pentru a păstra disciplina în cadrul a ceea ce se numea *familia,* termen intraductibil în limba română, în *familia* intrând şi totalitatea sclavilor casei (versiunea franceză redă prin *domesticité*). Realităţile acestea domestice vizează, bineînţeles, un sens superior, înţelegerea lor divină.

5, 14. **inrogat mala ... odio habet**: totul vine în continuarea ideii de mai sus, încadrându-se în sistemul de plată şi recompensă meritate pentru fapta rea ori bună. – **quod argumentum**: „strigătul de triumf" – spune R. Pichon. *Cf. Inst.* I, 16, 15.

5, 15. **argumenti huius**: în traducere: „argumentului lor", fiind vorba de argumentaţia din 5,13 *sqq.*

5, 16. **quia ...ergo**: se pare că Lactanţiu, totuşi, mai bate apa în piuă. Să fie oare deficienţa lectorului modern, puţin grăbit, puţin superficial, care cedează uşor la „travaliul" argumentaţiei raţionale?

5, 17. **de certis incerta**: în mod asemănător îi reproşează Lactanţiu lui Cicero: *falso quod erat certum* (*Inst.*, II, 8, 47).

6, 2. **summa ...cardo**: dintre cei doi termeni primul este clasic, ciceronian *Rep.* 1, 42; *Leg.*, 2,18, celălalt este preferat de poet: Verg. *Aen.*, I, 672. Se întâlneşte şi în *Inst.*, VII, 5, 2: *Haec enim summa, hic cardo rerum est, quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur.* – **honor ... metus**: contractualismul religios roman de tipul *do ut des,* „îţi dau ca să-mi dai", rezidă şi în viziunea apologetului Lactanţiu, utilul, teama, şi interesul constituind „mobilul major al vieţii morale" (spune Rambaux, *apud* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 246). Sigur că, pentru a nu rămâne raţionamentul în expresie frustă, se va interveni cu nuanţări ale sentimentului, ajungându-se la teamă plus venerаţie sau dragoste plus teamă.

7, 1. **viatori**: Lactanțiu critică aici părerile filosofilor printr-o comparație minimalizatoare. Se pare a fi vorba de o lipsă de comunicare cu atât mai condamnabilă, cu cât se află la polul de sus al existenței spirituale. La călător e vorba de o ruşine vecină cu prostia; dar la filosof aceasta ce mai înseamnă?! Cu Lactanțiu se poate râde pe tema aceasta; dar nu ştim cât de îndreptățit ar fi râsul.

7, 2. **rationale animal**: pentru Lactanțiu ființa rațională este nu numai aceea capabilă să judece, ci să vadă mai departe, să întrezărească prezența lui Dumnezeu. – **mutis**: spune Lactanțiu în *Inst.*, IV, 26, 8: *nam qui rationem divinitatis ignorat, is vere e linguis et mutus est, dicet sit desertissimus.* – **ventri ac voluptati:** rezonanță salustiană, *Cat.*, 1, 2 (*prona atque ventri oboedientia*, „înclinate şi supuse pântecului". Apare şi în *Inst.*, III, 8,6; *ventri et Veneri servientem*, „rob pântecului şi iubirii"); *eadem ratione se natos*: pentru Lactanțiu similitudinea nu înseamnă identitate: *fas non est caeleste animal cum terrenis in terramque vergentibus coaequari*, „este un sacrilegiu să pui semnul egalității între ființa cerească şi viețuitoarele de pe pământ şi aplecate către el", *Inst.*, II, 2, 20.

7, 3. **aliquid ... divini**: Sen, *Epist.* 92, 30 (*in eo divini aliquid existere*, „în acesta (în om) există ceva divin"), Verg. *Aen.*, 8, 352.

7, 4. **cum deo ...cognatio**: Cic. *Leg.*, 1, 25 *sqq.*; Sen. *Epist.*, 92, 30; 124, 14; Arnob., *Nat.*, 2,46; Lact., *Inst.* V, 17, 34. – **ipsius corporis status:** pentru Lactanțiu *status rectus*, „ținuta dreaptă" a omului, privirea înaltă care-i permite *contemplatio caeli* şi, ca țel final, *notitia dei*, „cunoaşterea lui Dumnezeu", este o coordonată esențială a înrudirii ființei umane cu divinitatea (*cf.* Wlosok, *Laktanz,* p. 9-47). Frecvența sintagmei în opera lui Lactanțiu este concludentă: *Inst.*, II, 1, 18; III, 10, 11 *sqq*. Menționăm şi Cic. *Nat deor.*, 2, 140; *Leg.* 1, 26; Sen. *Epist*, 92, 30; Min. Fel. 17, 2. În *Inst.*, VII, 5, 21 Lactanțiu face să comunice *status rectus*, în diferitele faze ale evoluției fizice, cu stările de dezvoltare rațională şi locuționară ale omului: *denique homo non statim quam natus est rectus ingreditur, sed quadrupes primo, quia ratio corporis et huius praesentis vitae communis est nobis cum mutis animalibus: post deinde confirmatis viribus erigitur et lingua eius in eloquium solvitur*

et mutum animal esse desinit. – **prostrata**: mai puțin frecvent decât *prona. Cf. Inst.*, VII, 9, 11; *Epit.*, 65, 4. – **commune cum caelo**: apartenența ființei umane deopotrivă la cer şi pământ, recunoaşterea în el a scânteii divine (Grigore de Nazianz), dar şi a teluricului supus greşelii îşi află ascendența în vechi surse profane. Menționăm: Sall. *Catil.*, 1,2; Cic. *Leg.*, I, 23; Sen. *Epist.*, 92,27. Retorul african şi apologetul creştin fructifică şi el mina generoasă semantic şi expresiv: *Inst.*, II, 9, 26; III, 10, 11; VII, 5, 20; VII, 9, 11.

7, 5. **recto statu**: *cf.* Cypr. *Demetr.*, 16; Prud. *C. Symm.*, 2, 262 şi, bineînțeles, Lact. *Opif.*, 8, 3; *Inst.* II, 1, 17. pentru ponderea temei în susținerea argumentului teologic a se vedea şi Petru Pistol, Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, *Scriitor creştin şi umanist paideic*, Rm.Vâlcea, 2000. – **ore sublimi**: *cf.* Ov. *Met.*, 1, 85 (citat în *Inst.*, II, 1, 15). – **excitatus ad contemplationem**: expresia conține datele morfologice sugestive despărțirii (*ex-*) de cele pământeşti şi orientarea (*ad*) către o perspectivă mai înaltă, aceea a contemplării divinului. Remarcăm şi aici un *processus*, precum, mai explicit, în *Inst.*, VII, 5, 22: *ratio docet mortaem nasci hominem, postea vero immortalem fieri, cum coeperit ex deo vivere* (...) *cum excitaverit hominem deus ad aspectum caeli ac sui. Ouod tum fit, cum homo caelesti lavacro purificatus exponit infantiam cum omni labe vitae prioris et incremento divini vigoris accepto fit homo perfectus ac plenus.* Prin urmare Lactanțiu stabileşte puncte de trecere ale acestei deveniri către perfecțiunea ființei. – **confert cum deo vultum**: în *Biblie* se spune: „față către față". *Cf. Inst.*, VII, 5, 6; *Epit.*, 65, 4. *Vultum* vine cu un sens mai adânc decât *os* sau *facies,* desemnând expresia exterioară a unei stări interioare, a sufletului însuşi, în vederea comuniunii cu divinul şi cunoaşterii rațiunii acestuia (*rationem ratio cognoscit*).

7, 6. **ut ait Cicero**: *cf.* Cic., *Leg.*, 1, 24; *Inst.* VII, 9, 10. Pentru cunoaşterea lui Dumnezeu este nevoie de ceva mai mult decât *ratio* şi anume de *sapientia*, care este „vocația fundamentală" (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 251) a ființei raționale, *animal rationale.* – **distantia**: diferența om – viețuitoare fără grai ar consta deci în înțelegerea şi practicarea unei religii. Claudiu T. Arieşan, *DMP*, p.

273, se opreşte tot la Lactanţiu atunci când oferă o ascendenţă şi un punct de pornire conceptului modern de *homo religiosus*.

7, 7. **dinoscunt ... vocibus**: *cf. Inst.*, III, 10, 2: *suas voce propriis inter se notis discernunt atque dinoscunt.*

7, 8. **verba sunt**: precum în *Inst.*, III, 10, 2, Lactanţiu consideră că sunetele scoase de animale (ţipete, răgete ş.a.) constituie un mod de comunicare, de transmitere a unor stări de spirit (*habitum mentis*).

7, 9. **signa laetitiae**: *cf. Inst.*, III, 10, 2. – **aures demulcent**: *cf.* Liv. IX, 16, 16; Ter. *Heaut.*, 762; Gell. V, 14, 12. – **frontem serenant**: prezenţă unică a verbului *serenare* la Lactanţiu (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 253). Verbul are valenţă poetică: Verg. *Aen.*, 4, 477 (*spem fronte serenat*); de asemenea Plin. *Nat.*, 2, 13: *humani nubila animi serenare.*

7, 10. **ratio**: Lactanţiu este de acord că animalele posedă *ratio* (deşi Seneca gândeşte altfel: *cf. Ira*, 1, 3, 7), dar aceasta nu este decât o cale deschisă către cunoaşterea lui Dumnezeu – *agnitio dei.*

7, 11. Exemplele de prevedere sunt luate din Vergiliu: *Aen.*, 4, 402 *sqq*, respectiv *Georg.*, 4, 155 *sqq.*, aceasta de pe urmă figurând şi în *Inst.*, III, 10, 4.

7, 13. **iustitia**: este considerată ca specifică religiei. *Cf. Inst.* V, 14, 12; *Epit.*, 64, 7. Pentru sensul clasic a se vedea Cic. *Off.*, 1, 20 *sqq.*; *Fin.*, 5,65, precum şi V. Loi, *Valori*, p. 116-121 şi 153-160. Pentru Lactanţiu însă cei drepţi sunt *cultores dei*: *Inst.*, II, 15, 2. – **impertit**: Cicero cel care remarcă această disponibilitate a omului către actul justiţiar al împărţirii: *Fin.* 1, 50; *Off.*, 1,22. – **natura ... alienus**: în fond, ideea stoică: *secundum natura vivere. Cf.* Cic. *Off.*, 1, 22; Sen. *Epist.*, 41, 9.

7, 14. **ob sapientiam**: înţelepciunea văzută ca raţiune a supremaţiei omului în univers. *Cf. Inst.*, III, 10, 9.

8, 1. **Epicuro ... dicenti**: citat din Lucr., I, 44-49. În manuscris aceste versuri sunt precedate de *capitulum*: *to makárion kai áftharton* („faptul de a fi fericit şi nemuritor"), componente ale doctrinei (*kýriai dóxai*) lui Epicur. Încât **immortali aevo** apare ca variantă a lui *to áftharton.* – **semota a nostris rebus**: termeni care amintesc de

ataraxia divină (*cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 18). – **tangitur ira**: spune Sen, *Benef.*, 4, 4, 1: *nec magis illum beneficia quam iniuriae tangunt,* „nu-l ating benefacerile mai mult decât nedreptăţile", dar şi Arnobiu *Nat.*, 7, 5; *ira ab his longe* (...) *disiuncta est*, „mânia e cu totul departe de ei".

8, 2. **obsequio**: omagiu (drept mulţumire), traducând grecescul *latreia. Cf.* Cypr. *Patient.*, 3.

8, 3. **naturam excellentem**: *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 45 (*habet enim venerationem iustam quidquid excellit*, „căci merită a fi venerat ceea ce se evidenţiază"), sau Sen. *Benef.*, 4, 19, 4. – **nihil curanti et ingrato**: expresia pare a relua în traducere liberă una dintre *kýriai dóxai* („principalele învăţături") epicuriene: *úte orgáis úte chárisi synechetai*, „(zeul) nu este frământat nici de mânii, nici de binefaceri". – **inquit Cicero**: *Nat. deor.*, 1, 124. – **valeat**: formulă de concediere – spune Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 257, – ironică. Ea va fi comentată în paragraful următor (4), subliniindu-se importanţa în mentalitatea romană a faptului de a fi de folos: *prodesse.*

8, 5. nota ironică – pe linie clasică, ciceroniană, nu-i lipseşte lui Lactanţiu *cf.* Tert., *Marc.*, I, 27, 5. – **leges circumscribere**: *cf.* Tert. *Apol.*, 45, 5 (*evadere*), Lact. *Epit.*, 54, 9 (*circumscribi etiam iura*). – **adriserit ... latendi occasio ... auferamus aliena**: Lactanţiu împinge către rizibil doctrina lui Epicur, ca în final să o prezinte ca pe o bună propedeutică în meşteşugul hoţiei, filosoful devenind *latronum ductor*, „călăuză a tâlharilor" (*Inst.*, III, 17, 41 *sq.*).

8, 6. **confusio ac perturbatio**: un atare avertisment este anunţat de Platon, *Rep.*, 4, 442 b (*anatrépein*, spune limba greacă). Se fac trimiteri de asemenea la Cic. *Tusc.*, 2, 117; *Nat. deor.*, 1, 3.

8,7. **iustitiam**: este aici dreptatea care asigură vieţii sociale un statut suportabil, chiar dacă nu se afirmă în parametrii perfecţiunii ideale. – **communis vita**: expresie ciceroniană; se bazează în plan individual pe *sapientia*, iar la nivel social pentru *iustitia.* Dar acestea sunt şi fundamentele religiei. Prin urmare religia se dovedeşte a fi un argument al bunei convieţuiri în societate. – **religio ... sine metu**: demonstraţia prin inferenţe logice îl satisface pe Lactanţiu, deşi vine în contradicţie cu părerea lui Cicero, care afirmase că o religie se

menţine nu prin efectul temerii (*metu*), ci prin legătura (*coniunctione*) dintre om şi Dumnezeu (*Leg.*, 1, 43), dar şi cu aceea a lui Seneca: Dumnezeu este o sursă de binefacere – spune filosoful stoic – şi nu-l poţi urî pe binefăcător, după cum nu poţi iubi pe cel de care te temi (*Benef.*, 4, 19, 1). - **religio ... maiestas ... honor**: religia presupune recunoaşterea măreţiei divine şi impune cinstirea, venerarea lui Dumnezeu.

8, 8. **sive ... sive ... sive**: este vorba de doctrinele respinse în capitolele anterioare. – **conscientia**: *cf.* Sen. frg. 14 Haase, citat în *Inst.*, VI, 24, 17: *quid tibi prodest non habere conscium habenti conscientiam?* „ce-ţi foloseşte că nu ai martor, dacă ai conştiinţă?" – **refrenat**: *cf.* Sen. *Ira,* 3, 36, 2. – **in conspectu dei**: *cf.* Cic. *Leg.*, 2, 15; Sen., *Epist.*, 41, 1 *sqq.*; Tert. *Apol.*, 45, 7; Cypr. *Laps.*, 27; Lact. *Inst.*, VI, 24, 1 *sqq.* Diferenţierea fapte – cuvinte – gând trimite la textele Scripturii: *Ps.* 33, 20; *Apoc.* 2, 23.

8, 9. **veritatis ... utilitatis:** Teama de Dumnezeu, privirii căruia nimic din ceea ce se înscrie între faptă şi gând nu-i scapă, dintotdeauna a fost luată în calcul de filosofi: Plat. *Leg.*,10, 889 e; Aristot. *Met.*,11, 8, 1074 b; Polyb. VI, 56, 6-9; Cic. *Nat deor.*, 1, 118; Sen. *Nat.*, 2, 42 ,3. Deşi este o concepţie greşită, ea prezintă totuşi un beneficiu al vieţii morale. Lactantiu, învăţătura creştină în general, accentuează adevărul care domină în această teorie a mâniei dvine.

8, 10. **a viris prudentibus:** Lactanţiu nu-i numeşte înţelepţi, aşa cum face Cicero, *Nat. deor.*, 1,77; *Div.*, 1, 105; Sen. *Nat.*, 2, 42, 3. – **breviter**: Lactanţiu nu este chiar atât de „scurt" în această expunere: 9, 1 – 10, 46.

9, 1. **consensissent**: părere a lui Lactanţiu despre filosofia presocratică este mult simplificată. – **ratione ... ratione**: aşadar universul nu a urmat calea explicată de Epicur, ci una absolut raţională. Conceptul de creaţie implică raţiunea providenţei, iar această raţiune a omului ajunge să cunoască Raţiunea (*cf.* 7, 5: *rationem ratio cognoscit*). – **Protagoras**: face parte din acei *quidam* (*Ira*, 8, 9) care apreciază religia nu pentru adevărul ei, ci pentru utilitatea în plan moral. Platon a transmis epigraful doctrinei lui

Protagoras: „omul este măsura lucrurilor" (*Theait.*, 152 a). Cât despre afirmaţia referitoare la existenţa sau inexistenţa zeilor, ea se regăseşte în Sext. Emp. *Adv. Math.*, 9, 56; Diog. Laert. 9, 51. Lactanţiu urmează versiunea scurtă, ciceroniană, *Nat. deor.*, 1, 29. – **expulerit suis finibus:** *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1,63; Val. Max. *Mem.*, I, 1, 7; Eus. *Pr. ev.*, XIV, 19, 10; Diog. Laet. 9, 52. – **libros exusserint**: *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 63; Min. Fel. 8, 3; Hier. *Chron. A. Abr.* 1578.

9, 3. **tamquam rivuli**: este evidentă influenţa eclectismului ciceronian (v. R. Pichon, p. 249); *cf.* Cic. *Ac.*, 1, 17; *Nat. deor.*, 1, 19; *Tusc.*, 4, 6. Cât despre *rivuli*, se constată „o preferinţă marcată – spune Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 263 – pentru sursa platoniciană", cu trimitere la M. Perrin, *Le Platon de Lactance*, în vol. *Lactance et son temps*, Paris, 1978, p. 205 şi 207 *sq.*

9, 4. **Epicurus**: despre „ateismul" lui Epicur nu se poate vorbi aşa de simplu după cum vrea să spună Lactanţiu. Filosoful a afirmat (Cic. *Nat. deor.*, 1,43) că Dumnezeu există din moment ce există ideea înnăscută, preliminară; *cf.* Bailey, *Proleg.*, p.66-72. – **fabrica:** considerându-l pe *fabricare* echivalentul grecescului *demiurghein*, Tertullian îl evită, demiurgul fiind cel care dă formă unei materii preexistente, nefiind şi creatorul acesteia (vezi Braun, p. *381sqq.*). – **seminibus ... conglobatam**: deşi pentru aceste *semina* s-a transmis expresia *atomii lui Epicur* (ai lui Epicur deci, nu ai lui Democrit, pentru că la Democrit nu se întâlneşte termenul *atomos*); pentru *conglobare* citäm din *Inst.*, II, 8, 50: *Certius est igitur mundum providentia instructum quam materiam providentia conglobatam*, „este mai sigur că providenţa a construit universul mai curând decât un conglomerat de materie".

9, 5. **quo ... repugnantius**: relevarea contradicţiilor dintre filosofi (*cf. Inst.*, V, 3, 1) sau, mai frecvent, cu filosofii (*cf. Inst.*, I, 5, 22; III, 6, 14) se prezintă ca un scop bine urmărit în discursul lactanţian; în paragraful următor (9, 6) este relevată contradicţia internă, proprie gândirii lui Epicur.

9, 7. **philosophia defloruerat**: în *Inst.*, II, 8, 49, dar cu referire specială la şcoala academică III, 6, 8, Lactanţiu schiţează regresul filosofic, ateismul fiind astfel cotat pe scara valorilor apologeticii

lactanțiene. – **Melius Diagoras**: reputat gânditor ateu; *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 3, 89; Athenag. *Leg.*, 4. Lactanțiu comite o greşeală de datare, plasându-l pe Diagoras din Melos cu un secol mai târziu, după Epicur, când el a trăit în secolul al V-lea. Exegeza explică eroarea prin faptul că Diagoras şi Theodor din Cyrene sunt citați ca atei împreună, fără a fi specificată epoca în care au trăit: *cf.* Clem Alex. *Protr.*, II, 24, 2; Arnob. *Nat.*, 4, 29. – **atheus**: la Platon se găseşte deja cuvântul *átheos* în *Apol.*, 26 c; *Leg.*, 12, 967 a; *Theait.*, 176 e. La Cicero de asemenea: *Nat. deor.*, 1, 63. – **Theodorus :** este contemporan cu Epicur; Diogene Laerțiu dă opera acestuia *Perì theôn* „Despre zei" drept sursă de inspirație pentru Epicur. – **tot saeculis...**: Cicero vorbeşte la fel în *Ac.*, 2, 15: *tot saeculis, summis ingeniis.* – **calumniati sunt**: vocabulă din limbajul familiar al tribunalelor, intenționând degradarea unei ordini filosofice.

10, 1. **providentia**: tot greul de sens cade aici pe forța creatoare a divinității. – **principiis**: astfel sunt denumiți atomii, *corpora prima* (*cf.* Lucr. I, 171). Alte denumiri sinonime: *primordia* (*Inst.*, III, 17, 25), *semina, atomus* (întâlnit şi la Cicero, *cf. Th .L .L.* 2c, 1045 s), ori *corpuscula* (*Inst.*, III, 17, 23), *micae* (*Ira* 10, 32). – **temere**: dacă pentru Leucip şi Democrit constituirea lumilor era o necesitate, pentru Epicur hazardul joacă un rol important (Lucr. I, 1021 *sqq.*; II, 1060). – **esse concretum**: se opune lui **repente natura extitisse:** primul termen reține noțiunea de materialitate şi de perisabilitate (Lact. *Inst.*, VII, 8, 6), dar şi pe aceea de compunere, de agregare (Lact. *Inst.*, III, 17, 21); cel de al doilea termen vizează naşterea spontană. – **Straton**: este succesorul lui Theofrast la conducerea şcolii peripatetice. El este denumit şi *physicus*, „fizicianul". – **vim gignendi**: cu ceea ce nu se împacă Lactanțiu este că natura ar avea *in se* forța de a naşte şi de a diminua (*cf. Inst.*, I, 12, 4; II, 8, 37). – **nec sensum ... nec figuram**: la fel spusese şi Cicero, *Nat. deor.*, 1, 35: *carere sensu et figura.*

10, 3. **minuta ... semina**: aşa cum se ştie, definesc atomii. – **concursu fortuito**: expresie întâlnită şi la Cicero (*Nat. deor.*, 1, 66), Quint. *Inst.*, VII, 2, 2 (pentru *concursu*). – **ubi ... unde**: *cf. Inst*, III,

17, 23: *Ubi enim sunt aut unde ista corpuscula?*. – **Leucippus**: întemeietorul doctrinei atomiste. – **delirare ... somniare**: injurii adresate epicureismului, spune R. Pichon, p. 60 şi 162-166. practica era veche însă (*cf.* M. Perrin, Comm. *d`opif.*, 2, 10 şi 6, 1; *SC*, nr. 214, p. 256 şi 288), iar Lactanțiu le atribuie cu larghețe: *Inst.*, I, 15, 21 îl vizează pe Cicero.

10, 4. **Quattuor elementis**: reprezentantul acestei teorii este Empedocle, citat de Lucrețiu (I, 714 *sqq.*).

10, 5. **inquit**: întâlnim ceea ce se cheamă citat *ad sensum.* Cf. Goulon, „Les citations", p. 134. – **nulla acies**: *secari, dividi* sunt cuvinte şi expresii nelipsite atunci când este prezentată teoria atomistă. *Cf.* Lact. *Inst.*, III, 17, 22, 25-26. Lactanțiu se opreşte totuşi la sensul etimologic: *á – tomos*, în timp ce Epicur (*Epist. ad Herodotem*, 41), precum şi Lucrețiu (I, 526-529) consideră că indivizibilitatea atomului se datorează plinătății şi unității lui de compoziție. – **levia ... hamata**: adjectivele enumerate de Lactanțiu se regăsesc în Lucrețiu, precum şi în Cicero (*Nat. deor.*, 1, 66).

10, 7. **invicem se apprehendere**: aproximativ identic sună textul din *Inst.*, III, 17, 25 (*invicem concatenari*). Deşi Lucrețiu prevăzuse obiecția, încât categoria *levia* şi *rotunda* devenea sursă pentru lichide (2, 451 *sqq.*).

10, 8. eminere ... amputari: Lucrețiu evită însă obiecția (*cf.* I, 162 *sq.*) vezi *supra* **10**, 5. – **videri ... teneri**: Lactanțiu nu ține cont – mai pe şleau spus: o ține pe a lui! – că Lucrețiu venise cu exemple doveditoare în acest sens: vântul, mirosul, căldura, frigul, sunetul, deşi există, nu pot fi nici văzute (*videri*), nici stăpânite (*teneri*). *Cf.* Lucr. I, 265-304.

10, 9. **per inane ... volitant**: iar Lucr. II, 109 *magnum per inane vagantur.* – **inrequietis**: adjectiv nefolosit de Cicero, dar îl întâlnim la Sen. *Brev.*, 10, 6; Ov. *Met.*, 1, 579, *Trist.*, II, 1, 236. – **sicut pulveris minutias**: comparația se dezvoltă la Lucrețiu pe zeci de rânduri: II,114-141. – **ex his ... ex his**: într-o ordine aproximativ asemănătoare celei menționate aici – remarcă Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 274 – vor fi respinse: vegetalele (10, 13-15), focul şi apa (10, 17-21), viețuitoarele (10, 22-27).

10, 10. **vacare**: pentru sensul „être en repos", *cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 274-275. Pentru acest sens a se vedea şi Lactanţiu *Inst.*, IV, 17, 1. – **innumerabiles mundos**: deşi loc comun pentru disputele filosofice (*cf.* Cic. *Nat deor.*, 1, 53), problema aceasta *perfectae insaniae* nu mai apare la Lactanţiu. Părerile se despart însă, unii susţinând pluralitatea lumilor (*cf.* Plut. *Def. orac.*, 23 *sqq.* [423 a-d], alţii infinitatea lor (cf. Diog. Laert. 9,31,44; 10,45,89; Cic. *Nat. deor.*, 1, 53; *Fin.*, 1, 21; 2, 102; *Ac.*, 2, 55). O astfel de părere, susţinută de creştini, devine erezie: *cf.* Origen. *De principiis*, II, 3, 1-4.

10, 11. **moles**: cuvânt poetic, *cf.* Verg. *Aen.*, 6, 727; Ov. *Met.*, 1, 258. De remarcat şi prezenţa rară a lui *et* adverbial: „chiar".

10, 12. **Sed concedamus**: Exegeza remarcă aici modalităţi ale discursului retoric: *expositio, refutatio*, precum şi dialog, concesii aparente (*cf.* R.Pichon, p. 295 *sqq.*).

10, 13. **sui generis semine indigeret**: tot R. Pichon (p.162-166) remarcă ingeniozitatea argumentării lui Lactanţiu: el porneşte de la respingerea ideii unei creaţii *ex nihilo* intenţionată de Lucreţiu în *Rer. nat.*, I, 159 *sqq.* – **propria semina ex frumento seges:** exemple luate din natură, din viaţa de zi cu zi (*cotidie*), dar care, într-o lectură aplicată, pot conduce la concluzia nedorită de apologet: creaţia divină nu-şi are aici rolul pe care-l revendică. Lactanţiu nu uită însă.

10, 15. **propriam certamque naturam**: ideea este aceiaşi (şi aici şi în paragraful anterior) la Lucreţiu şi Lactanţiu. Expresia citată din apologet în *De rerum natura* apare cu *materiam* în loc de *naturam* (*cf.* Lucr., I, 191).

10, 16. **quasi oblitus**: într-un fragment din *Inst.*, (VII, 12, 5), fiind vorba despre diferenţa trup–suflet, Lactanţiu citează din Lucreţiu care se contrazice. Spune apologetul: *Lucretius oblitus quid adsereret et quod dogma defenderet, hos versus posuit...*, concluzia fiind: *sed victus est veritate et imprudenti ratio vera subrepsit.* Procedeul acesta al confruntării şi evidenţierii afirmaţiilor contradicrorii îi este la îndemână lui Lactanţiu (*cf.* A. Goulon, *Les citations*, p. 135, n. 122).

10, 17. **semen ... certum est**: în privinţa punctuaţiei rămânem la punctul de vedere – să-i spunem – clasic, acela al ediţiilor Brandt şi Kraft – Wlosok, precum şi al aceluia mai vechi Lenglet – Dufresnoy, reprodusă în *P. L.*, unde există punctul şi virgula. Argumentul editoarei Ch. Ingremeau ni se pare insuficient: pot fi enumerate atâtea cazuri când un alt punct al argumentării se anunţă într-un paragraf anterior. – **habuisse cerebrum:** sintagma trimite, exponenţial, la Fedru, I, 7, 2.

10, 18. **ignis excutitur**: prezentarea de fenomene similare se regăseşte nu numai în Lucr. VI, 161 *sq.*; VI, 309, explicând fulgerul, ci şi în Verg. *Georg.*, 1, 135, ori *Aen.*, 1, 174 *sqq.* – **in materia frigidissima**: după cum există atomi ai frigului ascunşi în *durissimi rigoris materiae*, astfel există şi atomi ai focului, aşa cum se evidenţiază ei: prin scânteie ori fulger. Confuzia care se iveşte convine demersului lactanţian.

10, 19. **orbem vitreum**: este vorba de fenomenul numit în fizică reflexie Seneca afirmă totuşi că soarele poate să aprindă un foc (*Nat.*, I, 1, 8). – **in aqua ignem**: opoziţia aceasta este respinsă de Lucreţiu (*cf. Rer. nat.*, VI, 206 *sqq.*), argumentând că atomii de foc se află şi în nori.

10, 20. **cerae...**: pentru explicarea fenomenului condensării Lucreţiu foloseşte alte exemple (*cf. Rer. nat.*, I, 305 *sqq.*; VI, 471 *sqq.* Cât despre *crusta* şi *lamina* sunt cuvinte întâlnite o singură dată în opera lactanţiană. – **nebula**: aceeaşi distincţie între *nebulae* (ceaţă) şi *nubes* (nori), diferenţa constând în gradul de condensare (*cf.* Lucr. VI, 103 *sq.*; 106 *sqq*). – **in sublime ... rapta:** Ch. Ingremeau apreciază că Lactanţiu, el însuşi cu vocaţia poeziei (a se vedea în acest sens şi Petru Pistol, *op. cit.* p. 92 *sqq.*), prin exprimări de o anumită expresivitate (*imbres maximos deiccit*), solicită dimensiunea poetică a creaţiei sale (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 279).

10, 21. **nec tangitur, nec videtur**: *cf. Inst.*, VII, 12, 2 (fiind vorba despre natura sufletului): *tenuis et tactum visumque fugiens* („transparent şi care scapă simţului tactil ori văzului").

10, 22. **de animalibus:** a treia fază a răspunsului, pe o temă preferată de Lactanţiu. – **ratione ... ordine ... utilitate:** *cf. Inst.*, III,

17, 18: *Item si nulla providentia est, quomodo animalium corpora tam providenter ordinata sunt, ut singula quaeque membra mirabili ratione disposita sua officia conservent*? Prin urmare, „mâna" providenței se vede în *dispunerea ordonată,* vizând o *rațiune* admirabilă (contrară hazardului atomist), un fel de lege naturală, dar și utilitatea elementului corporal. În plus, aici (*Ira*) intervine și *species*, „frumusețea", apologetica urmărind deopotrivă trebuința *necessitas* și desfătarea privirii prin contemplarea frumosului (*cf.* Min Fel 18, 1: *necessitatis – decoris*). – **sollertissima ... discriptio**: fraza se revendică din Cic. *Nat. deor.*, 2, 121.

10, 23. **quid sensus:** Lactanțiu reproșează teoriei atomiste naşterea celor înzestrate cu simțuri din atomii lipsiți de simțire. În Lucrețiu aflăm de asemenea acest reproş (II, 865 *sqq.*; 870; 930), dar și replica: naşterea viermilor din materia în putrefacție (II, 871; 899; 928). În *Inst.*, VII, 7, 9 Lactanțiu – pe tema aceasta – recurge și la ironie: *Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effusos esse de terra nullo auctore nullaque ratione.*

10, 24. **insecabilia:** aşadar, lui Lactanțiu îi scapă (sau o eludează cu bună știință) explicația dată de Epicur, respectiv de Lucrețiu (*cf. supra*, 10, 5). – **invisibilibus ...visibilibus:** exegeza lactanțiană (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 280) este de părere că Lactanțiu nu luase cunoştință în mod direct cu textul epicurian *Epist. ad Herodotem*, 55 *sqq.*

10, 25. **quis non videt:** legând invizibilul de vizibil în cadrul ființei umane prin elementul comun – rațiune, Lactanțiu câştigă un spațiu rațional indubitabil – omul. (De altfel, nu era greu de loc). Merge însă mai departe, unind, tot sub girul rațiunii, elementele intrate în combinație cu rezultatul final al acesteia. El acreditează astfel ideea unei *maximam mirabileque rationem.*

10, 26. **simulacrum ... ipsum hominem:** aceeași comparație se regăseşte la Aristot. *Part. an.*, I, 5, 645 a. – **frustis temere concurrentibus:** nuanța peiorativă conținută de *frustum* se consolidează prin alăturarea unor vocabule care implică jocul întâmplării și nicidecum demersul rațional suprem pretins de această creație capabilă de *notio dei* („cunoaşterea lui Dumnezeu"). Pentru

sensul peiorativ amintit, a se vedea Cic. *Div.*, 1, 27; Sen. *Epist.*, 89, 2. – **artificium ... imitari:** arta, prin tot talentul și diligențele ei, rămâne o copie imperfectă a realității, *id est* a adevărului (*veritatis*); *cf.* Sen. *Epist.*, 65, 3: *omnis ars naturae imitatio est.* – **umbra ... liniamenta:** în acest fel Lactanțiu insistă asupra caracterului superficial, exterior al reprezentării artistice, numai conturul fiind redat prin mijloacele artistului, enorma bogăție interioară, sufletul ființei rămânând inaccesibil. *Cf.* Cic. *Rep.*, 5, 2 ; *Orat.*, 186; *Nat. deor.*, 1, 123. Ansamblul *umbram – liniamentam* trimite la *schiografia* (*schia* – „umbră", în limba greacă): *cf.* Plin. *Nat.*, 35, 15; Quint. *Inst.*, X, 2, 7. – **humana sollertia:** *iscusința* aceasta este, prioritar, atributul providenței (*Inst.*, I, 2, 6). Dacă se mai „rătăceşte" și în zona umanului, asta pentru că omul este totuși de origine divină prin sufletul pe care-l poartă în trup (*cf. Inst.*, VII, 8, 5; 12, 2). Diferența dintre cele două capacități creatoare este enormă (*cf.* Cic. *Nat. deor.*, 2, 88; Lact. *Inst.*, II, 5, 8).

10, 27. **cor ... vocem ...sapientiam:** în *De opifficio Dei*, „Despre creația lui Dumnezeu", Lactanțiu s-a ocupat de „anatomia" omului sub cele două aspecte: fizic și spiritual. Aici, precum și în *Inst.*, sunt menționate doar cele care invocă prezența necesară a unui *artifex* de natură divină. Deci *cor* este sediul vieții și al înțelepciunii, chiar și un locaș posibil al sufletului (*cf. Opif.*, 10, 11; 12, 6; 14, 4; 16, 11). Relativ la *vocem* lucrurile sunt ceva mai complicate, înțelegerea ei părând evidentă, se sustrage sieşi. – **fabricare:** termen cu trimitere, în special, spre sfera umanului. Aici el se împarte: un sens trimite la omenesc, *quis artifex* vrând să însemne „ce om cu darul creației", un altul vizează divinul, singurul *artifex* capabil să „născocească" inima, vocea, înțelepciunea fiind Dumnezeu. – **ratione et consilio:** am produs „printr-un plan rațional", *consilium* fiind – pe bună dreptate – „reflecția preliminară", „le dessein raisonné"(*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 282). Pentru *consilium* în Sen. *Epist.*, 65, 4-14 întâlnim *propositum* (*faciendi propositum*, spune filosoful roman, discutând una dintre cauzele activității creatoare de sorginte platonic-aristotelică). – **effectionem**

curamque: *cf.* pentru apropierea celor două noțiuni, *Inst.*, V, 8, 5: *deus mundi huius effector et gubernator.*

10, 28. **immunitatem:** vocabulă întâlnită o singură dată în Lactanțiu; sensul, aici, este – bineînțeles – ironic, apologetul prinzându-i încă o dată în deficit pe adepții lui Epicur. Remarcăm şi „generozitatea" (simulată, desigur) a lui *concedamus* întâlnit şi mai sus (10, 12), alături de aceea a lui *mitto*, „las la o parte, trec cu vederea", (10, 19; 10, 27) constituindu-se în figură retorică: *praeteritio.*

10, 30. **antequam ... generassent:** *cf.* Lucr. V, 168-171; Cic. *Nat. deor.*, 1, 21-22. – **videlicet ... penderent:** o glumă puțin cam grosolană, spune R. Pichon, p. 302. Lactanțiu practică genul, astfel de „plaisanteries d'école", cum le numeşte Ch. Ingremeau, regăsindu-se frecvent: *Inst.*, I, 18, 13 (Cicero – *ianitor caeli*); III, 19, 9; 20, 17; 28, 12; VI, 11, 10 (Cicero – *professor sapientiae (qui) refrenat homines ab humanitate*). Pentru predispoziția apologetului pentru formulări care, în glumă, subminează o doctrină filosofică, *cf.* Goulon, „Un jeu de mots".

10, 31. **consilio ... pactione:** Lactanțiu prezintă de o manieră ironică ceea ce la Lucrețiu este profesiune de credință (*cf.* I, 1021 *sqq.* şi V, 419). Cât despre *de confuso acervo* este vorba de masa infinită a primordiilor, din care se desprinde o parte, constituind lumea noastră. Lactanțiu este pus la punct deci cu teoria cosmogonică a lui Leucip. – **inferius ... desuper ... ornatius:** termeni asemănători în Min. Fel. 17, 4-5, dar şi în Cic. *Nat. deor.*, 2, 115; Sen. *Nat.* 7, 1, 2; 7, 24, 3.

10, 32. **micis:** unică prezență în opera lui Lactanțiu. Se întâlneşte însă la Sen. *Benef.*, 4, 19, 3, Tert. *Anim.*, 6, 7. – **miracula:** *cf.* Lact. *Epit.*, 20, 12: Prometeu a făcut cea dintâi statuie a omului *ita verisimiliter, ut novitas ac subtilitas artis miraculo esset*, „într-atât de verosimilă, încât noutatea şi delicatețea meşteşugului a fost de minune".

10, 33. **Democritum:** întemeietorul şcolii atomiste, cu aproximație pe la 420 a.Hr. (Diog. Laert. 9, 44). Cicero subliniază influența lui Democrit asupra lui Epicur: *Nat. deor.*, 1, 69; 1, 73. Şi

Lactanțiu îl aminteşte frecvent alături de Epicur: *Inst.*, I, 2, 2; III, 17, 34 ş.a.m.d. – **vanitas**: un termen obişnuit pentru desemnarea cultelor păgâne ori şcolilor de filosofie. – **de ... fonte profluxit:** imagine similară *supra*, 9, 3: *de schola Platonis tamquam rivuli diversas in partes profluxerunt....*

10, 34. **alii:** Straton din Lampsacos. – **consilio et ratione:** *cf. supra*: 10, 27. Spune Lactanțiu: *neque fieri quicquam sine ratione neque nasci potest, Inst.*, II, 11, 14. – **voluntatem ... scientiam:** *voluntatem faciendi* citim *causa efficiens* (Aristot. *Phys.*, II, 2, 194 b), în timp ce *scientiam* este echivalentul lui *ars.*

10, 35. **quomodo potest:** argumentul acesta îi serveşte lui Lactanțiu pentru a explica prioritatea divinității în raport cu materia: *non ergo deus ex materia, quia sensu praeditum ex insensibili* (...) *numquam potest oriri, sed materia potius ex deo est* (*Inst.*, II, 8, 38). – **animalium fabricam:** *cf. Inst.*, II, 10, 16: *Stoici enimantium fabricam divinae sollertiae tribuunt*, sau: Cic. *Nat. deor.*, 2, 121 (*fabrica membrorum*). – **a non sentiente:** necesitatea îmbinării sensibilității cu rațiunea, a se vedea *infra* 10, 37 final. – **caeli speciem ... temperatam:** loc comun, profan (Cic. *Nat. deor.*, 2, 56), dar şi creştin (Min. Fel. 17, 5 *sqq.*; Lact. *Inst.*, VII, 3, 25), cât despre *providenter*, ne-am despărțit de – spre exemplu – Ch. Ingremeau, considerând că prezența lui este mai necesară în ceea ce-i urmează decât în precedență; o „variantă" lactanțiană (*Inst.*, VII, 5, 2: *aptissime ad utilitates viventium temperatus est*) nu lipseşte nici ea sintagma *ad utilitates viventium* de eminența adverbului (un superlativ: *aptissime,* respectiv un superlativ semantic: *providenter*).

10, 36. **Chrysippus:** Iată-l pe Lactanțiu folosindu-se de argumentele unui stoic pentru a combate doctrina lui Epicur. – **Si quid est ... quod:** *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 2, 16 şi 3, 25.

10, 37. **matrem ... rerum:** expresia se regăseşte în *Inst.*, III, 28, 4 şi, bineînțeles, în Lucrețiu (I, 251; II, 598). – **motus ... efficacia:** *cf. supra* 4, 3, unde mişcarea constituie specificul ființei vii: *proprium viventis*. Prin *motus* înțelegând simțire, sensibilitate, cuvântul intră în corelație cu *cogitatio*. Deci deopotrivă *sentiens* (10,

35), *sensus* (10, 42), dar şi *mens* (10, 37), *sapiens, animus qui sapit* (10, 43).

10, 38. **consilio ... arte:** pentru aceşti termeni a se vedea *supra* **10**, 27. – **ratione ... virtute:** *cf.* Tert. *Apol.*, 17, 1; Min. Fel. 18, 7. – **potestate ad regendum:** *cf. Inst.*, VII, 3, 26: *potestas ex gubernatione manifesta est* (tot aici echivalentul lui *ratio* este *providentia*). – **potius quam deus:** silogismul filosofului stoic se regăseşte în Cic. *Nat. deor.*, 2, 16, dar şi în Sen. *Benef.*, 4, 7, 1.

10, 39. **urbem aut domum:** Cicero spune *porticum* şi *templum* (*Nat. deor.*, 2, 94); aceeaşi remarcă şi pentru *montes marmoris* (*Nat. deor.*, 2, 98).

10, 40. **nullam positionem ... non experiatur:** Lucreţiu, totuşi, a venit cu o explicaţie în acest sens: Combinaţiile atomilor nu sunt întâmplătoare ori infinite (II, 700-706). Lactanţiu îşi rezervă însă partea sa de ironie (*cf.* Cic. *Tusc.*, 1, 22).

10, 41. **opus mundi:** aceeaşi sintagmă în *Inst.*, I, 3, 14; II, 8, 3; IV, 6, 1 (*praeclarum hoc opus mundi*), lumea fiind opera lui Dumnezeu: *non est deus natura, sed dei opus* (*Inst.*, II, 8, 60; III, 28, 5). – **dispositius ... aptius ... ornatius ... maius ...:** bogăţia admirativă a lexicului marchează intenţia oratorului vădită şi în *Inst.*, I, 2, 5 (*ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, constantia, utilitate, pulchritudine, temperatione*), cu trimitere la Cic. *Nat. deor.*, 2, 15, ori la Seneca, citat de Lactanţiu însuşi: frg. 16, în *Inst.*, I, 5, 27. – **fieri ... non poterant:** grija permanentă a apologetului de a sublinia măreţia unică a divinităţii (*cf. Inst.*, II, 8, 17; VII, 2, 5). – **in quibus ...hominem:** omul este şi el o parte a universului, partea lui înzestrată cu înţelepciune şi raţiune (*sapientia, ratione,*) în mod ponderat însă, atât cât suportă *fragilitas terrena* a acestuia. De reţinut deci: omul este *opus Dei* (*Inst.*, II, 8, 63) spune Lactanţiu. – **huius mundi ... re publica:** metaforă (remarcă R. Pichon, p. 315) ce se regăseşte, sub o anumită formă, şi mai jos: *mundus tamquam dei domus est* (17, 11), în timp ce pentru Seneca *domus* este *pusilla res publica* (*Epist.* 47, 14). Comparaţia se regăseşte la Cicero (se putea altfel? În fond, oratorul este cel care, contaminându-le de metaforă, impregnează de „domesticitate" cele publice şi viceversa): *Nat.*

deor., 2, 78; *Fin.*, 3, 64; *Leg.*, 1, 23; *Rep.*, 1, 19, *urbs, civitas, patria* „tulburând", rând pe rând, intimitatea romană a larilor. În această *casă* Dumnezeu este *rex et pater* (*Rep.*, 1, 56), *imperator* (*Rep.*, 3, 33). Pentru această abordare metaforică *cf.* Wlosok, *Laktanz*, p. 237. – **regat ...administret**: *cf.* Cic. *Fin.*, 4, 12; *Div.*, 1, 117. – **pollet:** verb rar întâlnit la Lactanţiu: *Inst.*, IV, 6, 2; *Opif.*, 10, 24, dar şi Cic. *Rep.*, 3, 24: *pollere, regnare,dominari.* – **sollers:** *sollertia* este atributul divinităţii; în măsura în care omul însuşi este atins de aceasta, el îşi dovedeşte originea divină (*cf.* Quint. *Inst.*, I, 1, 1).

10, 43. **ex humo ... unde homo:** *hominem figuravit ex limo terrae; unde homo nuncupatus est, quod sit fictus ex humo* (*Inst.*, II, 10, 3); etimologie evidenţiată de Varro. – **animus ... qui sapit:** *cf.* Lucr. 3, 145; Lactanţiu este, pe tema acesta, foarte aproape şi de Cicero, din care va cita puţin mai jos. – **rector ... corporis:** cf. Sall. *Iug.* I, 1, 3; *Catil.*, 1, 2 (apare citat şi în *Inst.*, II, 12, 2), Sen. *Epist.*, 92, 33, dar şi la Tert. *Patient.*, 13, 1.

10, 44. **sicut ... ita:** cf. Plat. *Phaid.*, 80 a; ideea va fi preluată de stoici (Sen. *Epist.*, 92, 1). A se vedea şi Cic. *Rep.*, 6, 26, dar şi Lact. *Inst.*, I, 3, 21; II, 12, 10. – **mens et animus:** am tradus prin: *minte* şi *suflet*. Termenii – incluzându-l şi pe *anima* – se pretează la interpretări multiple, pentru că ei cumulează sensuri multiple. Datorită polisemiei se constată (nu numai în transpunerile noastre ci şi la autorii antici) confuzii. Spre exemplu, Lucreţiu afirmă că *animus* şi *anima* sunt termeni identici (III,136-422) şi că el îi va folosi fără distincţie; Lactanţiu îl somează însă: *idemne sit anima et animus* (*Opif.*, 18, 1), sau: *non idem est anima et mens* (*Inst.*, VII, 12, 9), deşi el însuşi foloseşte nediferenţiat *mens, animus,* şi *anima* pentru a denumi sufletul (*Opif.*, 1, 10; 11, 13; *Inst.*, II, 11, 3; VI, 1, 10). – **ut minora ... maiora:** Că lucrurile mari au o ascendenţă, o prevalenţă faţă de cele minore este de domeniul simţului comun, argumentul având o răspândire pe măsură: Lucr. II, 123; Verg. *Buc.* 1, 23; *Georg.*, 4,1 76; Seneca remarcă şi el tendinţa în natură de supunere a tuturor celor mai nevolnice (*deteriora*) celor puternice (*potioribus*), *Epist.*, 90 ,4.

10, 45. **Tusculanis ... Consolatione:** *Tusc.*. 1, 66. – **animorum ... origo:** apreciere platoniciană, preluată şi de stoici; cf. Cic. *Tusc.*, 1, 56; *Rep.*, 6, 26 (visul lui Scipio); Sen. *Epist.*, 79, 12; 92, 30; Lucr. II, 991 şi foarte frecvent la Lactanţiu. – **mixtum ... concretum:** un text concludent pentru ideea aceasta pornită de la Platon şi purtată prin şcoli filosofice: *corpus e terra fictum atque solidatum est, anima nihil in se concreti, nihil ponderis terreni habet, ut Plato disserebat* (*Inst.*, VII, 12, 2) (*cf.* Plat. *Phaid.*, 80 d). – **ex terra ... umidum ... flabile ... igneum:** sunt cele patru principii, primordii ale zămislirii lumii, prezentate şi de Cicero în *Tusculanae disputationes*, (1, 18-22), aici ele vorbesc despre materialitatea sufletului. Şi anume *ex terra* trimite la atomismul lui Democrit (*cf.* Lucr. III, 161; 175; 180; 205; *umidum* se revendică din Empedocle (sufletul este sânge); *flabile* – sufletul este un suflu; *igneum* – aparţine stoicilor (*cf. Tusc.*, 1,19). Ne fiind mulţumit de aceste patru categorii de elemente (*quattuor illa genera principiorum*), Aristotel – spune Cicero (*Tusc.*, 1, 22) – revendica „o a cincea esenţă, din care purcede *mens*", *quintam quamdam naturam* (...) *ex qua sit mens*.

10, 46. **vim memoriae, mentis, cogitationis:** într-un astfel de „triptic" (cum îl numeşte Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 290), noi descifrăm trepte temporale, pe care le regăsim şi în cele trei verbe folosite de Cicero în *Tusc.*, 1, 65: *sapere* (pentru prezent), *invenire* (pentru viitor), *meminisse*. Cât despre caracterul divin al acestor atribute, *cf.* Cic. *Tusc.*, 1, 57-65.

10, 47. **duobus tribusve:** *cf. Inst.* I, 2, 2. – **Diagorae Theodorique:** cf. *Comm. supra,* 9, 7. – **Leucippi ... Democriti:** *cf. Comm. supra*, 10, 3 şi 33. – **terroris ... institutam:** Lactanţiu nu acceptă că o teamă stearpă – *id est* lipsită de credinţa în Dumnezeu – poate avea un efect benefic asupra fiinţei umane.

10, 48. **sapientem ... mendacium:** filosofii, în aprecierea lui Lactanţiu, se pot înşela ori sunt capabili de minciună; ei mint pentru că, pur şi simplu, nu pot fi dovediţi: *Quodsi existimaret descensurum aliquem qui eos delirare ac mentiri doceret, numquam quicquam de iis rebus quas scire non possunt disputarent* (*Inst.*, III, 3, 16). Drept urmare Lactanţiu le suspendă uneori titlul de înţelepţi: *sapientes ergo*

non sunt, quia singuli sapientes esse se putant (*Inst.*, III, 4, 8). Ce altceva demostrează contradicţiile dintre şcoli decât minciuna pe care se întemeiază o doctrină ori alta? *Haec est enim mendaciorum natura, ut cohaerere non possint*, conchide apologetul (*Inst.*, V, 3, 1).

10, 49. **Platomen ... Aristotelem:** toate aceste nume mari, minţi strălucite, au plătit tribut – spune apologetul creştin – minciunilot în care s-au născut şi pe care le-au preluat. Se citeşte aici regretul lui Lactanţiu după acea primă perioadă, de monoteism (corespunzătoare epocii de aur în mitologie), de care se ocupă pe larg în *Instituţiile divine*.

10, 51. **artifice ... incola:** *artifex* este traducerea grecescului *demiurgós* în Cic. *Tim.*, 2; pentru *incola cf.* Cic. *Nat. Deor.*,, 2, 90, unde echivalentul lui este *habitator*. – **perito ac sentiente:** formula aceasta va fi urmată în paragraful următor de *sapeiens sentiensque*.

10, 52-53. Ultimele două paragrafe prezintă silogistic concluziile autorului: ceea ce este raţional nu se poate naşte decât din ceva raţional; raţiunea este prezentă peste tot în natură; natura înseamnă Dumnezeu. În plus: Dumnezeu fiind întemeietorul şi diriguitorul, lui îi datorăm venerație; de aici religia, ca mod de administrare a cinstirii lui Dumnezeu pe pământ.

11, 1. **sequitur ut**: se anunţă o ordime, clasică de acum, în apologetică (*cf.* Min. Fel. 18, 5; Lact. *Inst.* I, 2, 1; 3, 1).

11, 2. **in nostris Institutionibus:** cartea I, capitolele 3-7, cuprinzând demonstraţia afirmaţiei, precum şi mărturiile în acest sens ale profeţilor, poeţilor, filosofilor ori ale sibilelor. – **vis ac potestas:** formula desemnează atotputernicia divină (*Ira,* 7,1 4; 10, 50), dar şi puterea celui rău (*Inst.* VI, 7, 3) ori a spiritului uman (*Opif.* 16, 10) şi chiar a...degetului mare (*Opif.* 10, 24). – **minuitur ... mortale est:** raţionamentul este mai învederat la Lactanţiu (*Inst.* I, 3, 9) decât la Tertullian (*Adv. Marc.* I, 6, 3) sau Minucius Felix (18, 7).

11, 3. **Deus igitur unus est:** *cf.* Tert., *Adv. Marc.* I, 3, 1 (*deus, si non unus est, non est*). – **consummata:** *cf. Inst.*, 3, 3 (*consummata virtus*). – **nec minui ... nec augeri:** în *Inst.*, I, 3, 4 Lactanţiu spune: *id autem solidum existimandum est, cui nihil decedere, id perfectum,*

cui nihil possit accedere. – **deerit ... possidebunt:** *cf. Inst.*, I, 3, 8 (*deorum igitur virtutes ac potestates infirmiores sint necesse est, quia tantum singulis deerit, quantum in ceteris fuerit*).

11, 4. **multi ... rectores:** Dumnezeu este unicul *rector mundi.* Nici la oameni împărţirea puterii nu este agreată; *cf.* Lucan. 1, 92 *sq.*; Min. Fel. 18, 6. – **domini ... gubernator:** cf. *Inst.*, VII, 3,6, deşi în acelaşi sens (*domum dominus, navem gubernator*). – **armento ... grege ... examine:** comparaţia cu starea vieţuitoarelor pare a proveni din Sen. *Clem.*, I, 19, 2. Exemplele se regăsesc şi la predecesori însă: Min. Fel. 18, 7; Cypr. *Idol.*, 8. – **multi soles:** comparaţia aceasta cu soarele nu se mai întâlneşte în altă lucrare lactanţiană. Stoicii însă numesc soarele *heghemonicòn de tu cósmu* (SVF,1 frg. 499), iar pentru Pliniu cel Bătrân (*Nat.* 2, 12) el este *caeli rector.* Pentru singularitatea „regească" (în sens etimologic) a soarelui, Cicero vine şi cu explicaţia etimologică (*Nat deor.*, 2, 68; 3, 54), redată de Lactanţiu în *Inst.*, II, 9, 12: *nam sicut sol, qui oritur in diem, licet sit unus, unde «solem esse appellatum» Cicero vult «videri, quod obscuratis sideribus solus appareat»....* – **animae plures:** *cf. supra Comm.*, 10, 44 pentru folosirea alternativă, fără distincţie a dubletelor *animus* şi *anima.*

11, 5. **Spiritus intus alit:** comentând versurile din Eneida (6, 724-727 dintre care aici apar doar ultimile două), Lactanţiu spune: *Maro non longe afuit a veritate* (*Inst.*, I, 5, 11). Faptul că aici (*Ira.*, 11, 5) apologetul nu dă numele poetului determină exegeza lactantiană (Ch. Ingremeau, *Comm.*, p.2 94, dar şi R.Pichon, p. 241) să sublinieze „adeziunea entuziastă" la „Poezie" atunci când ea este inspirată de doctrina lui Pythagora ori a lui Platon. – **infusa:** denotă aceiaşi doctrină pitagoreică, criticată totuşi de Lactanţiu în *Inst.*, VII, 3, : *si* (*deus*) *regit* (*mundum*), *non utique sicut mens corpus regit, sed tamquam domum dominus, navem gubernator, auriga currum, nec tamen mixti sunt iis rebus quas regunt.*

11. 6. **nutu:** *divinae providentiae nutu* (*Inst.*, II, 10, 24), cf. Min. Fel. 20,2. – **verbis ... sensibus:** despre transcendenţă se spune: *nec videri* (Tert. *Apol.*, 17,1s), *nec comprehendi* (Min. Fel. 18,7 *sq.*),

nec aestimari (Cypr. *Idol.*, 9); la Lactanţiu se mai „pierde" ceva dar se mai şi câştigă (*verbis ennarari*).

11, 7. **Unde:** Lactanţiu discută despre originea istorică a politeismului. – **nimirum:** urmează explicaţia euhemeristă, binecunoscută (*cf. Inst.*, I, 8, 8). – **homines ... reges:** *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 39; 2, 62; Min. Fel. 20, 5; *Orac. Sibyll.*, III, 279 şi 547. – **virtutem ... beneficia ... inventa:** sunt meritele celor care au ajuns să fie cinstiţi precum zeii, deşi Lactanţiu vede această investiţie de venerație ca o nedreptate (*Inst.*, I, 8s).

11, 8. **theologos:** se întâlneşte, o singură dată, şi în *Inst.*, I, 11, 48, Lactanţiu urmându-l pe Cicero (*Nat. deor.*, 3, 5) *cf.* Orig. *C. Cels.*, 1, 25 (*arhaioi theologoi Hellénon*). Sensul cuvântului este destul de vag, el desemnând deopotrivă poeţi, astrologi, prezicători, precum şi scholiaşti ori mitografi. *Theologoi* sunt denumiţi şi sectanţii orfici (Aristot. *Met.*, XI, 6071 b; Plat. *Def. Orac.* 48 (436d); Apul. *Mund.*, 37). – **Euhemerus:** mitograf din secolul al IV a.Hr. Este plasat de unii (Theoph. Ant. *Autol.*, 3, 7) printre atei; Clemens Alexandrinul contestă însă (*Protr.*, II, 24, 2). Este cunoscut prin traducerea lui Ennius, *Sacra historia* (*cf.* Aug. *Civ.* 7, 27).

11, 10. **ipse testatus est:** „mărturie grea de sens în ochii lui Lactanţiu", zice Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 296. Citatul din Cic. *Nat. deor.*, 1, 91, se regăseşte şi în *Inst.*, II, 3, 24, ca, în paragraful următor, Lactanţiu să de-a explicaţia: *quod* (...) *vires humanae condicionis excedit.* – **non dissimulanter ut Academicus**: R. Pichon (p. 246-266) are dreptate afirmând că oratorul romanilor este elogiat pur şi simplu de apologetul creştin. Greşelile oratorului şi filosofului sunt greşelile şcolii (*Inst.*, II, 8, 53: *verum haec non Ciceronis est culpa, sed sectae*), ale Noii Academii.

11, 11. **Plato in Timaeo:** „Lactance reste assez loin de texte", spune Ch. Ingremeau, stabilind raportul apologetului cu originalul grecesc. E clar că Lactanţiu foloseşte surse latineşti (Cicero), din moment ce citatele din Platon sunt în limba latină. El nu face distincţia aici – spre exemplu – între „la difficulté de saisir Dieu et l'impossibilité de le dire" (*Comm.*, p. 297). Prin urmare a percepe divinitatea constituie o dificultate, dar nu ceva imposibul, în timp ce

a o prezenta în cuvinte este imposibil, iar originalul grec spune asta: *adýnaton léghein* (*Tim.*, 28 c). *cf.* Wlosok, *Lactanz*, p. 252-256; Perrin, „Le Platon de Lactance", p. 223 *sqq*.

11, 12. **Hermes:** mărturie importantă pentru Lactanțiu, dovadă şi numărul mare al ocurențelor în operă: trei zeci şi două. Numele latinesc *Termaximus* este mai rar întâlnit în comparație cu grecescul *Tris-megistus* (de nouăsprezece ori), explicat în *Inst.*, I, 6, 3 şi în *Epist.*, 4, 4.

11, 13. **apud Xenophontem Socrates:** *cf. Mem.*, IV, 3,13 (*tàs morfàs tòn theõn*); *cf.* Clem. Alex. *Protr.* VI, 71, 3; Anisth. frg. 24 Mullach. – **Plato** in legum libris: Leg . 7, 821 a (*úte zeteîn deîn*). Lactanțiu îl utilizează însă pe Cicero (*Nat. deor.* 1, 30), de aici interpretarea neconformă cu originalul grec (*cf.* Perrin, „Le Platon de Lactance", p. 220.

11, 14. **Pythagoras quoque:** filosoful din secolul al VI.-lea, născut la Samos, este adeptul unui monoteism spiritualist, marcat însă de panteism. *Cf.* Pease *Comm.*, p. 217 *sqq*. – **Antisthenes ... in Physico:** discipol al lui Socrate, intemeietor al şcolii cinice (la mijlocul secolului al V-lea). *Cf.* Xenof. *Mem.*, 3, 11, 17 şi *Symp.*, 4, 4-44; 8, 4-6; Diog. Laert. 6, 1-19. – **naturalem ... populares:** *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 32. Distincția pe care o face Lactanțiu, Pease, în comentariul său la lucrarea ciceroniană, o explică prin diferența de doctrină ezoterică şi exoterică; el face trimitere – în acest sens – la Lactanțiu *Inst.*, I, 11, 7 (*philosophi*) *duos Ioves fecerunt, unum naturalem, alterum fabulosum, naturalem* implicând ezotericul, *fabulosum* – exotericul. Plauzibil – am spune –, dacă nu ne-ar fi oferită şi o altă explicație: „Mais *populares* nous parait ici reprendre la doctrine évhéméristе invoquée *supra*, 11, 7 *sqq*.: ces dieux populaires sont les dieux de chaque peuple" (Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 298).

11, 15. **Aristoteles ... Zeno:** din nou peripateticii şi stoicii se regăsesc laolaltă în *Ira.*, (*cf. supra.*, 9, 3; 10, 49). – **licet diversis nominibus:** diversitatea termenilor celor două şcoli, dar şi în cadrul aceleiaşi. Spune însă Lactanțiu: *sive enim natura, sive aeter, sive ratio, sive mens, sive fatalis necessitas, sive divina lex, sive quid*

aliud dixeris, idem est quod a nobis dicitur deus (*Inst.*, I, 5, 21). Prin urmare divergența constă doar în termenii discursului, esența fiind aceeaşi, totul purtând spre aceeaşi semnificație. Diversitatea există chiar în cazul unui doctrinar unic: *Aristoteles quamvis secum ipse dissideat ac repugnatia sibi et dicat et sentiat, in summum tamen unam mentem mundo praesse testator* (I, 5, 22). Variații se regăsesc şi în opera lui Zenon (Cic. *Nat. deor.*, 1, 36).

11, 16. **ipsi ... qui deos colunt:** enumerând cele trei categorii, Lactanțiu se conformă unei tradiții: Min. Fel., 18, 11; 19, 1 *sqq*.; 19, 3-20. Ch. Ingremeau mai vine aici cu o categorie a mărturisitorilor lui Dumnezeu şi anume aceea a posesorilor unei *anima naturaliter christiana* (Tert. *Apol.*, 17, 6), menționată însă în *Inst.*, II, 1, 7: *veritas ipse cogente natura etiam ab invitis pectoribus erumpit* (*cf. Comm.*, p. 299). – **cultu ... honoribus:** reproşul persistă, el vine din *Inst.*, IV, 4,6. *Cf.* F. Heim, *L'influence exercée par Constantin sur Lactance*, în vol. *Lactance et son temps*, Paris, 1978, p. 60 sqq.

12, 1. **prudentiae ... amentiae:** pentru înțelegerea opoziției dintre termeni (în accepție lactanțiană), *cf. Inst.*, II, 5, 3: *satis est homini ad plenam perfectamque prudentiam, si deum esse intellegat* şi, respectiv, V, 12, 10: *a nobis autem absit haec amentia, ut falsum vero anteponamus*; pot funcționa ca exemple V, 12, 1 şi 11, unde definirea „înțelepciunii" se face prin ceea ce nu este ea de fapt, ori prin opoziția cu *stultitiam nostram*; de asemenea V, 15, 8 (*sapientia hominum summa stultitia est apud deum*), cu trimitere la I Cor. 3, 19 („înțelepciunea lumii acesteia este nebunie în ochii lui Dumnezeu"). Citatul biblic este cunoscut şi de Cyprian, *Patient.*, 2, dar şi de Celsus şi Origene (*cf.* Pierre Monat, Comm. *d'Inst.*, V, SC nr. 205, p.130 *sq*., care-l citează pe Origene, *C. Cels.*, 1, 13).

12, 2. **qui falli non potest:** Lactanțiu a afirmat şi *supra* (*Ira.*, 8, 5), va reveni şi *infra.*, (12, 4) că legea divină nu poate fi eludată, Dumnezeu nu poate fi păcălit. – **cupiditates ... coercuerit:** *cupiditas*, „dorința", este un stimulent către fapte bune ori dimpotrivă, teama de Dumnezeu acționând selectiv. – **scelerate impieque:** reiau *iustitia* şi *sapientia* de mai sus.

12, 3. **utilitatem:** Tert. *Apol.*, 49, 2: „Să presupunem acum ca neadevărate aceste credinţe pe care le păzim, de bună seamă închipuiri curate; cu toate acestea sunt necesare, prostii curate, însă folositoare, de vreme ce totuşi sunt constrânşi a se face mai buni aceia care cred în ele, de teama chinului veşnic..." (trad. Eliodor Constantinescu). Este şi acesta un mod de a judeca utilitatea religiei. – **religione iustitiaque:** cuvintele sunt folosite în sens restrâns, *religio* chiar etimologic (legătura cu Dumnezeu, sau: *iustitia erga deos*, cum spune Cicero). – **stultitiam pecudum:** omul fiind, după Aristotel *An.*, 1, 1, 403 a, *rationale animal*, capabil de cunoaşterea lui Dumnezeu, şi de a respecta legile lumii acesteia.

12, 4. **Quid ... truculentius:** sigur că, intenţionând să demontreze forţa mâniei lui Dumnezeu, aici o prezintă ca fiind singura în stare să menţină un nivel acceptabil al vieţii în comun.

12, 5. **timor ... dei:** *cf.* Tert. *Test. anim.*, 2, 5; teama faţă de Dumnezeu menţine deopotrivă *iustitia*, *id est* dreptatea omului faţă de om, cât şi *religio* - atitudinea corectă a omului faţă de Dumnezeu. – **persuasum quod:** construcţie sintactică specifică limbii latine târzii, când ocurenţa lui *quod* creşte simţitor în raport cu starea clasică a conjuncţiei; *cf. supra*, 2, 2 (*perspicere animo quod*) şi 21, 2 (*dicere quod*).

13, 1. **sententia Stoicorum:** este vorba, printre alţii, despre Hrisip, *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 2, 154-162; *Fin.*, 3, 67; *Off.*, 1, 22. Citâm şi din Lact. *Inst.*, cartea a VII-a: *Stoici «hominum» inquiunt «causa mundus effectus est»* (3, 13); *Stoici aiunt hominum causa mundum esse fabricatum* (4, 2). – **nostra causa:** deşi cu rezonanţe multiple, stoicii afirmă că omul nu a lipsit din perspectiva creatorului. Lactanţiu este însă mai categoric: *mundus factus est ut nascamur* (*Inst.*, VII, 6, 1). – **ad utilitatem ... accomedata:** idee cu care ne-am mai întâlnit, dar relativ la ordinea celestă (*cf. Inst.*, VII, 5,1 2; *Ira.*, 10, 35).

13, 2. **igni utitur ... :** o enumerare de acest fel nu poate fi reperată uşor în altă parte. – **utitur fontibus ... fluminibus:** pentru deosebirea dintre *fons* şi *flumen cf. Inst.*, VII, 3,25: *fontium*

saluberrima eruptio, fluminum opportuna inundatio. – **potus ... lavacra:** formula frecvent întâlnită este *potus et cibus;* se mai întâlneşte în *Inst.*, IV, 18, 18. *Lavacrum*, aici, înseamnă baie şi nu botez. – **utitur terra:** şi aici o formă nouă de prezentare a foloaselor pământului.

13, 3. **proximus:** s-ar părea că acel *non est dubium* nu este chiar atât de neîndoielnic din moment ce până acum au fost enumerate elemente terestre, de care omul este într-adevăr *proximus*, dar acum se trece la cele cu un statut *sublim.* Elementul de legătură ar fi – spune Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 302 – focul: cine este capabil să se folosească de foc, pare a afirma Lactanţiu, acela deţine tainele cerului, acela e nemuritor.

13, 4. **oriens ... occidens:** Cic. *Nat. deor.*, 2, 102. Pentru *laborem – requiem cf.* Cic., *ibidem*, 2, 132; Min. Fel. 17, 6; Lact. *Inst.*, II, 5, 21 (*laboris et quietis alterna spatia*), dar şi Greg. Naz. *Or.*, 6,14. În schimb „imaginea poetică" (Ch. Ingremeau, *Comm.* p. 302) *diem promit et noctem superducit* nu este de găsit în altă parte. – **abscessu longius ... accessu propius:** pentru cele două anotimpuri, *cf. V.T., Psalmi,* 73, 18: „vara şi primăvara tu le-ai zidit". Pentru apropierea ori îndepărtarea soarelui cf. Xen. *Mem.*, 4, 3, 8; Hier. *Eccles.*, 1, 6. Lactanţiu spune *longius* pentru iarnă, *propius* pentru vară (precum Xenofon, în timp ce Hieronim notează corect). – **aestivis caloribus vel ... vel ... :** *cf. Inst.*, II, 5, 21 şi VI, 2, 4. Cuvinte rere: *incocta* (*cf.* Lucr. VI, 962) şi *fervefacta* (*cf.* Cato, *Agr.*, 156, 6). În timp ce *herbidae fruges* sunt grânele, plantele *in umidis* par a fi legumele, care necesită un sol mai umed.

13, 5. **luna quoque:** într-o urdine firească, dar şi tradiţională (Cic,, *Nat. deor.*, 2, 50, Min. Fel. 17, 5) era de aşteptat şi astrul nopţii, „luminătorul cel mic pentru cârmuirea nopţii" (V.T. *Gen.*, 1, 16), sau cum spune în mod similarLactanţiu, *nocturni temporis gubernatrix.* – **caecas noctes:** *Ne solis lumine decedente nimium caeca noxtaetris atque horrentibus tenebris ingravesceret noceretque viventibus,* sună explicaţia dată de Lactanţiu fenomenului nocturn cu prezenţa lunii şi a astrelor (*Inst.*, II, 5, 23), ca în paragraful următor să se „acopere"cu autoritatea poetului. – **itinera ... expeditiones ...**

opera: temă stoică; *cf.* Fontaine, *Isidore*, t. 2, p. 512. – **siquidem...:** nu puteau să lipsească, pe o astfel de temă, versurile lui Vergiliu, *Georg.* I, 289 *sqq.*

13, 6. **Sed et navigiis ... :** bolta luminată de astrele cerului este busola navigatorului. Literatura este bogată: Verg. *Aen.*, 3, 515; Lucan, 8, 167-184; Min. Fel. 17, 6; Aug. *Gen ad litt.* 2, 14, 29; Isid. *Diff.*, 1, 495. – **quominus errabundo cursu ... :** filosofii care nu se conduc după lumina diriguitoare a unui astru – spune Lactanțiu metaforic – *errant ergo velut in mari magno nec quo ferantur intellegunt* (*Inst.*, VI, 8, 2); *itaque si oculos in caelum semper intendas et solem qua oritur observes eumque habeas vitae quasi navigii ducem, illud caeleste lumen* (...) *sic reget, sic gubernabit, ut ad summum sapientiae virtutisque portum sine ullo errore perducat* (VI, 8, 5). Formulările acestea (remarcă J. Fontaine, p. 527, n.1) se regăseac la Ambr. *Epist.*, 44, 3 dar şi la Isid. *Orig.*, 3, 71,4.

13, 7. **ventorum spiritu:** *cf. Inst.*, VII, 4, 7: *adspiratione ventorum; spiritus ventorum* (VII, 6, 4). – **fetu:** roade al pământului (*Inst.*, VII, 6, 4: *varios fetus*).

13, 8. **in usum hominis:** *cf.* Cic. *Nat. deor.* 2, 158 (părerea lui Balbus; *Fin.* 3, 67 (părerea lui Hrisip). De asemenea: *Orac. Sibyll.* 3, 12; Tert. *Patient.*, 4, 3; dar şi *Inst.*, VII, 4, 10: *ceteras animantes hominis causa esse fictas ex eo clarum est, quod homini serviunt et tutelae eius atque usibus datae sunt.* – **partim ... partim ... partim:** *cf. Inst.*, II, 10, 1 (...) *ut usui esse homini possent, alia nimirum ad cibos, alia vero ad vestitum, quae autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra iuvarent.* – **aerem ... mare ... terram:** cf. *V.T. Gen.*, 1, 26.

13, 9. **Sed Academici ...:** paragrafele 9-12 sunt influențate de opera lui Cicero, frecvent citată, *De natura deorum*, 3. Răspunsul intenționat aici Lactanțiu i-l oferă lui Cicero şi în *Inst.*, VII, 4, 10 *sq.*, acesta întrebându-se: *cur deus omnia nostra causa cum faceret, tantam vim naturicum viperarumque fecerit? cur tam multa pestifera terra matique dispersirit?* (*Acad. prior.*, II, 38, 120).

13, 10. **ineptissime reppulerunt:** în *Inst.*, VII, 3, 5 Lactanțiu este mai puțin drastic relativ la obiecția stoică: *quoniam eos in*

consequentibus ratio deficit, non potuerunt defendere id quod adsumpserant. – **inventuiri**: pentru că Lactanțiu preferă această formă nouă, ne despărțim şi noi de clasicul, ciceronianul *inventum iri.* – **multa ... ignota:** problema acumulărilor cunoaşterii de la o generație la alta poate revendica în Seneca o sursă incipientă: *Nat. quaest.*, 7, 30, 5 (*multa ... ignota nobis*).

13, 11. **muribus ... blattis ... serpentibus:** loc comun; cf. Hrisip *SVF*, II, frg. 1048; Porph. *Abst.*, 3, 20 ş.a. – **an medicina:** *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 2, 161; Plin. *Nat.*, 28-31 (*medicina ex animalibus*); Plut. *De sera*, 7 (553 a). – **invenietur:** forma de viitor este păstrată de Ch. Ingremeau, chiar dacă, S. Brandt sau H. Kraft şi A. Wlosok au preferat conjunctivul *inveniatur.*

13, 12. **viperam ... exustam:** *cf.* Aristot, *Hist. an.*, 8, 29, 607 a; Plin. *Nat.*, 29, 69; Aug. *Nat. et grat.*, 32.

13, 13. **veluti simulacrum suum:** loc comun, *cf. V.T.*, Gen., 1, 26 *sqq.* – **inspiravit ei sapientiam:** precum sufletul, la fel este insuflată şi înțelepciunea, ea însăşi fiind un dar divin, din moment ce este indispensabilă vieții. *Sapienția* însă, văzută ca posibiltate de a cunoaşte, de a distinge binele şi răul (*cf. V.T.* Gen., 2,9; Lact. *Inst.*, II, 12, 7), nu constituie totuşi cauza căderii primului om din paradis? Dar nu despre versiunea omului adamic este vorba aici. – **ut omnia subiugaret:** termeni biblici; cf.. *V.T.* Gen., 1, 26 *sqq.*, *Înț. Lui Solomon* 9, 2 *sqq.* – **proposuit ... bona et mala:** de asemenea termeni biblici (*V.T.* Deut. 30, 15 şi 19), dar şi din apologetică: Tert. *Adv. Marc.* 2, 5, 7. – **discernendis:** aceeaşi definiție dată înțelepciunii o aflăm şi în *Inst.*, VII, 4, 15: (...) *idcirco ei bona malaque proposita, quia sapientiam acceperat, cuius vis omnis in discernendis bonis malisque versatur.*

13, 14. **eligere ... reicere ac vitae:** în *Inst.*, V, 7, 5 Lactanțiu astfel explică prezența virtuții: *deus ergo non exclusit malum, ut ratio virtutis constare posset.*

13, 15. **utilitatem ... salutem:** evitarea răului prin intermediul înțelepcinii este ipostaza naturală, instinctivă a acesteia (*cf.* Cic. *Nat. deor.*, 2, 34; *Fin.* 3, 16; Sen *Epist.*, 121, 19, 21. Va urma însă o misiune mai grea pentru ințelepciune, aceea de a depista binele

atunci când răul însuşi, poleit, sub masca acestuia, va încerca să i se substituie (*cf. infra,* **13**, 18).

13, 16. **malum ... periculum ... laedere:** că existența răului face necesară prezența înțelepciunii, Lactanțiu afirmase deja în *Inst.*, VII, 4, 14: *nisi ergo essent mala, quae caveret, quae a bonis utilibusque distingueret, non esset ei sapientia nacessaria.*

13, 17. **infantibus:** temă biblică; pruncul, copilul mic, este acela a cărui hrană este laptele, el nefiind pregătit pentru o hrană consistentă, aceea spirituală. Este deosebirea dintre ființa omenească la o vârstă fragedă şi *homo perfectus ac plenus,* stadiu la care se ajunge *cum homo caelesti lavacro purificatus exponit infantiam cum omini labe vitae prioris et incremento divini vigoris accepto* (*Inst.*, VII, 5, 22). Pierre Monat citeşte aici scrupulul pedagogic al lui Lactanțiu, care se străduieşte să pună la îndemâna lectorului o *eisagoghé*. La fel sfătuia şi Quintilian (*Inst.*, 2, 4, 4: *in pueris oratio perfecta nec exigi nec sperari potest*). Mergem, pentru un sens mai apropiat, la apostolul Pavel: *Lac potum vobis dedi, non escam ... sed ne nunc quidem potestis; adhuc enim carnales estis* (I Cor. 3, 2), sau: *Facti estis quibus lacte opus sit, non solido cibo.* (Evrei, 5,12).

13, 18. **admisceas**: verb rar întâlnit la Lactanțiu; ideea se regăseşte în *Inst.*, VI, 4, 3-7. – **decipientur:** Lactanțiu nu pare a ține cont aici de instinctul de conservare (*cf.* Cic. *Off.*, 1, 11; Sen. *Epist.*, 121, 18).

13, 19. **magis propter mala:** aici Lactanțiu simplifică lucrurile, făcând răul unicul responsabil de prezența înțelepciunii ca necesitate firească pentru om.

13, 20. **Stoicii ...:** totuşi, ideea complementarității binelui şi răului este stoică, lucru pe care îl recunoaşte Lactanțiu în *Epitome*, 24, 4: *vidit hoc Chrysippus, vir acris ingenii, de providentia disserens eosque stultitiae redarguit, qui bonum quidem a deo factum putant, malum autem negant.* Să fi fost – se întreabă Ch. Ingremeau – *De ira* scrisă înaintea *epitomelor*? – **illud argumentum Epicuri:** în Sextus Empiricus (*Hypot. pyrrh.*, 3, 10 *sq.*), punctul al patrulea din *De ira* este de fapt punctul unu. Prin urmare Lactanțiu îl plasează în final pentru că este cel pe care îl recomandă el însuşi.

13, 21. **unde ... cur:** existența răului – a spus-o şi o mai spune Lactanțiu – este complementară existenței binelui. Omul fiind înzestrat cu *sapientia*, are deja cale deschisă către *summum bonum*, bineînțeles nu ca un *otiosus* în fața gândului şi faptei.

13, 22. **plerosque philosophorum qui providentiam defendant:** aceştia sunt stoicii, cu un providențialism pe care epicureii îl contestă.

13, 23. **molestiae:** după caz, neplăcerile cauzate de relele vieții acesteia sunt când însemnate (*labor ille magnus et difficultas et elucatio adversus mala, quibus haec vita plena est, Inst.*, III, 11,11), când de neluat în seamă raportate la consecințele benefice (*Itaque cum simul proposita sint homini bona et mala, considerare unumquemque secum decet quanto satius sit perpetuis bonis mala brevia pensare quam pro brevibus et caducibus bonis mala perpetua sustinere, Inst.*,VI, 4, 14). – **immortalitatem ... summum bonum:** iar acest bine suprem, nemurirea, este *merces praemiumque virtutis* (*Inst.*, VII, 5, 20).

13, 24. **sapientiam ... virtutis:** în *Inst.* III, 8, 31 Lactanțiu ne dă definiția înțelepciunii: *virtus autem cum scientia coniuncta sapientia est,* iar în III, 12, 29 ne este explicată *logica* acestei legături: *haec enim duo sunt, quae simul efficiant illud quod quaeritur: scientia id praestat, ut quomodo et quo perveniendum sit noverimus, virtus ut perveniamus.* – **in sustinenda et superanda:** a se vedea şi *Inst.*, III, 12, 7 (*in perferendis malis tota vis eius est*); cf. Sen. *Prov.*, 2, 4: *marcet sine adversario virtus.*

14, 1. **divini templi antistitem:** *antistes*, „înainte-stătătorul", am zis prin calc (*ante* plus *sto*), defineşte sacerdotul cultului păgân: *unde adhuc eiusdem Matris antistites Melisae nuncupentur*, spune Lactanțiu, citând din Didymos (Lact. *Inst.*, I, 22,20). Termenul se preta – precum şi astăzi – la o folosire în registru ironic: *quorum alter antistitem se philosophiae profitebatur* (*Inst.*, V, 2,3). În accepție creştină este preluat însă de: Tert. *Nat.*, 1, 12, 1; Min. Fel. 6,1. – **spectatorem ... caelestium:** universul ca loc şi obiect de contemplare (*théatron*) era deja un loc comun, Platon afirmând că

„adevăratul scop al omului este contemplarea" (*cf.* A J. Festugière, *Contemplation et vie contemplative selon Platon*, Paris, 1936). Aşadar, ca spectator omul îl cunoaşte pe Dumnezeu, iar ca *antistes* îl cinsteşte. *Cf.* Sen., *Ot.*, 4, 2: *ne tanta eius opera sine teste sint.*

14, 2. **capaxque rationis:** reamintim cunoscutul vers din *Metamorfozele* lui Ovidiu: *deerat adhuc animal mentisque capacius altae / natus homo est.* – **intellegere ...deum**: ceea ce ar însemna *admirari* şi *perspicere. Cf. Inst.*, VII, 5, 4: *scilicet ut esset qui opera eius intellegeret, qui providentiam disponendi, rationem faciendi, virtutem consummandi et sensu admirari et voce proloqui posset.* – **ad contemplationem ... excitatus:** *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 2, 140; Sen. *Epist.*, 94, 56. – **sermonem solus accepit:** Lactanţiu uită ce a spus puţin mai înainte: *Ira*, 7, 7 *sqq*. Bănuieşte probabil că atunci nu a fost luat în serios sută la sută, pentru că a vorbit din iubire pentru necuvântătoare! – **linguam cogitationis interpretem:** la Lucreţiu limba este *animi interpres* (VI, 1149). – **subiecta ... subiectus:** în mod asemănător se exprimă Tert. *Adv. Marc.*, 2, 4, 5: *ei subiectus qui subiecerat illi omnia,* prin jocul de cuvinte accentuându-se relaţia de subordonare faţă de divinitate.

14, 3. **rerum ... dominaretur:** genituvul cerut de un *verbum dominandi.* – **nobiscum ... coniunctus:** legătura dintre oameni, *societas*, câştigase deja în filosofie autoritatea de loc comun (*cf.* Cic. *Leg.*, 1, 43; *Off.*, 3, 27 *sqq.*; Sen. *Epist.*, 90, 3). Pentru Lactanţiu este prioritară legătura omului cu Dumnezeu; *primum iustitiae officium est coniungi cum deo, secundum, cum domine* (*Inst.*, VI, 10, 2).

14, 4. **religionis ac iustitiae:** în continuarea fragmentului de mai sus (*Inst.*, VI, 10, 2), Lactanţiu spune: *sed illud primum religio dicitur, hoc secundum misericordia vel humanitas nominatur.* Iar dacă religia (după Cicero) înseamnă *iustitia erga deos, humanitas* va fi *iustitia erga homines. Cf.* Loi, *„Iustitia"*, p. 602 *sqq.* – **in libris De legibus:** *Leg.*, 1, 28; citatul apare şi în *Inst.*, VI, 25, 9.

14, 5. **deus ... vult omnes:** despre calea aceasta unică a dreptăţii *cf. Inst.*, VI, 3, 16: *nos autem homines omnis sexus et generis et aetatis in hoc caeleste iter inducimus, quia deus, qui eius viae dux est, immortalitatem nulli homini nato negat.* – **in his ...**

duobus: *cf. N. T.* Mat., 22, 40: *in his duobus mandatis universa lex pendet et prophetae* (a se vedea şi Loi, *„Iustitia"*, p. 610).

14, 6. **institutum legemque divinam:** *institutum* se întâlneşte în special la plural, *instituta*, cu sensul de legi, statorniciri în jurisdicţia umană; aici însă este vorba de legea divină; este normal ca termenii profani să accepte încărcătura de sens creştină: *inter cetera institutorum suorum miracula fecit etiam multa quorum vis quidem apparet...*(*Inst.*, VII, 9, 2); *lex divina: suscipienda igitur dei lex est, quae nos ad hoc iter dirigat, illa sancta, illa caelestis, quam Marcus Tullius in libro de re publica tertio paene divina voce depinxit* (*Inst.*, VI, 8, 6); determinările acestei legi (*sancta, caelestis*), confirmate încă de un *illa* emfatic şi anaforic, conferă legii lui Dumnezeu un statut întru totul superior legilor omeneşti; tot în rândul atributelor acesteia trebuie menţionată şi sintagma *divina voce.* Exegezea lactanţiană presupune aici intenţia apologetului de a oferi, în contraparte, varianta creştină, superioară a legii naturale acceptate de Cicero în *Leg.*, 1,18-28 (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 315).

15, 1. **quaerat aliquis:** Lactanţiu în mod frecvent introduce pe cineva (*aliquis*) cu o opinie numai bună de combătut. Este o turnură familiară, clasic retorică.

15, 2. **iam superius:** adverbul pare a fi corelat aici cu *sicut saepe docui*, ceea ce este corect pentru că argumentele lui Lactanţiu au o anumită circularitate care antrenează opera în totalitatea ei. A se vedea – în acest sens – şi clasificarea ei pe cărţi ca operă unică şi nu pe tratate distincte. – **bono repugnat:** cf. *Inst.*, VI, 3, 13: *sic bonorum ac malorum constituta natura est, ut se invicem semper oppugnent.* – **emicaret:** *cur emicent fulgura?* (*Inst.*, VII, 6, 4); verb rar întâlnit în astfel de contexte: *cf.* Prud. *Cath.*, 9, 27; Apoth., 793. – **ipsum mundum:** *cf.* R. Pichon, *op. cit.*, p. 117 *sq.*; Loi, *Lattanzio*, p.128-152; principiul alcătuirii universului din elemente contradictorii este evidenţiat şi de Ovidiu, expresia consacrată *discors concordia* (*Met.*, 1, 433), regăsindu-se în Lactanţiu *Inst.*, II, 9, 17 şi 20. – **igneo et umido:** *cf.* Ov. *Met.*, 1, 432: *ignis aquae pugnax,* reluat de Lactanţiu (*Inst.*, II, 9, 20). – **lucem ... tenebrae:**

cf. *Inst.*, II, 9, 6; 12, 7. – **calidum ... frigore:** *cf.* Tert. *Adv. Marc.*, 1, 16, 2. Lecţiunea *frigore* pentru *frigido* este recomandată de Ch. Ingremeau.

15, 3. **sic et nos ...:** părtăşia (*id est* dualismul) binelui şi răului se manifestă nu numai în cosmos, ci şi în om. Venim cu un citat concludent din *Inst.*, II, 12, 3: *ficto enim corpore, inspiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui qui est perennis ...Constat enim ex anima et corpore id est quasi ex caelo et terra quandoquidem anima qua vivimus velut e caelo oritur a deo, corpus e terra, cuius e limo diximus esse formatum.* – **compacti sumus:** „unitate în dualitate, în om ca şi în univers", spune Ch. Ingremeau (Comm. p.318), făcând trimitere la Perrin *S. C.* nr. 214, *Comm.*, p.326. – **tenue ... comprehensibile ... aeternum ... mortale:** identitate lexicală în *Inst.*, III, 12, 2: *corpus quia solidum est et comprehensibile...animus autem quia tenuis est et invisibilis,* ori *Inst.*, VII, 4, 12: *homo ex rebus diversis ac repugnantibus configuratus est, anima et corpore, id est caelo atque terra, tenui ac comprehensibili, aeterno ac temporali, sensibili atque bruto, luce praedito atque tenebroso.* – **alteri bonum ... alteri malum:** iată şi dualismul etic, spune exegeza, de esenţă stoică.

15, 4. **hinc ... depravatio:** verbul este mai frecvent folosit de către Lactanţiu decât substantivul: *ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates. Sed his omnibus deus certos limites statuit: quos si transcenderint maioreque esse coeperint, necesse est naturam suam depravent et in morbos ac vitia vertantur* (*Inst.*, VI, 19, 5). Lactanţiu pregăteşte astfel intervenţia divină ca necesitate în a arbitra cele drepte (*iusta*) şi cele nedrepte (*iniusta*), *cf.*15, 5.

15, 6. **laetitiae ... odii:** surprinde tandemul lexical *laetitia – odium,* să nu uităm însă că ne aflăm într-un context epicurian; pentru Epicur orice *affectus* înseamnă nevolnicie, *imbecillitas.*

15, 7. **Non est necesse ...:** despre o altă opoziţie e vorba aici: *timere – irasci*; categoric însă că Dumnezeu nu este atins de teamă, *timor dei* funcţionând sintactic doar în regim subiectiv. – **divinam necessitatem:** corect demersul etimologic al retoricului: *natura*, de la *nascor,-i, -tus sum*; Dumnezeu deci nu este natură, ci – idee stoică –

necesitate; *cf.* Cic. *Nat. deor.*, 1, 39; 2, 77; Lact. *Inst.*, II, 1, 1; VII, 5, 18.

15, 8. **casibus periculisque:** *cf. Inst.*, VI, 12, 34: *an ignoras quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subiaces*?

15, 9. **libidinis ratio:** dorinţa, *libido*, aceasta are o justificare raţională: necesitatea procreării, perpetuării rasei umane: *oportet ergo sibi quemque proponere duorum sexuum coniunctionem generandi causa datam esse viventibus eamque legem his affectibus positam, ut successionem parent* (*Inst.*, VI, 23, 17). A se vedea de asemenea Cic.*Off.*, 1, 11; Aug. *Civ.*, 7, 30.

15, 10. **in deo ... non habet:** un alt argument ar fi că *vivum terrenumque corpus in caelo esse non posse* (*Inst.*, I, 11, 22).

15, 11. **cupiditate:** în *Inst.*, VI, 19, 6 aflăm despre necesitatea celor trei afecte: *cupiditas, libido, ira* (*cupiditas ad ea comparanda nobis data est quae sunt ad vitam necessaria, libido ad subolem propagandam, irae affectus ad coercenda peccata eorum qui sunt in nostra potestate.*

15, 12. **miseratio:** mila pentru stoici era o neputinţă a sufletului (*cf.* Cic. *Tusc.*, 3, 21; 4, 18; Sen. *Clem.*, 2, 5), în timp ce pentru scriitorul creştin ea devine ipostază a umanităţii (*humanitas*): *accepit (homo) miserationis affectum qui plane vocatur humanitas* (*Inst.*, III, 23, 9); *miseratio* compensează *humana imbecillitas: cum enim natura hominis imbecillior sit ceterorum animalium ...*(*ibidem*).

16, 1. **ad deum ... confugiunt:** despre recursul la divinitate în cazul loviturilor înregistrate aminteşte şi Lucreţiu, III, 52 *sqq*. Starea de spirit este alta însă, adeptul lui Epicur ia în derâdere această neputinţă de înţelegere a omului. Lactanţiu vede aici însă cu totul altceva şi anume argumentul unei *anima naturaliter christiana* (după expresia lui Tertullian): *adeo veritas ipsa cogente natura etiam ab invitis pectoribus erumpit; quod quidem non faciunt in prosperis rebus, nam tum maxime deus ex memoria hominum labitur* (...) *at vero si qua necessitas gravis presserit, tunc deum recordantur* (*Inst.*, II, 1, 7-8). – **contemptor:** în *Instituţiile divine* termenul îi defineşte pe păgânii disprepuitori de Dumnezeu (V, 10, 12).

16, 2. **persuasum est:** se face trimitere la Clem. Alex. *Str.*, VII, 1, 4, 3: *ho ... pepeismenos*, „cel convins de...". Pasajul pune problema unei *lectio difficilior;* am optat pentru varianta propusă, în ultimă instanță, de Ch. Ingremeau.

16, 3. **vicem reddat:** Lactanțiu, după ce a stabilit că ființa divină este dispusă către binefacere, insistă în termeni de-a dreptul contractuali asupra relației om – divinitate .

16, 4. **facinerosi ac nefarii:** în *Inst.*, V, 12, 5 Lactanțiu citează din Cicero *Rep.*, III, 17, 27; *si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum, facinerosum, nefarium putet....* – **polluant ... vexent, fraudent, rapiant ...:** de reținut că este vorba de *iniusti*, de acele persoane care nu au cunoaşterea lui Dumnezeu, nu de cei răi din fire.

16, 5. **ut bonis ... consulat:** Dumnezeu veghează asupra celor buni; cf. Tert. *Adv. Marc.*, 1, 26, 5. – **gratificatio:** folosire unică a vocabulei (mai frecvent este folosit verbul *gratificari.*).

16, 6. **omni ... affectu:** considerăm puțin exagerată voința de a găsi echivalențe între afecte (*avaritia* şi *invidia*, spre exemplu), spre a stabili paralelisme între *loci communes*. Lucrurile ar trebui judecate şi conform unei *opinio communis* şi să nu uităm nici intenția autorului, chiar dacă aceasta nu contează decisiv în determinarea structurii operei. – **vitiorum affectus ... virtutis:** stoicii priveau afectele în bloc, fără distincție, fiind mai lesnicios de bună seamă de respins. Lactanțiu le diferențiază aici, ca apoi, *infra* 17, 12 şi 18, 10 *sqq.*, să le privească în totalitate ca bune, fiind date de Dumnezeu; dacă se ajunge uneori la pervertirea acestora, de vină este orientarea lor defectuoasă. *Cf.* Pichon, *Lactance,* p. 145-151; Perrin, *Homo christianus,* p. 430-438. – **ira in malos, caritas in bonos:** dublă opoziție, de fapt una singură dar justificată prin determinările specifice.

16. 8. **qui viribus praevaleat:** *cf. Inst.*, VII, 15, 8-9: *ita enim iustitia rarescet, ita impietas et avaritia et cupiditas et libido crebrescet* (...) *audacia et vis omnia possidebunt.* – **communi latrocinio:** anunțând grozăviile vremurilor de apoi, Lactanțiu spune: *ita quasi uno communique latrocinio terra universa vastabitur* (*Inst.*, VII, 17, 9).

16, 9. **et scelerati ... et boni:** din nou o observație de simț comun cu putere mare de circulație (Sen. *Prov.*, 1, 1; Plut. *Stoic. rep.* 35 (1050 e). Lactanțiu apreciază judecata aceasta drept o eroare a lui Epicur: *Videbat Epicurus bonis adversa semper accidere* (...) *malos contra beatos esse* (*Inst.*, III, 17, 8), respectiv acelor fără credință în Dumnezeu: *quia videbant aut bonis accidere adversa aut malis prospera* (*Inst.*, VII, 9, 6). – **an ... utrum:** dificil de explicat ordinea particulelor şi imposibil de introdus o altă lecțiune, manuscrisele fiind în concordanță. *Cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 324.

17, 1. **neglegentiae ... vilis:** neglijență de neadmis pentru Lactanțiu, dar admisibilă pentru profesorul lui, Arnobiu (*Nat.* 2, 46). *Vilis*, adjectiv întâlnit rar în Lactanțiu spre exemplu: (*Inst.*, II, 6, 2; *Mort. pers.*, 7, 7), folosit însă de clasici: Cic. *Fin.* 3, 66; Verg. *Aen.*, 11, 371; Tac. *Ann.*, 1, 40, 2.

17, 2. **somni ... mortis:** apropierea dintre somn şi moarte are o tradiție îndelungată. Aici însă realitățile sunt, după cum se va observa în continuare, în contrast.

17, 3. **nec:** pentru *nec... quidem;* pe vremea celor *Douăsprezece Table* era negația obişnuită: *Si intestato moritur cui suus heres nec escit...* „Dacă moare fără testament cineva care n-ar moştenitor de drept...". – **soporati sumus:** utilizare singulară la Lactanțiu. – **animus ... inrequietus:** în mod asemănător afirmă şi Tertullian, *Anim.*, 43, 5.

17, 4. **mundi curam ... curat ... vitam ... actus animadvertit:** îndatoririle divine sunt desfăşurate descrescător, de la grijă pentru univers la viața omenirii, apoi a fiecărui individ în parte, plus dorința de desăvârşire morală a ființei umane prin *sapientia* (*cf. sapientes*) şi *virtus* (*cf. bonos*).

17, 5. **divina lex:** aceasta fiind ideea de bază a tratatului: mânia lui Dumnezeu ca lege divină; la fel va vorbi şi Aug. *Enarr. in Psalm.*, 2, 4, acest sentiment născându-se şi în sufletul omului atunci când observă un semen încălcând legea lui Dumnezeu.

17, 6. **si nocet:** Lactanțiu i se adresează lui Epicur (*inquit*), deşi obiecția îi priveşte în special pe stoici. – **censuram:** nu se

întâlneşte în perioada clasică cu sensul acesta de „servitate, pedeapsă severă". Îl vom găsi însă la Tert. *Anim.*, 58, 6. *Cf. ThLL*, 3 c, 806. – **nocentes iudices:** absurditatea raţionamentului posibil l-a tentat şi pa Tert. *Adv. Marc.*, 2, 11, 3 *sqq.* – **scelere convictus:** expresie consacrată criminalilor condamnaţi la moarte; *cf.* Suet. *Nero*, 31, 6.

17, 7. **quae et nocenti:** conjuncţia *et* îngreunează aici textul, deşi ea nu lipseşte manuscriselor. Ediţiile anterioare fie o pun între croşete (S. Brandt), fie chiar o suprimă (Kraft–Wlosok), în timp ce Ch. Ingremeau îi găseşte explicaţia raţională (posibilă, dar neconvingătoare întru totul, fiind puţin forţată după părerea noastră). Este un exemplu de *lectio difficilior.* – **ergo et deus:** comparaţia dintre dreptatea lui Dumnezeu şi aceea a judecătorului „de mir" se întâlneşte (*cf.* Tert. *Resurr.*, 14, 6). – **nocens qui ... nocenti parcit:** în mod asemănător vorbeşte şi Pitagora: *búlontai adikeĩsthai tùs agathús* (*cf.* Stob. IV, 5, 112, fragmente din Pitagora).

17, 8. **deum ... immobilem:** *immobilis* pentru *impassibilis*; atributul divin nu apare decât în *De ira dei*, în *Inst.* fiind atributul omului: *ad immobilem stuporem mentis perducere volunt* (VI, 17, 21), aşa cum se întâlneşte şi în Verg. *Aen.*, 7, 250. Dar la Tert. *Adv. Marc.*, 1, 25, 3: *in totum immobilem et stupentem deum.* De fapt este traducerea lui *apáthes* din limba greacă; adjectivul, dar şi substantivul *apátheia* ridică probleme de transpunere în limba latină: Seneca, *Epist.*, 9, 2; Aulus Gellius consideră cuvântul destul de cunoscut de romani (sau dificultăţile de echivalare semantică îl împiedică). – **patientia:** nu despre virtute este vorba aici; adevărata *patientia* este definită de Lactanţiu în *Inst.*, V, 22, 3: *patientia est enim malorum quae aut inferuntur aut accidunt cum aequanimitate perlatio. Patientia* ca virtute este prezentată pe larg în *Inst.*, VI şi VII, exemplaritatea ei fiind Logosul. – **stupor insensibilis:** echivalentul lui *apátheia.*

17, 9. **a Cicerone:** *Catil.*, 4, 12. – **liberis ... incensa domo:** *cf.*Aristot, *Rhet.*, 2, 2, 1378; Sen. *Ira*, 1, 12, 1.

17, 11. **mundus ... dei domus:** metaforă cu tradiţie în retorica latină: Cic. *Nat. deor.*, 2,1 54; 3,2 6 ş.a.; Sen. *Benef.*, 7, 1, 7; Min.Fel. 18, 4. – **homines ... servi:** oamenii ca sclavi ai lui Dumnezeu este

sintagmă biblică, *e.g.*, I Petru, 2, 16. – **ludibrio ... nomen eius:** cf. *Inst.*, V, 23, 1: *dei nomen contumeliae ac ludibrio fuit.* – **qualis ... quanta:** aceiaşi expresie, dar nu în acelaşi sens Cypr. *Patient*, 4: *qualis vero in deo et quanta patientia!.* – **proprium et naturale:** „propriu şi natural", spune Lactanţiu contrazicându-i pe stoici aici (*Ira*, 17, 12), dar şi în *Inst.*, VI, 15, 1: *Haec enim naturalia esse, non voluntaria, omnium viventium ratio demonstrat, quae isdem omnibus quatitur affectibus.* Aristotel afirmase că mânia se produce conform naturii, *catà phýsin* (*Anim.*, 1, 1, 403 a).

17, 12. **irasci ... rationis est:** Lactanţiu răspunde astfel stoicilor, care vedeau în afecte lipsa raţiunii (*cf.* Cic. *Tusc.*, 4, 11, 47; Sen. *Ira.*, 1, 8, 1,) ori le apreciau drept porniri determinate de false judecăţi. Pe urmele apostolului Pavel (Gal., 5, 12; Eph., 2, 3), Tertullian distinge mânia dreaptă şi raţională, aceea divină (*Anim.*, 16, 5). Lactanţiu condamnă pornirile rele, nedrepte, pe care raţiunea se cuvine a le stopa: *qui vero motum illum ratione compresserit, hic plane imperat sibi, hic regere se potest* (*Inst.*, VI, 18, 31), aşa cum, aceeaşi raţiune revendică acele afecte *qui sunt homini ad usus bonos dati* (VI, 19, 9). – **refrenatur licentia:** că Lactanţiu este în permanenţă preocupat de aspectul practic al concluziilor sale de ordin teologic, este limpede. Exegeza lactanţiană merge mult mai departe, decelând aici sursa de inspiraţie a legislaţiei constantiniene (*cf.* F. Amarelli, p. 128 *sqq.*). – **medellam:** despre remediul mâniei scrisese şi stoicul Poseidonius tratatul *Perī pathõn* (SVF, t. III, frg. 466 s), dar şi Cic. *Tusc.*, 4, 58-81, ori Sen. *Ira*, 2, 18, 1 – 3, 43, 5. – **penitus excidere:** la fel spune şi Horaţiu: *excidi penitus vitium irae, Sat.* 1, 3, 76 *sq.* – **satis respondimus:** *cf. Inst.*, VI, 15, 2 *sqq.*; 16, 1-11; 19, 1-11. Despre originalitatea acestui răspuns dat de Lactanţiu stoicilor ori peripateticilor *cf.* Pichon, p. 145-151.

17, 13. **ratio irae:** Lactanţiu îi acuză pe stoici că intenţionează extirparea afectelor, *recte* a mâniei, iar pe peripatetici că nu văd raţiunea adâncă a existenţei acesteia: *quo plane ostendunt nec quid sit virtus scire se neccur homini tribuerit iram deus* (*Inst.*, VI, 19, 3). – **finitionibus ... quas Seneca:** textul acesta din Lactanţiu este unic, originalul senecan fiind întrerupt aici de o lacună (cu excepţia ultimei

definiţii); nu este pentru prima oară când Lactanţiu recuperează, cu fidelitate, texte pierdute. – **cupiditas ... iniuriae:** constitue o apreciere de simţ comun, o *communis opinio,* căreia este greu să-i găseşti o descendenţă (probabil Hrisip). – **cupiditas ... laesum:** cf. Cic. *Tusc.*, 4, 21; Diog. Laert., 7, 113. – **quidam:** cine sunt aceştia este greu de spus; poate fi vorba despre stoici (Sotion), ori despre epicurieni (Philodem), sau chiar peripateticieni (Teofrast); Ch. Ingremeau schiţează starea dezbaterii în *Comm.*, p. 334-335. – **cupiditatem dolaris reponendi:** *cf.* Aristot. *Anim.*, 1, 1, 403 a; Plut. *Virt. Mor.*, 3 (442 b).

17, 14. **etiam mutis:** aceasta este o mânie în afara raţiunii. Omul însă este o fiinţă raţională, echilibrat în mânia lui care va fi una controlată şi dirijată de simţul dreptăţii şi de raţiune: *irasci ergo rationis est* (17, 12), *ratio irae* (17, 13). – **cohibenda:** *cf. Inst.*, VI, 18, 15-32, unde Lactanţiu îl contrazice pe Cic.*Off.*, 3, 76. – **laesio:** un *hapax legomenon* în opera lactanţiană. – **ultionis cupiditatem:** ea este specifică atât animalelor lipsite de raţiune: *nam et pecudes si lacessas, aut calce, aut cornu repugnant* (*Inst.*, VI, 18, 22), dar şi omului cuprins nedemn de *irrationabili furore: et ut ad hominum furorem redeamus, imperiti quoque et insipientes si quando accipiunt iniuriam, caeco et irrationabili furore ducuntur et iis qui sibi nocent, vicem retribuere conantur* (*ibidem*).

17, 15. **qua movetur:** din nou editorul lactanţian se află în faţa unei *lectio difficilior*, spune Ch. Ingremeau, p. 75.

17, 16. **sedato animo:** Lactanţiu are totuşi de rezolvat această problemă: judecătorul ca *minister legum,* se cuvine să se distanţeze de cauza sa, deşi nu este recomandabilă nici un absenteism echivalent acelei *apátheia*. – **nostrae potestatis:** Lactanţiu enumeră aici pe cei care se află sub influenţa unui *pater familias*, fiind vorba aşadar de *patria potestas.* Deşi Lactanţiu are în vedere ordinea divină a problemei, legătura permanentă cu aspectele terestre ale juridicului se păstrează; *cf.* Wlosok, *Laktanz*, p. 233-234. – **ad coercendum:** pedagogia coercitivă, sub o formă deloc disimulată, nu putea fi trecută cu vederea de retorul Lactanţiu.

17, 17. **ad vindictam:** Lactanţiu a folosit mai sus (17, 14-15)

ultio pentru a defini o mânie nedreaptă; în schimb *vindicta, vindicare* sunt termenii pentru o mânie dreaptă, aşa cum este practicată ea de *pater familias* ori de divinitate. *Cf.* Deut., 32, 35 şi Prov., 20, 22. Regula nu mai este respectată însă în *Inst.*; exemple sunt multe aici, dar nu vom cita decât unul singur, în care nu suntem chiar convinşi că regula este păstrată; *si quis extiterit tam protervus, qui bono et iusto faciat iniuriam, clementer ac moderate ferat et ultionem suam non sibi adsumat, sed iudicio dei reservet* (*Inst.*,VI, 18, 11).

17, 18. **ad pravitatis correctionem:** cf. Plat. *Gorg.*, 525 b; Sen. *Ira,* 1, 6, 1; Aug. *Civ.*, 1, 9. Pentru Lactanţiu corectarea greşelilor este un *officium* pe care, onorându-l, el se înrudeşte cu Dumnezeu (*Inst.*, V, 17, 34).

17, 20. **motus animi ... insurgentis:** în definirea mâniei Lactanţiu nu pune accentul pe dorinţă (*cupiditas* ori *libido*), ci pe mişcare, a sufletului, *motus animi*, expresie echivalentă grecescului *kínesis psychés*. Dar mişcarea – raţionează Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 338-339 – este specifică vieţii; deci mânia înseamnă viaţă, iar o mânie dreaptă implică participarea la ceea ce este viu pe coordonata lui raţională, cu finalitate divină.

17, 21. **furorem ... iracundiam:** în comparaţie cu *ira, iracundia* este definită ca „irascibilitate" (Cicero, Seneca). La Lactanţiu *ira* e sinonimă uneori lui *furor* (*Inst.*, V, 10, 10, sau *DMP*, 10, 5: *Hactenus furor eius et ira processit*). – **utilis ... necessaria:** pentru chestiunea aceasta a utilităţii pasiunilor a se vedea Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 339, cu multiple trimiteri la operele lui Cicero, Seneca, dar şi Philodem ori Plutarh.

18, 1. **qui legibus praesidet:** în paragraful acesta Lactanţiu vine cu opinii general acceptate, precum aceea a rolului corectiv (*corrigi*) al mâniei, dar şi cu unele care se impun teoretic, practic însă se dovedesc puţin neputincioase; spre exemplu: judecătorul se cuvine să-şi păstreze o imparţialitate rigidă, de-a dreptul mecanică, cu alte cuvinte să nu condamne în suflet până nu condamnă legea. Sună corect, ce-i drept, iar Seneca este de acord (*Ira*, 1, 6, 3), deşi se mai şi îndoieşte (1, 16, 7).

18, 2. **domi ... a nostris:** Lactanţiu schimbă rând pe rând „locul desfăşurării acţiunii", plasându-l frecvent în teluricul domestic, universul fiind, în fond, *domus dei* (*cf. supra*, **17**, 11).

18, 3. **molestiam castigandi:** *cf.* Plut. *Cohib. ira*, 11 (459 c); *De sera*, 19 (561 f); Aug. *Civ.*, 1, 9. – **aspernatur ac renvit:** este şi aceasta o formă, – respinsă de apologet – de *apátheia*. O frază frecventată din Plut. *Virt. mor.*, 12 (452 b) spune că raţiunea s-ar lenevi dacă ar dispărea pasiunile, reducându-şi spaţiul de exersare. În acelaşi sens vor fi citate şi *nisi ...incitaverit* (afectele stimulează curajul), *intempestiva lenitate* (deşi *lenitas* uneori Lactanţiu însuşi, pe urmele lui Cic. *Off.*, 1, 46, o apreciază drept virtute din categoria *temperantia*, *Inst.*, VII, 10, 6, sub forma *lenitudo*). – **vitam perdit:** „Dacă străjerul a văzut sabia venind şi nu a sunat din trâmbiţă ...", Iez., 33, 6; sau Lact. *Inst.*, VI, 19, 8: *ne amore inutili et indulgentia nimia educentur ad malum et ad vitia nutriantur.* – **sibi ... subministrat:** efectul de bumerang al indulgenţei, discutat de R. Pichon, p. 153.

18, 4. **Laudatur Archytas:** loc comun al discursului moral despre *temperantia*: Cic. *Tusc.*, 4, 78; *Rep.*, 1, 59; Val. Max. 4, 1; Sen. *Ira,* 1, 15, 3; Plut. *De sera*, 5 (551 b); Hieron. *Epist.*, 79, 9; Ambr. *Off.*, 1, 21, 94.

18, 5. **unicum ... exemplum:** sens ironic la îndemâna retorului dintotdeauna. – **temperantiae:** termenul grecesc *sofrosýne* (definită de Platon în *Phaidon*, 68 c) este tradus de Cicero prin *temperantia, moderatia, modestia* (*cf. Tusc.*, 3, 16). *Temperantia* este una dintre cele patru virtuţi cardinale ale învăţăturii stoicilor. Lactanţiu admite o *temperantia* profană (*nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas et cetera eiusmondi vel natura, vel institutis parentum possunt esse in* (...) *hominibus, Inst.*, V, 14, 9), treaptă către adevărata virtute creştină, la care nu pot accede necunoscătorii lui Dumnezeu (*quod ignorantes deum facere non possunt*).

18, 6. **servi:** probleme de educaţie impunea şi tratarea sclavilor; se recomanda, spre exemplu, pedepsirea lor, dar nu imediată (*cf.* Theophr. frg. 154 Wimmer; Philod. *Ira*, c. 32 Gomperz; Sen. *Ira*, 2, 25, 1; 3, 5, 4. – **quantum ... gravissime:** Lactanţiu exagerează

marşând pe o situaţie în fapt ireală, pentru că Archytos poate fi o gnomă filosofică doar şi nu o realitate pe care să se construiască logic. – **stomachum:** corespondentul grecesc este *chólos*, „fiere, mânie". Noi am ales sensul figurat. În *Inst.*, V, 4, 6 se întâlneşte cu sensul de „stomac": *Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere vim non potest ob stomachi teneritudinem ....*

18, 7 **dedisset ... spatium:** *cf.* Sen. *Ira,* 3, 12, 4 (*dabimus illi spatium*). Lactanţiu nu vede însă aici o detaşare de *ira* ca un triumf, o luare în proiect a acesteia; el se mulţumeşte doar să semnaleze că, în ceea ce-l priveşte pe om, *ira iusta* mai capătă atributele şi ale unei *ira iniusta.* – **modum:** a pune măsură mâniei, pentru Sen. (*Ira*, 1, 19, 8) ori pentru Plut. (*Cohib. Ira*, 11–459 e), înseamnă să te plasezi deja dincolo de mânie.

18, 9. **naturam rerum causasque:** după Lactanţiu, adevăraţii cunoscători sunt creştinii, ei deţinând din sursă divină taina afectelor date de Dumnezeu, în timp ce profanii *ostendunt nec quid sit virtus scire se nec cur homini tribuerit iram deus* (*Inst.*, VI, 19, 3). – **continentiam profiteretur:** în *Inst.*, V, 2, 3, unul dintre cei doi „filosofi" înfieraţi de apologet (cel al cărui nume ne rămâne necunoscut încă) este numit, în mod batjocoritor ironic, *continentiae magister* (deşi ardea de *avaritia* şi *libidines*).

18, 10. **sensibus ... affectus:** distanţa trup – suflet de aici măsoară distanţa dintre oameni şi vieţuitoarele fără grai din *Inst.* (VI, 20, 1). – **instruxit ... attribuit:** omul este o fiinţă bine înzestrată atât cu *ratio* şi *sapientia*, cât şi cu *affectus*, cele dintâi asigurând o bună şi corectă folosinţă a acestora din urmă. – **ut libidinem ... sic iram:** relaţia mai apare la Lactanţiu şi în *Inst.*, VI, 19, 6. Aceeaşi raportare *ira – libido* va fi urmărită la Aug. *Civ.*, 14, 19.

18, 11. **fines bonorum ac malorum:** necunoaşterea orânduielilor credinţei lor îi determină pe oameni să nu mai hotărnicească just limita dintre bine şi rău, dintre drept şi nedrept. – **irae affectu:** lecţiunea adoptată de S. Brandt, dar şi de Ch. Ingremeau, care socoteşte plauzibilă şi lecţiunea *Ira et affectu*, intuind aici hendiada intenţionată de autor. *Cf. Comm.*, p. 344. – **paribus ... superioribus:** exprimare asemănătoare în Sen. *Ira,* 2,

34, 1, dar şi în *Inst.*, VI, 19, 10: *utuntur ira contra pares, hinc discidia, hinc expulsiones hinc bella ...* (exemplul este ilustrativ şi pentru **hinc ... hinc**).

18, 12. **furoris impetum:** *furor* defineşte o *ira iniusta*, asupra ei acţionând ca o binefacere reprimarea, *cohibitio.* – **peccatum est:** atitudinea adoptată faţă de mânia dreaptă, *ira iusta*, îi clasifică pe oameni în drepţi ori nedrepţi, după cum o împărtăşesc ori i se sustrag. – **si iacet excitanda:** ideea este împărtăşită şi de alţii (*cf.* Plut. *Virt. mor.*, 5 (444 c) relativ la *hormé*).

18, 13. **figura dei ... eos coarguere:** Lactanţiu nici nu gândeşte cât de neîntemeiată este semeţia lui şi cum posteritatea îl va taxa pentru stângăciile doctrinare! Afirmaţiile lui se reduc în general la Scriptură. Astfel: „Să facem om după chipul şi asemănarea Noastră" (*Gen.*, I, 26) se regăseşte în *Inst.*, II, 10, 3: *Tum fecit sibi ipse simulacrum sensibile atque intellegens id est ad imaginis suae formam.* Uneori asemănarea om – Dumnezeu nu e doar în spirit: *non ergo patiemur figuram et figmentum dei feris ac volucribus in praedam iacere* (*Inst.*, VI, 12, 30). Mai de apreciat este însă sinceritatea lui: *Quid de deo? Num facile est comprehendere quemadmodum vigeat sine corpore?* (...) *ex ipsa ratione ac prudentia intellegitur esse quaedam in homine ac deo militudo* (*Inst.*, VII, 9, 9).

18, 14. **cogitare ... praestare:** acumulări atributive care stabilesc măreţia omului ca fiinţă înrudită cu Dumnezeu. – **nisi ... imbuatur:** prin urmare, drumul către dreptate trece prin învăţătura lui Dumnezeu: *doctrina ac praeceptis dei ad iustitiam* (*Inst.*, VII, 14, 13).

19, 1. **animo et corpore:** că Lactanţiu nu diferenţiază net *animus* de *anima* s-a vorbit mai sus (10, 44). – **impugnant invicem:** disputa dintre bine şi rău, dintre virtuţi şi vicii constituie un loc comun al operei lactanţiene. Între perechile în dispută apare aici şi opoziţia trup-suflet, în timp ce în *Inst.* trupul şi sufletul mergeau uneori împreună în angajamentul lor contra viciilor: *Unde igitur colligi potest quid efficeat animi fortitudo? Nimirum ex coniuncto et*

pari hoc est ex corporis fortitudine (III, 12, 4). – **animi bona ... corporis bona:** dacă binele sufletului, *id est* virtutea stoicilor *virtus* este în contradicţie cu binele trupului, *id est* plăcerea *voluptas* lui Epicur, înseamnă că pentru adevăratul bine trebuie să ne îndreptăm atenţia către Dumnezeu. (*cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 346). Este chiar sensul pe care Lactanţiu îl dezvoltă în continuare.

19, 2 **repugnaverit ... compresserit:** *quoniam igitur utrique subiacet fortitudo, utrique proposita dimicatio est* (*Inst.*, III, 12, 2; *N. B.*: *fortitudo – virtus*). – **deo similis:** acesta este scopul vieţii, idealul nemuririi care se atinge prin virtute; dar tot acesta este şi începutul vieţii: *At Hermes non ignoravit hominem et a deo et ad dei similitudinem fictum* (*Inst.*, VII, 4, 3).

19, 3. **amaritudinem ... illecebra:** idee frecvent întâlnită (Plat. *Tim.*, 69 d; Cic. *Sen.*, 44). *Cf.* Lact. *Inst.*, I, 1 7: (...) *quia virtutibus amaritudo permixta est, vitia vero voluptate condita sunt* (...). – **divini muneris gratia:** aceasta fiind *immortalitas;* este vorba despre *qui sequentes praesentem voluptatem terrestribus et fragilibus se bonis addixerunt* (*Inst.*,VII, 6 ,2).

19, 4. **innocentiam iustitiamque:** asociaţie de cuvinte care se găseşte şi în *Inst.*, VI, 24, 29; VII, 17, 9; dar şi sub alte determinări morfologice: *innocens-* iustus (*Inst.*, I, 18, 16; *Mort. pers.*, 16, 2) sau *iuste innocenterque* (*Ira,* 19, 7). – **similes sui recognoscit:** *cf. Inst.*, VI, 23, 39: *hic erit consimilis deo.*

19, 5. **legem posuerit:** *hic est verissimus ritus, haec illa lex dei, ut a Cicerone dictum est, praeclara et divina, semper quae secta et honesta iubet, vetat prava et turpia* (*Inst.*, VI, 24, 29); astfel defineşte Lactanţiu această lege divină, folosindu-se şi de cuvintele lui Cicero.

19, 6. **non ... contemnit:** lexemul verbal trimite la atitudinea ostilă a lui Lactanţiu privind indiferenţa divină la viaţa lumii. – **pater et dominus:** Ch. Ingremeau, recomandând ca sursă Wlosok, *Laktanz*, p. 232-246, citează drept grilă interpretativă: 1). limbajul liturgic grecesc (Iust., I *Apol.*, 61; Clem. Alex. *Str.*, VI, 16, 146, 2), dar şi latinesc (Tert. *Bapt.*, 20, 5; Cypr. *Patient.*, 3); 2). Textele hermetice (*cf. Comm.*, p. 348); 3). uzanţa în spiritul romanităţii religioase (*Optimus Maximus*) ori juridice (*pater familias*).

19, 7. **Aristides et Cimon:** strategi care s-au evidenţiat în războaiele medice (sec. al V-lea a. Chr.). Referinţele despre ei sunt multiple, inclusiv în Lactanţiu *Inst.* III, 19, 8; VI, 6, 26, pentru Aristide, *Inst.*, VI, 9, 8, pentru Cimon (un portret demn de Iisus Hristos, se spune, *De ira dei,* p. 92, ediţie H. Kraft – A. Wlosok). Concluzia lui Lactanţiu este: cum o *iustitia* terestră nu există, chiar şi desăvârşirea morală a unui Cimon (*egentibus stipem dedit et pauperes invitavit et nudos induit*) rămâne departe de *vera iustitia* care conduce la nemurire.

19, 8. **superbiam:** prin urmare, se poate face vinovată de păcatul semeţiei chiar şi o viaţă perfect cinstită, dacă este în afara ştiinţei lui Dumnezeu

19, 9. **dare ... veniam:** spunea Lactanţiu mai sus (**3**, 2): (*iudici*) *licet servare ac liberare*; ietarea rămâne însă „competenţa" divinităţii. – **disceptator et iudex:** fiind Dumnezeu mai presus de propria-i lege, el poate fi ofensat şi în cazul respectării univoce a acesteia; Dumnezeu este legea, dar şi mai mult decât legea. Astfel se explică şi *ignoscendi licentia*: *cf.* Tert. *Patient.*, 10, 7, comentând „Nu judecaţi ca să nu fiţi judecaţi" (Matei 7,1).

20, 1. **ignoscere ... irasci:** *cf.* Lact. *Inst.*, IV, 3, 17: *quodsi propterea pater familias nominatur, ut appareat eum duplici potestate praeditum, quia et indulgere debet, quia pater est, et cohercere, quia dominus.* – **felices ... miseri:** întrebare cu bibliografie bogată, *cf.* Lucr., VI, 390-393; Sen. *Prov.*, 1, 1 şi 6; Plut. *De sera*, 9 (554 b-c); *V. T.* Ps., 72, 12. – **fugitivi ... abdicati:** două situaţii puse adesea în paralel: *similes* (...) *aut filliis abdicatis aut servis fugitivis, quia neque illi patrem quaerunt neque hi dominum* (*Inst.*, IV, 4, 5).

20, 2. **virtus ... probatur:** semnalăm câteva trimiteri pe această idee generoasă: Ov. *Trist.*, 4, 3, 79 *sqq.*; Sen. *Prov.*, 2, 2; 4.7; Min. Fel. 36, 8 *sqq.* – **poeta non insuavis:** Ovidiu (*Met.*, 3, 135 *sqq.*) nu este numit aici; îl regăsim mai jos (**23**, 6).

20, 3. **exitus ... arguit:** Ch. Ingremeau citeşte în *exitus* vremea judecăţii de apoi, deşi *Mort. pers.* crează o altă perspectivă a

judecăţii supreme, mai ales că Lactanţiu chiar din *Inst.*, se dovedea nerăbdător, apropiind exagerat ziua aceea (la numai două sute de ani). – **iudicium effugere:** pentru *iudicium dei cf.* Tert. *Apol.*, 39, 4; Min. Fel. 34, 12; Lact. *Inst.*, *passim.* – **praecipitare de summo:** loc comun pentru literatura creştină şi profană deopotrivă.

20, 4. **statim ... vindicare:** temei acesteia Plutarh i-a consacrat tratatul *De sera numinis vindicta,* „Despre târzia răzbunare a puterii divine".

20, 5. **iram ... continet:** cerinţă vetero –, dar îndeosebi neo – testamentară („Domnul ... îndelung rabdă pentru voi, nevrând să piară cineva", II Petru, 3, 9).

20, 6. **ex peccatoribus iusti:** despre convertirea (*metabolé*) neaşteptată *cf.* Plut. *De sera*, 6 (551 c-552 d).

20, 7. **comprimunt ... eludunt:** *cf. Inst.*, V, 9, 17 (... *qui si iudices sedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant*); nu numai persoanele sărmane vor fi fost supuse nedreptei încălcări a legilor: *Et cum opus esset, non deerent locupletissimi senatores qui subornatis indiciis affectasse imperium dicerentur...* (*Mort. pers.*, VIII, 4).

20, 8. **rarus ... nullus:** problema aceasta a rarităţii omului drept în faţa lui Dumnezeu este similară aceleia a rarităţii înţeleptului printre oameni (*cf.* Sen. *Ira*, 1, 14, 2; 2, 7, 1–2, 9, 4 ; 2, 31, 8).

20, 9. **una illa causa:** şi pentru Lactanţiu idolatria rămâne o cauză suficientă a mâniei divine: *quanto enim religiosius terrenis istis simulacris inserviunt, tanto magis scelerati adversus nomen verae divinitatis exisistunt* (*Inst.*, V, 10, 11).

20, 10. **repere:** pentru Lactanţiu este un *hapax legomenon.*

20, 11. **humilis ... curvus ... pronus:** la *status rectus* se ajunge după depăşirea fazei copilăriei, când *ratio corporis et huius praesentis vitae communis est nobis cum mutis animalibus,* ca apoi, *cum homo caelesti lavacro purificatus exponit infantiam cum omni labe vitae prioris,* să devină *perfectus ac plenus.* Decăderea din statutul sublim constituie un păcat cu atât mai grav, un abandon al chemării divine. – **calcare debuerat ... de terra ficta:** *cf.* Sen. *Epist.*, 94, 56; Lact. *Opif.*, 19, 10. În *Inst.*, II, 2, 24 ni se oferă chiar

traducerea la propriu a vocabulei cu resort metaforic: *contemnere autem et calcare terram nihil aliud est quam simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt.*

20, 12. **id assequitur ... ut:** *cf.* II *Petru*, 3, 9; iar în *Inst.*, VI, 24, 9 Lactanţiu explică: *Deus imbecillitatem nostra sciens prosua pietate aperuit homini portum salutis, ut huic necessitati* (...) *medicina paenitentiae subveniret.* Remarcăm în textul prezentului tratat absenţa lui *paenitentia*; *cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 356. – **abiectis ... agnoscunt:** primele două trepte ale înălţării către divinitate, prezentate mai sus (2, 2).

20, 13. **quamvis sero:** motivul *iudicium tardum* este nelipsit *cf. Mort. pers.* I, 6: *Sero id quidem, sed graviter ac digne,* spune Lactanţiu vorbind despre chinurile îndreptăţite ale persecutorilor. – **inemendabiles:** hapax lactanţian, nefolosit nici de Cicero, întâlnit însă la Sen. *Ira*, 3, 41, 3; Cypr. *Epist.*, 59, 15, 3; Arnob. *Nat.*, 2, 29.

21, 1. **in praeceptis ... vetat:** obiecţie cu suport preponderent biblic. În *Inst.*, VI, 18, 33 aflăm şi trimiterea *Efes.* 4, 26: *praecipit deus non occidere solem super iram nostram, ne furoris nostri testis abscedat.*

21, 2. **dicere quod:** argument de latină târzie, când *quod* ia amploare în detrimentul completivelor infinitivale.

21, 3. **quae faciunt ... reges:** concepţia lui Lactanţiu despre mânie se resimte aici dilematic: pe de o parte recomandarea afectuliui – mânie, pe de alta primejdia care îl priveşte pe mânios.

21, 4. **a principio:** lecţiune respinsă de Kraft şi Wlosok, deşi fusese acceptată de S. Brandt, la care revine ediţia Ch. Ingremeau, recunoscând în expresia citată o formulă frecvent întâlnită la Lactanţiu relativ la creaţia divină (*Inst.*, II, 5, 31; IV, 4, 9; VII, 23, 5). – **iecori ... indidisset:** verbul *indere* folosit singura dată de Lactanţiu (a se vedea ThLL 7, c, 1213 *sqq.*). Cât despre *iecur*, el este sediul mâniei, deşi în *Inst.*, VI, 15,4, Lactanţiu vorbeşte astfel: *ut medici affirmant, laetitiae affectus in splene est, irae in fele, libidinis in iecore...* Incertitudinea nu-l priveşte însă numai pe Lactanţiu. Probabil că *iecur* şi *fel* erau apreciate medical laolaltă.

21, 5. **mortalium ... mortalis:** exegeza lactanţiană trimite la Sofocle, *Tr.*, 473, pentru formă şi *El.*, 330 *sqq.*, pentru idee. Atributele fiinţei umane, cu excepţia virtuţii, sunt temporare.

21, 6. **irasci ... non peccare:** *cf.* Tert. *Adv. Marc.*, 2, 19, 2; 5, 18, 6; Cypr. *Testim.*, 3, 8. Îndemnul lactanţian capătă note educative în *Inst.*, VI, 19, 8: *manus* (...) *nostras supra minores semper habeamus* (...) *ne amore inutili et indulgentia nimia educentur ad malum.* Numai astfel mânia noastră va fi una dreaptă – *ira iusta*, păstrându-şi *modum ac iustitiam.*

21, 7. **ipse utique:** dialectica exemplului personal nu-l părăseşte pe apologet.

21, 8. **in aeternum manere:** „cel ce nu ascultă de Fiul nu va vedea viaţa, ci mânia lui Dumnezeu rămâne peste el" (Ioan, 3, 36). – **non repugnat superiori:** Lactanţiu ne-a avertizat mai sus: *quia ipse est legis suae disceptator et iudex* (...) *habet ignoscendi licentiam* (**19**, 9).

21, 9. **Prorsus immortalis:** mânia lui Dumnezeu se deosebeşte de aceea a omului (din condiţii obiective, să zicem), dar se pliază vieţii păcătosului. – **satisfactioni ... gratiae:** unică folosire a numelui (*satisfactio*), verbul în schimb (*satisfacere*) se întâlneşte des la Lactanţiu. Încărcătura romană de sens a lui *gratia* a fost semnalată mai sus.

21, 10. **ture ... hostia ... muneribus:** spre deosebire de cultul păgân, cinstirea lui Dumnezeu pretinde sacrificiul unei inimi curate. *Cf.* Sen., frg. 123 (citat în *Inst.*, VI, 25, 3) şi Pers., 2, 29 *sq.* (prezentat în *Inst.*, VI, 2, 11-12, de unde citäm: ... *non carne opus esse ad placandam caelestem maiestatem, sed mente sancta et iusto animo et pectore, ut ipse* (Persius) *ait*). – **iram dei mortalem:** Ch. Ingremeau consideră, cu fineţe şi cu dreptate, că Lactanţiu mai este transportat de „plăcerea de a găsi o formulă frumoasă" dincolo de exigenţa teologică. – **resipiscendi:** în *Inst.*, VI, 24, 6, analizând lexemul, evidenţiază perechea lui grecească: *Graeci melius et significantius metánoian dicunt quam nos Latine resipiscentiam dicere.* În *Mort. pers.*, 17, 9 Lactanţiu foloseşte verbul (*resipiscere*) în sensul lui clasic şi etimologic: „a-şi recăpăta mintea".

22, 1. **ira:** din nou probleme de citire a manuscriselor, *de ira,* ori *de ira dei*? Dar Lactanţiu a vorbit destul şi despre mânia în ipostaza ei terestră, constată Ch Ingremeau, *Comm.*, p. 361.

22, 2. **epilogo ad perorandum:** Lactanţiu urmează modelul ciceronian (*more Ciceronis; sicut ...in Tusculanis*).

22, 3. **Prophetae repleti:** *cf. Inst.*, I, 4, 1 (*Prophetae ...quippe qui unius dei spiritu pleni*); IV, 11, 1 (*tum deus iustos et electos viros sancto spiritu implebat, prophetas*). Aici însă profeţii sunt convocaţi pentru a depune mărturie în temeiul mâniei lui Dumnezeu. – **capillis et habitu:** replică satirică de largă circulaţie; *cf.* Hor. *Sat.*, 2, 3, 16 *sqq.*; Gell. 9, 2, 4; Min. Fel., 38, 5 *sq.*, dar şi Lact. *Inst.*, V, 2, 3: *quorum alter antistitem se philosophiae profitebatur tamen vitia sua capillis et pallio ... praetegebat.*

22, 5. **Sibyllas fuisse multas:** Lactanţiu, urmându-l pe Varro, afirmă ca ar fi existat zece sibile (*Inst.*, I, 6, 8). – **Aristonicus:** probabil gramaticul alexandrin, comentatorul lui Homer (*cf.* P–W II, 1, 1895 c. 964-966). – **Apollodorus Erythraeus:** *cf.* Lact. *Inst.*, I, 6, 9. – **Varro:** în *Inst.*, IV, 15, 27. – **Fenestella:** autor de *Annales*, *cf.* P–W, VI, 2, 1909, c. 2177-2179.

22, 6. **Fenestella ... refert:** despre delegaţia trimisă la Erythreea pentru achiziţionarea cărţilor sibiline relatează Lactanţiu în *Inst.*, I, 6, 14. De aici (*De ira Dei*) mai aflăm şi data exactă: 76 a. Chr.

22, 7. **apud hanc:** este sibila cu autoritate în ochii lui Lactanţiu. Versurile acestea au fost transmise de Theoph. Ant. *Autol.*, 2,36; ele aparţin frg. 3, fiind versurile 17-19. Versul 20, denunţând o viziune apăsat apocaliptică, este evitat „pentru a nu şoca o mentalitate raţionalistă", consideră Ch. Ingremeau (*Comm.*, p. 363), rezervându-i lui Lactanţiu o altă optică decât aceea prea drastică din *Inst.*, VII, 23, 4 referitoare la judecata de apoi.

22, 8. **quibus ... facinoribus:** ne aflăm în faţa unui catalog *sui-generis* de precepte moralizatoare, pe primul loc situându-se idolatria. *Cf.* Tert. *Pudic.*, 16, 4; *N. T.* I Cor., 6, 9.

23, 1. **unius ... satis non est:** se invocă aici principiul juridic al insuficienţei martorului unic: *testis unus, testis nullus.*

23, 2. **Cymaeae ... volumina:** a se vedea povestea „negocierii" celor nouă cărţi de către sibilă cu Tarquinius Priscus, în Lact. *Inst.*, I, 6, 10 *sqq.* – **in arcanis habentur:** şi totuşi poetul se inspiră de acolo; *cf.* Verg. *Buc.* 4, 4 şi Lact. *Inst.*, VII, 24, 12 (*quae poeta secundum Cymaeae Sibyllae carmina prolocutus est*).

23, 3. **alia ...exorsa est:** *Orac. Sibyll.*, VIII, 1 *sqq.*; *cf.* M.–L. Guillaumin, „L'exploitation des *Oracles sibyllins* par Lactance et par le Discours à l'Assemblée des Saints", în vol. *Lactance et son temps*, Paris, 1978, p.185-202.

23, 4. **alia quoque:** *Orac. Sibyll.*, IV, 51 *sqq.*; de aici se inspiră şi Clemens Alexandrinul (*Protr.* 4, 50, 1; *Ped.*, II, 99, 2; III, 15, 2), ori Commodian (*Apol.*, 827 *sqq.*).

23, 5. **deflagrationem ... futuram:** *Orac. Sibyll.*, IV, 159 *sqq.*

23, 6. **Unde apud Nasonem:** Ov. *Met.*, 1, 256s. Cuvântul de relaţionare *unde* trimite la versurile oraculare de mai inainte, recomandate drept sursă de inspiraţie pentru poet. – **operosa:** pentru *obsessa* din manuscrisul ovidian, Ch. Ingremeau se întreabă dacă nu este ideea stoică a unui nou univers ce se va naşte, după distrugerea acestuia (*Comm.*, p. 365).

23, 7. **eadem:** versurile vin în continuarea celor de mai sus: *Orac. Sibyll.*, IV, 162 *sqq.* Dar Lactanţiu spune *paulo post*, deci alte câteva lipsesc. – **paenitentia:** prezenţă singulară a lexemului în acest tratat.

23, 8. **alia Sibylla:** *Orac. Sibyll.* V, 358 *sqq.*

23, 9. **inutilissimum ... salutare:** pentru atributele mâniei divine (utilă şi salutară) *cf.* Phil. *Deus*, 52 *sqq.* şi 60 *sqq.*; Clem. Alex., *Ped.*, 1, 68, 3.

23, 10. **Regnum ... metus:** Seneca era de altă părere: „e mai periculos să fii temut decât disprețuit" (*Ira*, 2, 11, 1).

23, 11. Din nou schimbul de autoritate dinspre lumea profană spre cea divină, sens regretat de Lactanţiu (vezi *supra* 22, 4).

23, 12. **Apollo Milesius:** vestitul oracol era la Didyma, o localitate situată puţin în sudul Miletului; Diocleţian a consultat

oracolul acesta înainte de declanşarea persecuţiei: *imperator ... deos potissimum consulere statuit misitque aruspicem ad Apollinem Milesium. Respondit ille ut divinae religionis inimicus* (*DMP*, 11, 7).

23, 13. **tam lenis:** *cf.* Lact. *Inst.*, VI, 25, 3 (*maiestate leni*), citând din Sen. frg. 123.

24, 1. **vaniloquentia:** cuvântul, calc grecesc (*mataiologhía*), se întâlneşte doar aici în opera lui Lactanţiu. – **se ... erudiat:** a se instrui, a se forma către ceva, *ad iustitiam* (*Inst.*, III, 18, 10), *ad veri scientiam* (III, 11, 3).

24, 2. **utraque persona:** *deus autem, qui unus est, quoniam utramque personam sustinet, et patris et domini, et amare eum debemus, quia filii sumus, et timere, quia servi* (*Inst.*, IV, 4, 2); ne întâlnim deci încă o dată cu conceptul clasic *pater familias*.

24, 3. **animae ... parentem:** *non potest enim rationem hominis obtinere qui parentem animae suae deum nescit* (*Inst.*, VI, 9, 1); a se vedea de asemenea *Opif.*, 19, 2-5.

24, 4. **hospitium mundi:** aminteşte celebra propoziţie ciceroniană: *ex vita discendo tamquam ex hospitio*, „plec din viaţă ca dintr-o găzduire" (*Sen.*, 84).

24, 5. **huius familia:** „non plus une comparaison, mais une assimilation expresse de Dieu au *pater familias*" spune Ch. Ingremeau, conferind Wlosok, *Laktanz*, p. 243. – **officiosa:** un hapax. – **meditemur:** *V.T.* Ps., 118, 47: „Am cugetat la poruncile Tale"; Aug. *Enarr. in psalm.*, 136, 11: *aeterna meditari*.

24, 6. **ratio virtutum:** în concepţie lactanţiană Dumnezeu este *virtutis ac doctrinae caput* (*Inst.*, VI, 9, 13), iar Hristos *doctor virtutis* (*Inst.*, IV, 24, 17). – **claritate luculentius:** *cf. Inst.*, III, 1, 3 (*veritas luculentior*); remarcăm folosirea adjectivului în sensul lui etimologic (*lux, -cis*).

24, 7. **vitae datore:** cf. *Inst.*, I, 11, 16 (*quod vitae sit dator et animantibus inspiret animas*); IV, 26, 15 (*qui datorem vitae deum nescientes*).

24, 8. **opulentia:** se încadrează printre bunurile aparente, în fond purtătoare de vicii (*Inst.*, VI, 4, 3). Există însă şi o altă

dimensiune a bogăţiei: (...) *sed nobis ad aeternam opulentiam deo custode servetur* (*Epit.*, 60, 9) – **irritatrix:** vocabulă întâlnită la Lactanţiu o singură dată, la fel şi – **illaqueatus:** în *Inst.* întâlnim *laquei* (*in laqueos aeternae mortis incurrunt*, IV, 26, 15).

24, 9. **immortalitas:** este preţul (*merces*, *Inst.*, III, 27, 13), recompensa (*praemium, Inst.*, III, 12, 11), binele suprem cuvenit fiinţei umane pentru virtuţile ei nestrămutate.

24, 10. **ineluibiles:** mai este folosit o singură dată în *Inst.*, VII, 20, 9 (*...ineluibilem quemdam fucum trahant labemquem terrenam*).

24, 11. **terrena calcare, humilia despicere:** sintagme aflate în aceeaşi sferă semantică, *humilia* fiind echivalentul (cu încărcătură metaforică: *humus*) al lui *terrena*; verbele sunt şi ele apropiate ca sens, *calcare* în schimb – se pare – mai marcat de transferul semantic. – **cum deo ... copulari:** despre o astfel de unire este vorba de asemenea în *Inst.*, V, 8, 6, dar aceea este între oameni: (...) *cum scirent homines unius se dei filios esse ideoque divinae necessitudinis sacro et inviolabili vinculo copulatos.*

24, 12. **discordiae dissensionesque:** Stevenson („Life", p. 675) citeşte aici războiul dintre Licinius şi Constantin, anul 314, argument de datare a tratatului. Expresia se regăseşte însă şi în *Inst.*, I, 1, 18.

24, 13. **iustitia et beneficentia:** *iustitia*, aici, relaţia omului cu divinitatea, *beneficentia*, relaţia dintre oameni. *Cf.* Ch. Ingremeau, *Comm.*, p. 372.

24, 14. **non in templis sed in corde:** loc comun, *cf.* Sen. *Epist.*, 41, 1 şi frg. 123 citat în *Inst.*, VI, 25, 3 (*in suo cuique consecrandus est pectore*). – **destructilia:** hapax la Lactanţiu (*cf.* Th.L.L., 6,772). – **Mundemus ... sordidatur:** unică folosire la Lactanţiu a verbului *mundare*, pereche antonimică lui *sordidare*.

24, 15. **propitium ... iratum:** *cf.* Cic. *Att.*, 8, 16, 2; Lact. *Inst.*, I, 21, 11 şi, mai ales, Tert. *Test. an.*, 2, 5 (*quem magis propitium velit quam iratum*, „pe care şi-l doreşte favorabil mai curând decât mâniat").

BIBLIOGRAFIE

În situația prezentă vorbim de un *context* bibliografic, încadrând demersul editorial în coordonatele sale specifice. Grafic, acest context bibliografic s-ar reprezenta prin nişte cercuri concentrice, reverberând asupra centrului, *id est* asupra recentei ediții în limba română, în raport invers proporțional cu raza cercului de influență.

Indiscutabil, în imediata apropiere a centrului se află: Lactance, *La colère de Dieu.* Introduction, texte crique, traduction, commentaire et index par Christiane Ingremeau, Paris, 1982.

Pentru că autorii şi operele lor au fost prezentate în „Note şi comentarii" prescurtat, „Bibliografia" constituie şi un catalog *sui generis* al abrevierilor.

1. Autori clasici invocați în tratatul lactanțian şi comentariile acestuia.

Pentru textele latineşti şi greceşti am recurs, într-o practică necesară (fiind modalitatea cea mai economică), la menționarea strictă a autorului şi operei acestuia, edițiile fiind cele recunoscute: *Les Belles Lettres, Teubner, Sources Chrétiennes, Patrologiae cursus completus. Series Latina, Series Graeca*, editată de J.-P. Migne. Uneori ne-am folosit de dictările în limba română ori de traduceri (*e.g.* Diogene Laerțiu, *Viețile şi doctrinele filosofilor*). Ceea ce a fost menționat *supra* acolo unde s-a vorbit despre edițiile lactanțiene anterioare, nu se mai regăseşte aici.

Ambrosius, *Epistulae; De officiis.* **Antisthenes**, frg. 24 Mullach. **Apuleius**, *De mundo.* **Aristoteles**, *Ars rhetorica; De anima; De partibus animantium; Historia animantium; Metaphysica.* **Arnobius**, *Adversus nationes.* **Athenagoras**, *Legatio pro Christianis.* **Augustinus**, *De civitate dei; De Genesi ad litteram; De natura et gratia; Enarrationes in Psalmos.*

Cato, *De agricultura.* **Cicero**, *Academica; Aratea; Consolatio; De amicitia; De divinatione; De finibus bonorum et malorum; De legibus; De natura deorum; De officiis; De republica; De senectute; In Catilinam orationes; Paradoxa stoicorum; Timaeus; Tusculanae disputationes.* **Clemens Alexandrinul,** *Cohortatio ad gentes* (*Protrepticum*), *Stromata.* **Cyprianus**, *Ad Demetrianum; De lapsis; De patientia; Testimonia animi.*

Epicurus, *Epistula ad Herodotem.* **Eusebius de Cezareea,** *Praeparatio evangelica.*

(**Aulus**) **Gellius,** *Noctes Atticae.* **Grigore de Nazianz,** *Adversus iram; Orationes.*

Hieronim, *Chronica; Commentarii in Ecclesianten; Epistulae.* **Horatius,** *Saturae.*

Isidor de Sevilla, *De differentiis; Origines.* **Iustin,** *Apologia prima pro Christianis.*

Lactantius, *De mortibus persecutorum; De opificio Dei;*

Epitome divinarum institutionum; Institutiones divinae. **(Diogene) Laerțiu,** *Viețile și doctrinele filosofilor.* **(Titus) Livius,** *Ab Urbe condita.* **Lucan,** *Pharsalia.* **Lucretius,** *De rerum natura.*

Minucius Felix, *Octavius.*

Origenes, *Contra Celsum; De principiis.* **Ovidius,** *Metamorphoseon libri; Tristia.*

Persius, *Saturae.* **Phedrus,** *Fabulae.* **Philodem,** *De ira.* **Philon din Alexandria,** *Quod deus sit immutabilis.* **Platon,** *Apologia Socratis; Gorgias; Phaido; Res publica; Theaetetus; Timaeus.* **Pliniu cel Bătrân,** *Naturalis historia.* **Plotin,** *Enneades.* **Plutarh,** *De cohibenda ira; De defectu oraculorum; De sera numinis vindicta; De stoicorum repugnantiis; De virtute morali.* **Porphyrios,** *De abstinentia.* **Prudentius,** *Apotheosis; Cathemerinon liber; Contra Symmachum.*

Quintilian, *De institutione oratoria.*

Sallustius, *De bello iugurthino; De coniuratione Catilinae.* **Seneca,** *De beneficiis; De brevitate vitae; De clementia; De ira; De otio; De providentia; Epistulae ad Lucilium; Naturales quaestiones.* **Sextus Empiricus,** *Adversus mathematicos; Pyrrhoniae hypotyposes.* **Sofocle,** *Electra; Trachiniae.* **Suetoniu,** *Duodecim Caesares* (*Nero*).

Tacitus, *Annales.* **Terentius,** *Heautontimorumenos.* **Tertullian,** *Ad nationes; Adversus Marcionem; Apologeticum; De anima; De baptismo; De paenitentia; De patientia; De resurrectione mortuorum; De testimonio animae.* **Theophil din Antiochia,** *Ad Autolycum.*

Valerius Maximus, *Factorum dictorumque memorabilium libri.* **Vergilius,** *Aeneis; Bucolica; Georgica.*

Xenophon, *Memorabilia; Symposion.*

*** **Oracula Sibyllina**

*** **Vetus Testamentum**: *Geneza; Deuteronomul; Psalmii; Cartea înțelepciunii lui Solomon; Proverbele; Iezechiel.* **Novum Testamentum**: *Matei; I Corinteni; Galateni; Efeseni; I Petru; II Petru; Apocalipsa.*

2. Lucrări (monografii studii, articole) de referință.

Arieşan, Claudiu T., *De mortibus persecutorum* (*Despre morțile persecutorilor*), Editura Amarcord, Timişoara, 2000, (col. *Cum Patribus*).

Barnea, Ion şi Iliescu, Octavian, *Constantin cel Mare*, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1982.

Bayet, Jean, *Literatura latină*, traducere Gabriela Creția, traducerea versurilor Petre Stati, studiu introductiv Mihai Nichita, Editura Univers, Bucureşti, 1972.

Bréhier, Émile, *Histoire de la philosophie,* t. I : *L`Antiquité et le Moyen Age*, Paris, 1938.

Bréhier, Émile – Schul, P. M., *Les Stoïciens*, Paris, 1962.

Cizek, Eugen, *Istoria literaturii latine*, vol. II, Bucureşti, 1994; „L`image de l`autre et le mentalités romains du I-er au IV-e siècle de notre ère", în „Latomus". *Revue des études latines*, t. XLVIII, fasc. 2, avril – juin 1989, p. 360-371.

Coman, Ioan, *Probleme de filosofie şi literatură patristică*, Bucureşti, 1995.

Coulanges, Fustel de, *Cetatea antică*, Mioara şi Pan Izverna, vol. I –II, Editura Meridiane, Bucureşti, 1984.

Courcelle, Pierre, „Deux grands courents de pensée dans la littérature tardive: stoïcisme et neo–platonisme", REL (Revue des Études Latines), 42, 1964.

Cupaiuolo, F., *Storia della letteratura latina*, Napoli, 1994.

Ernout, A. – Meillet, A., *Dictionnaire étimologique de la lange latine. Histoire des mots*, ediția a IV-a, Paris, 1994.

Ernout, A. – Thomas, F., *Syntaxe latine*, Paris, 1953.

Fontaine, Jacques, *La littérature latine chrétienne*, Paris, 1970; „Latinité tardive et médievale", în *Rome et nous. Manuel d`initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977.

Fredouille, Jean-Claude, „Lactance, historien des religions", în vol. *Lactance et son temps. Recherches actuelles.* Actes du IV-e Colloque d`Études historiques et patristiques. Chantilly, 1976, édités par J. Fontaine et M. Perrin, Paris, 1978.

Goulon, Alain, „Les citations des poètes latins dans l`oeuvre de Lactance", în vol. *Lactance et son temps...*(vezi *supra* Fredouille, Jean-Caude).

Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, traducere, prefață și note de Eugen Cizek, vol. I-II, Editura Minerva, București, 1973.

Heïm, François, „L`influence exercée par Constantin sur Lactance: sa théologie de la victoire", *Lactance et son temps...*(vezi *supra* Fredouille, Jean- Claude).

Heck, Eberhard, MH ΘΕΟΜΑΧΕΙΝ *oder die Bestrafung des Gottesverächters. Untersuchungen zu Bekämpfung und Aneignung römischer religio bei Tertullian, Cyprian und Laktanz*, Frankfurt – Berna – New York, 1987; „Laktanz und die Klassiker", *Philologus,* 132, 1988.

Ingremeau, Christiane, *Lactance. La colère de dieu.* Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index, Les Éditions du Cerf, Paris, 1982 (col. „Sources Chrétiennes", nr. 289).

Labriolle, Pierre de, *Histoire de la littérature latine chrétienne,* Les Belles Lettres, Paris, 1924.

Loi, V., *Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico preniceno*, Zürich, 1970.

Mandouze, André, „De la cristianisation de Rome à l`Age d`or des Pères de l`Église", *Rome et nous...* (vezi *supra* Fontaine, Jacques...).

Marrou, Henri-Irénée, *Biserica în Antichitatea târzie*, traducere Roxana Mareș, București, 1999 (col. Logos); *Patristică și umanism*, traducere Cristina și Costin Popescu, București, 1996; *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, traducere Drăgan Stoianivici și Lucia Wald, Editura Humanitas, București, 1997.

Martin, René, *Approche de la littérature latine tardive et protomédiévale*, Paris, 1994.

Mateescu, Florica, „Lactantius", în *Istoria literaturii latine*, vol. IV, București, 1986.

Mohrmann, C., *Études sur le latin des* chrétiens, t.1-4, Roma, 1958-1977.

Monat, Pierre, *Lactance et Cicéron. A propos d`un fragment de „l`Hortensius"*, REL, 53, 1975; „La présentation d`un dossier biblique par Lactance", *Lactance et son temps...*(vezi supra Fredouille, Jean-Claude); Lactance, *Institutions divines*. Livre V. Introduction, texte critique, traduction, Les Éditions du Cerf, Paris, 1973.

Monceaux, P., *Histoire littéraire de l`Afrique chrétienne depuis les origines jusqu`à l`invasion arabe,* t. III, Paris, 1901-1921.

Perrin, M., *Homo christianus. Christianism et tradition antique dans l`anthropologie de* Lactance, Lille, 1979; „Le Platon de Lactance", *Lactance et son temps...*(vezi *supra* Fredouille, Jean-Claude).

Pichon, Réne, *Étude sur le nouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, Hachette, Paris, 1901; *Histoire de la littérature latine,* Hachette, Paris, 1928.

Pistol, Petru, *Lucilius Cae(ci)lius Firmianus Lactantius, scriitor creștin și umanist paideic,* Râmnicu Vâlcea, 2000.

Pohlenz, M., *Vom Zorne gotte. Eine Studie über den Einfluss der griechischen Philosophie auf das alte Christenthum,* Göttingen, 1909.

Spanneut, M., „The life and literary activity of Lactantius", *Studia Patristica*, I, 1957.

Wlosok, A., *Laktanz und die philosophische Gnosis. Untersuchungen zu Geschite und terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung*, Heidelberg, 1960.

*** *Biblia* sau *Sfânta scriptură*, Editura Institutului biblic și de și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999.

*** *Enciclopedia civilizației romane*, coordonator Dumitru Tudor, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

*** *Real-Encyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, I. Heinemann, „Humanitas", Supplementband V, Stutgart, 1931.

*** *Thesaurus Linguae Latinae*, „Humanitas", II, B, 2, Leipzig, 1900.

Indice lactanțian

Indicele prezent intenționează argumentarea, în logica statisticii, a unui punct de vedere exprimat *supra* (v. „Notă asupra ediției"), referitor la raportul, în perspectivă descendentă, dintre *Instituțiile divine* şi *Despre mânia lui Dumnezeu.*

Pentru diferențiere, capitolele din opuscul sunt notate cu aldine.

Menționăm că indicele remarcă ocurențele *Instituțiilor* strict în „Note şi comentarii", nu şi în fragmentele introductive.

1, 2: III, 3, 15; 7, 2; II, 17, 5. **1, 3:** I, 1, 1. **1, 4:** III, 6,1-2: **1, 5:** II, 3, 19; III, 3, 7. **1, 6:** VII, 12, 9; 22, 2; 1, 6; 8, 2; 22, 2; III, 20,1-3. **1, 9:** II, 19, 2; IV, 12, 7; 20, 13; 26, 7.

2, 1: III, 12, 28; VII, 5, 25. **2, 2:** I, 23, 8; II, 3, 23; VI, 25, 9. **2, 4:** II, 5, 5; 12, 4; 5, 4; 6, 2. **2, 5:** VI, 15, 14-17. **2, 6:** IV, 13, 23; 30, 1; 23, 3-5; 29, 2; 26; 30, 14. **2, 10:** I, 1, 7; III, 1, 1.

3, 2: III, 30, 3; VI, 9, 24; 4, 24.

4, 5: II, 8, 35; IV, 17, 21. **4, 6:** VII, 9, 2; IV, 29, 4. **4, 9:** III, 17, 7. **4, 10:** III, 17, 37; V, 10, 12. **4, 13:** II, 8, 33. **4, 15:** I, 2 ,4; III, 17, 8; 17,4 1.

5, 2: III, 17, 2. **5, 7:** IV, 13, 10; I, 8, 8. **5, 11:** III, 11 4. **5, 14:** I, 16, 15. **5, 17:** II, 8, 47.

6, 2: VII, 5, 2.

7, 2: IV, 26, 8; III, 8, 6; II, 2, 20. **7, 4:** V, 17, 34; II, 1, 18; III, 10, 11; VII, 5, 21; 9, 11; II, 9, 26; VII, 5, 20. **7, 5:** II, 1, 17; 15; VII, 5, 22; 5, 6. **7, 6:** VII, 9, 10. **7, 7:** III, 10, 2. **7, 11:** III, 10, 4. **7, 13:** V, 14, 12; II, 15, 2. **7, 14:** III, 10, 9.

8, 5: III, 17, 41. **8, 8:** VI, 24, 17; 24, 1.

9, 4: II, 8, 50. **9, 5:** I, 5, 22; III, 6, 14. **9, 7:** II, 8, 49; III, 6, 8.

10, 1: III, 17, 25; 17, 23; VII, 8, 6; III, 17, 21; I, 12, 4; II, 8, 37. **10, 3:** I, 15 ,21. **10, 10:** IV, 17, 1. **10, 16:** VII, 12, 5. **10, 21:** VII, 12, 2. **10, 22:** II, 17, 18. **10, 23:** VII, 7, 9. **10, 26:** I, 2, 6; VII, 8, 5; 12, 2;

II, 15, 18. **10, 27:** V, 8, 5. **10, 30:** I, 18, 13; III, 19, 9; 29.17; 28,12; VI, 11, 10. **10, 33:** I, 2, 2; III, 17, 34. **10, 34:** II, 11, 14. **10, 35:** II, 8, 38; 10,16; VII, 3, 25; 5, 2. **10, 37:** III, 28, 4. **10, 38:** VII, 3, 26. **10, 41:** I, 3, 14; II, 8, 3; IV, 6, 1; III, 28, 5; II, 8, 60; I, 2, 5; 5, 27; II, 8, 17; VII, 2, 5; II, 8, 63. **10, 43:** II, 10, 3. **10, 44:** I, 3, 21; II, 12,10; VII, 12, 9; II, 11, 3; VI, 1,10. **10, 45:** VII, 12, 2. **10, 47:** I, 2, 2. **10, 48:** III, 3,16; 4, 8; V, 3, 1.

11, 1: I, 2, 1; 3, 1. **11, 2:** VI, 7, 3; I, 3, 9. **11, 3:** I, 3, 3-4; 3, 8: **11, 4:** II, 9, 12.**11, 5:** I, 5, 11; III, 3, 6. **11, 6:** II, 10, 24. **11, 7:** I, 8, 8. **11, 8:** I, 11, 48. **11, 10:** II, 3, 24; 8, 53. **11, 12:** I, 6, 3. **11, 14:** I, 1, 37. **11, 15:** I, 5, 21-22. **11, 16:** II, 1, 7; IV, 4, 6.

12, 1: II, 5, 3; V, 12, 10; 12, 1; 15, 8.

13, 1: VII, 3, 13; 4, 2; 6, 1; 5, 12. **13, 2:** IV, 18, 18. **13, 4:** II, 5, 21; VI, 2, 4.**13, 5:** II, 5, 23.**13, 6:** VI, 8, 2; 8, 5. **13, 7:** VII, 4, 7; 6, 4.**13, 8:** VII, 4, 10; II, 10, 1.**13, 9:** VII, 4, 10 *sqq.* **13, 10:** VII, 3, 15. **13, 13:** II, 12, 7; VII, 4, 15. **13, 14:** V, 7, 5. **13,16:** VII, 4, 14. **13, 17:** VII, 5,22. **13, 18:** VI, 4, 3-7. **13, 23:** III, 11, 11; VI, 4, 14; VII, 5, 20. **13, 24:** III, 8, 31; 12, 29; 12, 7.

14, 1: I, 22, 20; V, 2, 3. **14, 2:** VII, 5, 4. **14, 3:** VI, 10, 2. **14, 4;** VI, 25, 9. **14, 5:**VI, 3, 16. **14, 6:** VII, 9, 2; VI, 8, 6.

15, 2: VI, 3,13; VII, 6, 4 II, 9, 17; 9, 20; 9, 6; 12, 7. **15, 3:** II, 12, 3; VII, 4, 12. **15, 4:** VI, 19, 5. **15, 7:** II, 1, 1; VII, 5, 18. **15, 8:** VI, 12, 34. **15, 9:** VI, 23, 17. **15, 10:** I, 11, 22. **15, 11:** VI, 19, 6.**15, 12:** III, 23, 9.

16, 1: II, 1, 7-8; V, 10, 12. **16, 4:** V, 12, 5. **16, 8:** VII, 15, 8-9; 17, 9. **16, 9:** III, 17, 8; VII, 9, 6.

17, 8: VI, 17, 21; V, 22, 3. **17, 11:** V, 23, 1; VI, 15, 1. **17, 12:** VI, 18, 31; 19, 9;15, 2 *sq.*; 16, 1-11; 19, 1-11. **17, 13:** VI, 19, 3. **17, 14:** VI, 18,15-32. **17, 17:** VI, 18, 11. **17, 18:** V, 17, 34. **17, 21:** V, 10,10.

18, 3: VII, 10, 6; VI, 19, 8. **18, 5:** V, 14, 9. **18, 6:** V, 4, 6. **18, 9:** VI, 19, 3; V, 2, 3. **18, 10:** VI, 20, 1; 19, 6. **18, 11:** VI, 19, 10. **18, 13:** II, 10, 3; VI, 12, 30; VII, 9, 9. **18, 14:** VII, 14, 13.

19, 1: III, 12, 4. **19, 2:** III, 12, 2; VII, 4, 3. **19, 3:** I, 1, 7; VII, 6, 2. **19, 4:** VI, 24, 29; 23, 39. **19, 5:** VI, 24, 29. **19, 7:** VI, 9, 8.

20, 1: IV, 3, 17; 4, 5. **20, 7:** V, 9, 17. **20, 9:** V, 10, 11. **20, 11:** II, 2, 24. **20, 12:** VI, 24, 9.

21, 1: VI, 18, 33. **21, 4:** II, 5, 31; IV, 4, 9; VII, 23, 5; VI, 15, 4. **21, 6:** VI, 19, 8. **21, 10:** VI, 25, 3; 2, 11-12; 24, 6.

22, 3: I, 4, 1; IV, 11, 1; V, 2, 3. **22, 5:** I, 6, 8; 6, 9; IV, 15, 27. **22, 6:** I, 6, 14. **22, 7:** VII, 23, 4.

23, 2: I, 6,10 *sqq.*; VII, 24, 12. **23, 13:** VI, 25, 3.

24, 1: III, 8, 10; 11, 3. **24, 2:** IV, 4, 2. **24, 3:** VI, 9, 1. **24, 6:** VI, 9, 13; IV, 24, 17; III, 1, 3. **24, 7:** I, 11, 16; IV, 26, 15. **24, 8:** VI, 4, 3; IV, 26, 15. **24, 9:** III, 27, 13; 12, 11. **24, 10:** VII, 20, 9. **24, 11:** V, 8, 6. **24, 12:** I, 1, 18. **24, 14:** VI, 25, 3. **24, 15:** I, 21, 11.

Fragmente din ediții vechi

Lanctantii Firmiani preclarum opus [Document électronique], 1 microfilm Reprod. de l'éd. de Roma : per Uldaricum Gallum Alamanum et Symonem Nicolai de Luca, 1474, [Bibliothèque Nationale de France, Gallica, la bibliothèque numérique, http://gallica.bnf.fr/]

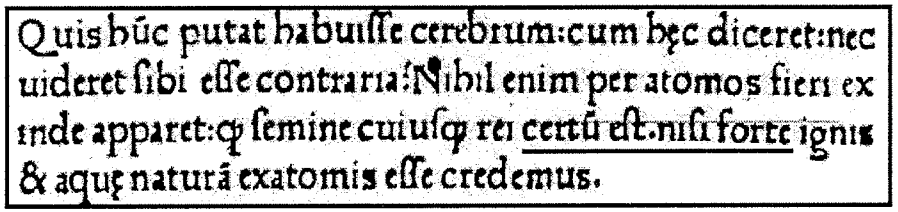
Quis hũc putat habuiſſe cerebrum:cum hęc diceret:nec uideret ſibi eſſe contraria?Nihil enim per atomos fieri ex inde apparet:q̃ ſemine cuiuſq̃ rei certũ eſt.niſi forte ignis & aquę naturã exatomis eſſe credemus.

Frg. 1

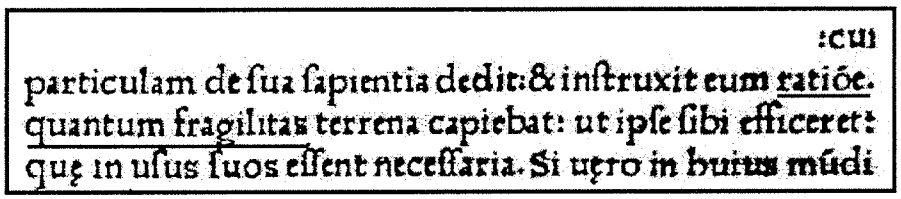
:cui particulam de ſua ſapientia dedit:& inſtruxit eum ratiõe. quantum fragilitas terrena capiebat: ut ipſe ſibi efficeret: quę in uſus ſuos eſſent neceſſaria. Si uero in huius mũdi

Frg. 2

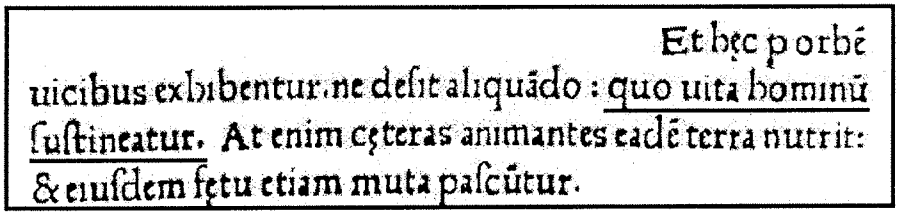
Et hęc p orbẽ uicibus exhibentur.ne deſit aliquãdo : quo uita hominũ ſuſtineatur. At enim cęteras animantes eadẽ terra nutrit: & eiuſdem fętu etiam muta paſcũtur.

Frg. 3

Aiũt enim multa esse in gignentibus & in numero animaliũ quorum lateat utilitas: sed eã processu temporũ inueniri: sicut iam plura prioribus seculis incognita necessitas & usus inuenerit.

Frg. 4

Quę si est inuenietur aliquando nempe aduersus mala. cum id illi quęrantur esse omnino malũm.

Frg. 5

Si ergo deus hominẽ suũ uoluit esse cultorem: ideoq; illi tantũ bonoris attribuit: ut rerũ omniũ dominaretur: utiq; iustissimum est deũ uidelicet eum: qui tanta pręstiterit: amare hominem: qui sit nobiscum diuini iuris societate coniunctus.

Frg. 6

quia nec superum potest esse sine infero. nec oriens sine occidente. nec calidum sine frigido. nec molle sine duro. Sic & nos ex duobus ęque repugnãtibus cõpacti sumus: anima & corpe.

Frg. 7

Itẽ plurimi quibus persuasum est deo placere iustitiam: eumq; qui sit dominus ac parẽs omniũ uenerantur cum precibus assiduis ac frequentibus uotis dona & sacrificia offerũt: nomẽ eius laudibus ꝑsequunt. iustis ac bonis operibus demereri eum laborantes. Ergo est propter quod deus & possit & debeat gratificari.

Frg. 8-9-10

Quod si & lex iusta est. quę & nocẽti tribuit quod meret. & iudex integer ac bonus dicit: cum malefacta uindicat: bonorum enim salutem custodit: qui malos punit: ergo & deus cum malis obest: nocens non est.

Frg. 11

Ira est iquit cupiditas ulciscẽdę iniurię. Alii ut ait Posidonius cupiditas puniẽdi eius: a quo te inique putes lęsum.

Frg. 12

Verum ii qui nesciũt fines bonorum ac malorum sicut libidine utuntur ad corruptelas & ad uoluptates: sic iram & affectum ad nocendũ: dum iis quos odio habẽt: irascuntur etiã paribus: aut etiã superioribus

Frg. 13

CUPRINS

Cuvânt înainte 5
INTRODUCERE 7
Romanitate paideică în tratatul lactanţian *Despre mânia lui Dumnezeu* 7
I. *Despre mânia lui Dumnezeu*. Modele în ascendenţa conceptului 7
II. Reflexe ale mentalităţii romane în gândirea lactanţiană 9
III. Mânia divină sau despre acomodarea planului lui Dumnezeu la provocările zilei 14
IV. Umanitate paideică lactanţiană 16
1. Repere filosofice ale conceptului de umanitate paideică 17
2. Reflexul paideic al poeziei 22
3. Citatul biblic şi statutul său întâmplător 24
4. Concluzii 25
5. Note 27
De ira Dei în context lactanţian 32
Notă asupra ediţiei 34
Critică de text 36
TEXT ŞI TRADUCERE 39
NOTE ŞI COMENTARII 142
BIBLIOGRAFIE 204
INDICE 210
Fragmente din ediţii vechi 213

BIBLIOTECA M.M.B.
PROVENIENŢĂ ado AMF600
PREŢ 19,00 lei